जण तूं सांगशील त्या ठिकाणीं तुझी आज्ञा पालन करीत राहूं देत; आणि वेगानें धनुर्युद्ध करीत असल्यामुळें जिच्या धनुष्यांच्या योगानें वायु उत्पन्न होतो व जिचा बलराम हा नियंता आहे अशी ही रथ, अश्व, स्वार, पायदळ आणि हत्ती ह्यांनीं युक्त असलेली मथुरानिवासी लोकांची सेना तुझें कार्य करण्याविषयीं प्रवृत्त होऊं दे. कारण, ही तुझ्या ताब्यांत आहे. हे पांडुपुत्रा, पहिल्या प्रतीचा पाप करणारा जो धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन, त्याला त्याचे मित्र आणि परिवार ह्यांसहवर्तमान नरकासुर अथवा सौभनगराधिपति शाल्व ह्यांच्या मार्गास पोहोंचीव. हे नरेंद्रा, तूं सभेमध्यें जशी प्रतिज्ञा केलेली आहेस त्याचप्रमाणें त्या दुर्योधनाविषयीं खुशाल वाग; आणि यादवयोद्ध्यांनीं ज्यामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या शत्रूंचा आणि योद्ध्यांचा वध केला आहे असें हस्तिनापुरच तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत राहूं दे. पुढें तुला वाटेल त्या ठिकाणीं स्वेच्छेनुरूप विहार केल्यानंतर यादवयोद्ध्यांनीं शत्रूंचा नाश केल्यामुळें दैन्यशून्य होऊन निष्पाप आणि शोकशून्य बनलेला असा तूं—पूर्वींच तुझ्या प्राप्तीसाठीं तयार होऊन बसलेलें हस्तिनापुर आणि राष्ट्र ह्यांमध्यें प्रवेश कर." हें श्रीकृष्णांनीं सांगितलेलें मत कळून येऊन महात्मा धर्मराज त्यांची प्रशंसा करून आणि त्यांजकडे अवलोकन करून हात जोडून ह्मणाला, "हे कृष्णा, पांडवांचा मुख्य आधार काय तो तूंच आहेस हें अगदीं निःसंशय आहे. कारण, तूंच आह्मां पार्थांचा संरक्षक आहेस. ह्यास्तव, योग्य प्रसंग आला कीं, जें कर्म करावयाचें आहे तें तूं पूर्णपणें करशील ह्याविषयीं मुळींच संशय नाहीं. आह्मीं आपल्या प्रतिज्ञेनुरूप द्वादश वर्षांचा काल निर्जन प्रदेशामध्यें संचार करून काढला. तेव्हां आतां यथाविधि अज्ञातवासाची समाप्ति झाली ह्मणजे मग, कृष्णा, आह्मी सर्व पांडव केवल तुझ्याच हातीं आहों. कृष्णा, तुझाही विचार सदोदित असाच असूं दे. आह्मी पांडव सत्याच्याच ठिकाणीं आसक्त झालों असून दान, धर्म, परिजन, धर्मपत्नी आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान आह्मां पांडवांचें संरक्षण करणारा तूंच आहेस."

मार्कण्डेयागमन.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्याप्रमाणें श्रीकृष्ण आणि धर्मराज भाषण करीत आहेत तोंच अनेक सहस्र वर्षें आयुष्य असलेला महातपस्वी तपोवृद्ध धर्मात्मा मार्कंडेय त्या ठिकाणीं आलेला त्यांस दिसला. तो मुनि अजर, अमर, अत्यंत रूपवान् आणि गुणसंपन्न असल्यामुळें, जसा एखादा पंचवीस वर्षांचा तरुण मनुष्य असावा त्याप्रमाणें दिसत होता. ह्याप्रमाणें हजारों वर्षांचा वृद्ध असा तो मुनि त्या ठिकाणीं येतांच सर्व ब्राह्मणांनी व पांडवांसहवर्तमान श्रीकृष्णांनीं त्यांचें अर्चन केलें. नंतर तो मुनिश्रेष्ठ बराच विसावा घेऊन बसला असतां ब्राह्मण आणि पांडव ह्यांच्या अनुमतानें त्याला'

श्रीकृष्ण ह्मणाले:—हे मार्कंडेया, पांडव, ब्राह्मण, मी, द्रौपदी आणि सत्यभामा हे सर्व जण आपलें उत्कृष्ट प्रकारचें भाषण श्रवण करण्यासाठीं एकत्र जमलों आहों. तेव्हां पूर्वीं घडलेल्या पवित्र कथा आणि राजे, स्त्रिया व ऋषि ह्यांचे शाश्वत असे सदाचार आह्मांला सांगा.

वैशंपायन ह्मणाले:—ते त्या ठिकाणीं नसतात तोंच अंतःकरण शुद्ध असलेले देवर्षि नारद पांडवांची भेट घेण्याच्या इच्छेनें तेथें प्राप्त झाले. तेव्हां त्या ज्ञानसंपन्न पुरुषश्रेष्ठांनीं यथायोग्य पाद्य, अर्घ्य इत्यादिक देऊन त्या महात्म्याची पूजा केली. नंतर, मार्कंडेय कथा सांगणार असून ती ऐकण्याविषयीं ते सर्व

उत्सुक झालेले आहेत असें कळून येतांच देवर्षि नारद ह्यांनीं ती कथा सांगण्याविषयीं अनुमोदन दिलें; आणि किंचित् हसल्यासारखें करून त्या प्रसंगज्ञ व सनातन अशा नारद मुनींनी मार्कंडेयास ह्मटलें कीं, हे राजर्षे, पांडवांस जें कांहीं सांगण्याची आपली इच्छा असेल तें सांगा.

ह्याप्रमाणें नारद मुनींनीं भाषण केल्यानंतर महातपस्वी मार्कंडेय ह्मणाले कीं, ‘ आपण स्वस्थपणानें बसा. कारण, मला पुष्कळ सांगावयाचें आहे. ’ त्यांनीं ह्याप्रमाणें म्हटल्यानंतर ज्याप्रमाणें मध्यान्हकालाच्या सूर्याकडे पहावें, त्याप्रमाणें तेजःपुंज अशा त्या महामुनीकडे अवलोकन करीत त्या ब्राह्मणांसहवर्तमान सर्वही पांडव स्वस्थपणें बसले.

युधिष्ठिराचा मार्कंडेयांस प्रश्न.

वैशंपायन ह्मणाले:—ते महामुनि भाषण करूं इच्छित आहेत असें अवलोकन करितांच, पांडुपुत्र कुरुराज युधिष्ठिर हा, त्यांनीं कशाविषयींची गोष्ट सांगावी हें सुचविण्यासाठीं भाषण करूं लागला. तो ह्मणाला, “भगवन्, आपणांला देव, दैत्य, महात्मे मुनि आणि सर्वही राजर्षि ह्यांच्या चरित्रांचें ज्ञान आहे. कारण आपण पुरातन आहां. तसेच आह्मी आपली सेवा करण्यास आपण योग्य आहां असें आमचें मत असल्यामुळें आह्मी आपली चिरकाल मार्गप्रतीक्षा करीत होतों. हा देवकीपुत्र श्रीकृष्ण देखील आम्हांला भेटण्यासाठीं आलेला आहे. तेव्हां हा योग चांगला जुळून आलेला आहे. महाराज, मी सुखापासून भ्रष्ट झालों आहें व दुराचारी धृतराष्ट्रपुत्र सर्व प्रकारें अभ्युदय पावत आहेत, इकडे दृष्टि गेली ह्मणजे माझ्या मनांत असा विचार येऊं लागतो कीं, मनुष्य हाच शुभ अथवा अशुभ कर्माचा कर्ता असून तो त्यांचीं फलें उपभोगित असतो. मग, हे ब्रह्मज्ञवर्या, मनुष्यांना जें सुख अथवा दुःख प्राप्त होतें तें ईश्वरच देतो असें कसें ह्मणावयाचें! तसेंच, केलेलें कर्म हें ह्याच जन्मामध्यें भोगावें लागतें कीं दुसऱ्या देहामध्यें? हे द्विजश्रेष्ठा, शुभाशुभ कर्में हीं जणू प्राण्यांचा शोधच करीत असतात; पण प्राण्यानें देहत्याग केल्यानंतर इहलोकीं असो अथवा परलोकीं असो, त्याला त्या कर्मांचा योग कसा घडतो? इहलोकीं जें कर्म करावयाचें तें काय इहलोकींचेंच साधन असतें किंवा परलोकींचें? आणि हे भृगुकुलोत्पन्ना, प्राणी मरण पावल्यानंतर त्याचीं कर्में कोठें रहातात? हें मला सांगा.

मार्कण्डेयोक्त पारलौकिक गति.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे वक्तृश्रेष्ठा, तूं जो हा प्रश्न केला आहेस तो अगदीं योग्य असून तुला साजेल असाच आहे. जें कांहीं जाणणें अवश्य आहे त्याचें ज्ञान तुला आहेच; तथापि तूं केवल लोकमर्यादेसाठींच हा प्रश्न करीत आहेस. असो; आतां मनुष्याला इहलोकीं अथवा परलोकीं सुखदुःखांचा उपभोग कसा घ्यावयास मिळतो हें मी तुला सांगतों. तें तूं एकाग्र अंतःकरण करून ऐक. सर्व जगाच्या पूर्वीं उत्पन्न झालेला प्रजाधिपति ब्रह्मदेव ह्यानें केवल धर्माच्या अधीन असलेलीं, निर्मल आणि अत्यंत शुद्ध अशीं प्राण्यांचीं शरीरें पूर्वीं उत्पन्न केलीं होतीं. ह्यामुळें हे कुरुकुलश्रेष्ठा, पूर्वींचे लोक केवळ ब्रह्मस्वरूपी, पुण्यवान्, सत्यवादी, उत्कृष्ट प्रकारचीं व्रतें करणारे आणि अमोघसंकल्प असे होते ते सर्व स्वच्छंदानें आकाशामध्यें जाऊन देवांची भेट घेत असत; आणि नंतर स्वच्छंदपणें संचार करीत करीत पुनः परत येत असत. त्या वेळीं मनुष्यांना मरणही त्यांच्या इच्छेनुरूप प्राप्त होई व ते स्वेच्छेनुरूप संचारही करीत असत, त्यांना बाधा कमी असे; ताप मुळींच नसे; त्यांच्या सर्वही गोष्टी सिद्ध

होत असत; त्यांना कोणत्याही प्रकारचे उपद्रव होत नसत; देवसमुदाय आणि महात्मे मुनि ह्यांचें त्याना दर्शन होत असे; ते निर्मत्सर असून इंद्रियनिग्रहसंपन्न असत; त्यांना सर्वही प्रकारच्या धर्मांचें प्रत्यक्ष ज्ञान असे; त्यांना हजारों पुत्र होत असत आणि त्यांना हजारों वर्षें आयुष्यही असे. पुढें तो काल उलटून जाऊन दुसरा आल्यानंतर, भूतलावर संचार करणारे ते लोक काम आणि क्रोध ह्यांनीं घेरून गेले व मायावीपणानें आणि दंभानें उपजीविका करूं लागले. ह्या प्रमाणें लोभ आणि मोह ह्यांच्या तावडीत सांपडल्यामुळें शरीरपात झाल्यानंतर ते पापी लोक आपापल्या शुभ कर्मांच्या अनुरोधानें तिर्यग्योनींत उत्पन्न होऊं लागले अथवा नरकांत पडूं लागले. सारांश, ते नानाप्रकारच्या योनीमध्यें वारंवार उत्पन्न होऊन आपल्या कर्मांचें फल उपभोगूं लागले; व त्यांच्या इच्छा, त्याचे संकल्प व त्याचें ज्ञान हीं सर्व निष्फल होऊन जाऊन त्यांची विचारशक्तिही नष्ट होऊं लागली. तसेंच ते प्रत्येकाविषयी संशय घेणारे व ह्मणूनच क्लेशदायक बनले. अशुभ कर्मांची चिन्हेंही त्यांच्या ठिकाणी प्रायः दृष्टिगोचर होऊं लागली. कारण, ज्यांच्या कर्मांचें भयंकर फल उत्पन्न झालें असेल, ते पापी लोक अधम कुलामध्यें उत्पन्न होऊन अनेक प्रकारच्या व्याधींनीं युक्त, अंतःकरण दुष्ट असलेले, पराक्रमशून्य आणि अल्पायुषी बनतात. त्यांना आपले नानाप्रकारचे मनोरथ पूर्ण व्हावे असें वाटत असून ते नास्तिक असतात व त्यांच्या अंतःकरणांत निरनिराळे तरंग उत्पन्न होत असतात. हे कुंतीपुत्रा, मनुष्य मरण पावल्यानंतर त्याला मिळणारी गति त्याच्या स्वतःच्या कर्मांवरच अवलंबून असते. आतां ज्ञान्याचा अथवा ज्ञानशून्य मनुष्याचा कर्माशय कोठें असतो; व तो कोणत्या ठिकाणीं वास्तव्य करून त्या पापाचा अथवा पुण्याचा उपभोग घेत असतो, ह्याविषयींचा जो तुझा प्रश्न आहे त्याचें उत्तर सांगतों, ऐक. देवानें पूर्वीं जें शरीर उत्पन्न केलें असेल त्या शरीराची प्राप्ति झाल्यानंतर मनुष्य शुभाशुभ कर्मांचा मोठा संचय करून ठेवितो; व तदनंतर आयुष्याच्या शेवटीं बहुतक क्षीण होऊन गेलेला हा देह सोडून लागलीच एकदम दुसऱ्या योनीमध्यें जन्म पावतो. त्याला मध्यंतरी जन्मावांचून रहातां येत नाहीं. ह्याप्रमाणें दुसरा जन्म प्राप्त झाला ह्मणजे छायेप्रमाणें सदोदित मागें लागलेलें जें त्याचें स्वतःचें कर्म तें फलद्रूप होऊं लागतें व त्यामुळें तो सुख अथवा दुःख ह्याचा उपभोग घेण्यास योग्य बनतो. यमधर्माची जशी आज्ञा असेल त्याप्रमाणें मनुष्यास पाप अथवा पुण्य भोगावें लागत असून, पापपुण्याच्याच अनुरोधानें यमाच्या आज्ञेनुसार तो अशुभ अथवा शुभ लक्षणांनी युक्त होत असतो. त्याला कोणतीही गोष्ट टाळतां येत नाहीं, असें ज्ञानदृष्टि लोकांस दिसून येतें. असो; युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मीं तुला ही अज्ञानी लोकांची गति सांगितली. आतां ज्ञानी लोकांची उत्कृष्ट प्रकारची गति सांगतों, ऐक. ज्या मनुष्यांनी तपश्चर्या केली असेल, जे सर्व वेदांमध्यें आसक्त होऊन राहिलेले असतील आणि जे दृढव्रती, सत्यनिष्ठ, गुरुसेवेमध्यें आसक्त, सुशील, योगधर्माचें उपार्जन करण्याविषयी तत्पर, क्षमाशील, इंद्रियनिग्रहसंपन्न आणि उत्कृष्ट तेजस्वी असतात, त्यांना दुसरा जन्म फार पवित्र असा मिळतो व ते बहुधा शुभ लक्षणांनी युक्त होतात. ते जितेंद्रिय असल्यामुळें ऐश्वर्यसंपन्न होतात; व योगधर्म संपादन करण्याविषयीं तत्पर असल्यामुळें निरोगी असतात. त्यांना द्वैतजन्य दुःखा-

पासून उत्पन्न होणाऱ्या भीतीचा उपद्रव होत नाहीं. आपण स्वतः अथवा दुसरा कोणीही मनुष्य स्वर्गभ्रष्ट झाल्याचें, जन्म पावूं लागल्याचें, अथवा गर्भामध्यें वास्तव्य करीत असल्याचें—सारांश, सर्वही प्रकारचें ज्ञान त्यांना ज्ञानदृष्टीच्या योगानें होतें. ज्यांना वैदिक गोष्टींचें प्रत्यक्ष ज्ञान आहे असे ते महात्मे ऋषि ह्या कर्मभूमीमध्यें जन्म घेतल्यानंतर पुनरपि स्वर्गास जातात. असो; हे राजा; मनुष्याला कांहीं गोष्टींची प्राप्ति दैवयोगानें, कांहींची आपोआप आणि कांहींची आपल्या कर्माच्या योगानें होत असते. ह्याविषयीं तूं भलत्याच प्रकारचे विचार करूं नको. हे वक्तृश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, ह्याविषयीं मी तुला आणखीही हें उदाहरण सांगतों,ऐक.मनुष्यलोकामध्यें ज्याला आपण उत्कृष्ट प्रकारचें श्रेय असें समजतों, तें एखाद्याला ह्याच लोकामध्यें मिळतें, परलोकामध्यें मिळत नाहीं; एखाद्याला परलोकीं मिळतें, इहलोकीं मिळत नाही; कोणाला इहलोकीं मिळतें व परलोकींही मिळतें; आणि कित्येकांस इहलोकीं मिळत नाहीं व परलोकींही मिळत नाहीं. हे शत्रुनाशका, ज्यांच्याजवळ विपुल द्रव्य असून जे उत्कृष्ट प्रकारें शरीर अलंकृत करून सदोदित रममाण होऊन राहिलेले असतात, व निरंतर देहसौख्याविषयीं आसक्त झालेले असतात, त्यांना इहलोकींचेंच सौख्य मिळतें, परलोकींचें मिळत नाहीं; जे लोक समाधि लावून, तपश्चर्या करण्यामध्यें आसक्त होऊन आणि अध्ययन करीत राहून आपला देह झिजवीत असतात व प्राण्यांच्या हिंसेपासून निवृत्त होऊन जितेंद्रिय होऊन राहिलेले असतात, त्यांना, हे शत्रुनाशका, परलोकींचेंच सौख्य मिळतें, इहलोकींचें मिळत नाहीं; जे लोक प्रथम धर्माचेंच आचरण करितात व धर्मानें द्रव्य संपादन करून योग्य कालीं स्त्रीशीं विवाह करून यज्ञयागादिक कर्में करितात, त्यांना इहलोकींचें आणि परलोकींचें सौख्य मिळतें; आणि जे मूर्ख लोक विद्या संपादन करीत नाहींत, तपश्चर्या करीत नाहींत, दान देत नाहींत, प्रजोत्पादन करीत नाहींत आणि सुखोपभोगही घेत नाहींत,त्यांना इहलोकींचें व परलोकींचें असें दोनही प्रकारचें सौख्य मिळत नाहीं.युधिष्ठिरा, तुम्ही सर्वहीजण अत्यंत वीर्यसंपन्न, सत्त्वशाली, दिव्य तेज असलेले व उत्कृष्ट प्रकारच्या शरीरांनीं युक्त असून परलोकांतून देवांच्या कार्यासाठीं भूतलावर अवतीर्ण झालां आहां व तुम्हीं उत्कृष्ट प्रकारें विद्येचें अध्ययनही केलेलें आहे. तेव्हां, हे शूरहो, स्वभावतःच तपश्चर्या, इंद्रियनिग्रह आणि सदाचार ह्यांचें संपादन करण्याकडे तुमची प्रवृत्ति असल्यामुळें तुम्ही मोठमोठीं कर्में कराल; आणि देव, ऋषि व सर्वही पितृगण ह्यांस उत्कृष्ट प्रकारच्या विधीनें तृप्त करून स्वतःच्या कर्मांच्या योगानें क्रमाक्रमानें पुण्यसंपन्न लोकांचें वसतिस्थान अशा स्वर्गलोकीं गमन कराल. ह्यास्तव, सुखोपभोगांस योग्य असणाऱ्या हे कुरुकुलश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, तूं आपणास होणाऱ्या ह्या क्लेशांकडे दृष्टि देऊन शंकित होऊं नको.

अध्याय एकशें चौऱ्यायशींवा.

—:०:—

अरिष्टनेमिप्रभाव.

वैशंपायन म्हणाले:—त्या वेळीं महात्मे पांडुपुत्र मार्कंडेय मुनींना म्हणाले, 'ब्राह्मणश्रेष्ठांचें महात्म्य ऐकावें अशी आमची इच्छा आहे. तेव्हां तें आम्हांला कथन करा.' त्यांनीं असें भाषण केल्यानंतर महातेजस्वी, सर्वशास्त्रनिष्णात, महातपस्वी भगवान् मार्कंडेय मुनि असें बोलूं लागले.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हैहयवंशाच्या स्थितीस कारणीभूत असा शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणारा कुमार ह्मणून एक रूपसंपन्न राजा होता. तो बलाढ्य राजा मृगया करण्याकरितां संचार करूं लागला. तेव्हां तृण आणि वेली ह्यांनीं आच्छादित झालेल्या एका आरण्यामध्यें अंगावर कृष्णाजिन घेतलेला एक ऋषि त्याला जवळच दिसला. पण त्या अरण्यामध्यें तो ऋषि आहे हें ओळखूं न आल्यामुळें, हरिणच आहे असें समजून त्यानें त्याचा वध केला.पण पुढें तें कर्म घडल्यानंतर तो ऋषि आहे असें कळून आल्यामुळें त्याचें अंतःकरण शोकानें ग्रस्त व ह्मणूनच पीडित होऊन गेलें. तदनंतर तो कमलनेत्र पृथ्वीपति कुमार हैहयवंशांतील प्रख्यात अशा राजाकडे गेला; आणि, बा युधिष्ठिरा, तें घडलेलें सर्व वृत्त ह्मणजे फलें व मूळें भक्षण करून रहाणाऱ्या एका मुनीची आपण हिंसा केली हा वृत्तांत सांगूं लागला. तो ऐकून व त्या ठिकाणीं त्या मुनीला अवलोकन करून त्या सर्व राजांचीं अंतःकरणें दीन होऊन गेलीं;आणि हा मुनि कोणाचा कोण ह्याचा शोध करण्यासाठीं इकडे तिकडे संचार करीत ते लवकरच कश्यपपुत्र अरिष्टनेमि ह्याच्या आश्रमास गेले; व नियमनिष्ठ अशा त्या महात्म्या मुनींस वंदन करून ते सर्वहीजण त्या ठिकाणीं बसले. तेव्हां त्या मुनीनें त्यांचें आतिथ्य करण्याची सामग्री आणली हें पाहून ते त्या महात्म्यास ह्मणाले कीं, ‘ हे मुने, आपणांकडून सत्कार करून घेण्यास आह्मी पात्र नाहीं. कारण, आमच्याकडून वाईट कर्म घडलेलें आहे. ह्मणजे आमच्या हातून ब्राह्मणाची हिंसा घडलेली आहे. ’ हें ऐकून तो ब्रह्मर्षि त्यांना विचारूं लागला कीं, ‘ तुमच्या हातून ब्राह्मणाचा वध कसा घडला व तो वध केलेला ब्राह्मण कोठें आहे हें मला सांगा, आणि मग आपण सर्वजण मिळून माझें तपोबल अवलोकन करा.’ हें ऐकून त्यांनीं ती घडलेली सर्वही हकीकत जशीच्या तशीच त्याला पूर्णपणें सांगितली पण परत येऊन पाहतात तों त्यांस गतप्राण झालेला तो मुनि कोठेंही दिसला नाहीं. त्यांनीं पुष्कळ शोध केला, पण तो न सांपडल्यामुळें, आपणांला स्वप्न पडलें होतें कीं काय असें वाटून ते लज्जित होऊन गेले व त्यांस कांहीं सुचेनासें झालें. तेव्हां शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणाऱ्या त्या हैहयराजांना तो कश्यपपुत्र मुनि अरिष्टनेमि विचारूं लागला कीं, ‘ हे नृपहो, आपण ज्याचा वध केला तो हाच ब्राह्मण काय? (असें म्हणून आपला पुत्र दाखवून) हाच असेल तर हा माझा पुत्र असून तपोबलसंपन्न आहे. ’

तेव्हां,आपण ज्याची हिंसा केली त्या ऋषीस अवलोकन करितांच, हे राजा, ते राजे अतिशय विस्मय पावले व तोंडानेंही ‘ हें फारच आश्चर्य होय! ’ असें ह्मणूं लागले व अरिष्टनेमिस ह्मणाले, “ हा पूर्वी मरण पावला असून पुनरपि जिवंत कसा झाला,आणि ज्या योगानें ह्याला पुनरपि जीविताची प्राप्ति झाली तो तपःप्रभाव म्हणजे काय हें ऐकण्याची आमची इच्छा आहे. ह्यास्तव, हे विप्रा, जर हें आह्मी ऐकण्यासारखें असेल तर आपण आह्मांला कथन करावें. ” तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं, “ हे नृपहो, आमच्यावर मृत्यूची सत्ता चालत नाहीं. ह्याचें कारण मी तुह्मांला सांगतों. संक्षिप्तपणें सांगावयाचें झाल्यास तें कारण ह्मणजे योग हेंच होय. आह्मी केवळ सत्याचीच ओळख ठेवितों, असत्याकडे केव्हांही अंतःकरण वळवीत नाहीं, आणि स्वधर्माचें आचरण करीत असतों, ह्मणूनच आह्मांला मृत्यूची भीति नाहीं. ब्राह्मणांना जें सौख्यकारक असेल तेंच आह्मी त्यांना सांगत असतों, व दुराचरण कर-

ण्याविषयीं आम्ही त्यांना केव्हांही उपदेश करीत नाहीं. ह्मणूनच आम्हांला मृत्यूची भीति नाहीं. आह्मी अतिथींना अन्नपान देतों, पोष्य लोकांना केवळ अन्नच न देतां त्यांचा संमानही करीत असतों, व त्यांचें भोजन झाल्यानंतर जें अवशिष्ट राहील तें भक्षण करितों; ह्यामुळें आह्मांला मृत्यूची भीति नाहीं. आह्मी सहनशील, इंद्रियनिग्रहसंपन्न, क्षमा करणारे, तीर्थयात्रा आणि दान ह्यांमध्यें आसक्त असणारे, व पवित्र देशामध्यें वास्तव्य करणारे आहों; ह्यामुळें आह्मांला मृत्यूची भीति नाहीं. त्याचप्रमाणें आह्मांला सिद्ध लोकांचा नेहमीं समागम असतो, ह्यामुळें आह्मांला मृत्यूची भीति नाहीं. हे निर्मत्सरहो, हें मीं तुह्मांला केवळ लेशमात्र सांगितलेलें आहे. आतां आपण सर्वजण परत जा. ह्या पातकापासून तुह्मांला भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं." हें ऐकून 'ठीक आहे' असें ह्मणून त्या राजांनीं त्या महामुनीचें पूजन केलें; आणि नंतर, हे भरतकुलश्रेष्ठा, ते आनंदानें आपल्या देशाकडे निघून गेले.

अध्याय एकशें पंचायशींवा.

—:०:—

भूपतीचें महत्त्व.

मार्कंडेय ह्मणाले:—युधिष्ठिरा, पुनरपि ब्राह्मणांचें महाभाग्य मी तुला सांगतों, ऐक. पूर्वीं वैन्य नांवाचा एक राजर्षि असून त्यानें अश्वमेध यज्ञाची दीक्षा घेतलेली होती. त्या वेळीं अत्रि मुनि द्रव्य मागण्यासाठीं त्याजकडे गेला होता असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. पण तो अत्रि मुनि कत्यंत द्रव्य मिळविण्याची इच्छा करीत नव्हता; कारण, तसें केल्यानें आपला धर्म प्रकटदशेस येईल असें त्यास वाटत होतें व तो प्रकटदशेस येऊं नये अशी त्याची इच्छा होती. तेव्हां त्या महातेजस्वी मुनीनें वनांत जाऊन रहावें हेंच बरें असें मनांत आणलें व आपली धर्मपत्नी आणि पुत्र ह्यांस बोलावून आणून त्यांस सांगितलें कीं, 'आपण ज्याच्या आश्रयानें कोणासही उपद्रव व्हावयाचा नाहीं असें अत्यंत विपुल अरण्यगमनरूपी फल संपादन करणार! तें सर्वेही गुणांनीं अधिक असल्यामुळें तुह्मांला रुचेल असें मला वाटतें.'

हें ऐकून, धर्माचेंच विस्तृतपणें आचरण करावें अशा उद्देशानें त्याची स्त्री त्याला ह्मणाली कीं, 'आपण वैन्यराजाकडे जाऊन त्या महात्म्याकडे विपुल द्रव्य मागा. तो राजर्षि यज्ञ करीत आहे ह्यामुळें आपण मागणी केली तर तो आपणांला द्रव्य देईल. हे ब्रह्मर्षे, त्याजकडून विपुल द्रव्य संपादन करून तें आपले पोष्यवर्ग आणि पुत्र ह्यांना विभागून द्या व नंतर इष्ट असेल तिकडे गमन करा. हाच उत्कृष्ट प्रकारचा धर्म होय असें धर्मवेत्त्या लोकांनीं सांगितलेलें आहे.'

अत्रि ह्मणाला:—हे महाभागे, वैन्य हा धर्मक्रिया करणारा आहे असें मला महात्म्या गौतमानें सांगितलेलें आहे. तथापि त्या ठिकाणीं माझा द्वेष करणारे कांहीं ब्राह्मण आहेत असें गौतमानें सांगितलें आहे. ह्यामुळें मी तिकडे जाण्याचा उद्योग करीत नाहीं. कारण, त्या ठिकाणीं मी धर्म, अर्थ, अथवा काम ह्यांसंबंधाच्या कांहीं चांगल्या चांगल्या गोष्टी बोलूं लागलों ह्मणजे ते त्या माझ्या वाणीचा विपरीत अर्थ करूं लागतील अथवा ती निरर्थक आहे असें ह्मणतील. तरी पण, हे महाविदुषि, तुझें सांगणें मला रुचतें, तेव्हां मी तिकडे जातों. कारण, वैन्य मला पुष्कळ द्रव्य व गाई देईल.

असें बोलून तो महातपस्वी अत्रि तत्काळ वैन्याच्या यज्ञाकडे गेला व यज्ञमंडपांत गेल्यावर त्या राजाची स्तुति करून मंगलकारक

वचनांनीं बहुमान करीत करीत तो त्याच्याशीं बोलूं लागला.

अत्रि ह्मणाला:—राजा, तूं धन्य आहेस, सत्ताधीश आहेस आणि पवित्रही आहेस! व ह्मणूनच तूं पहिल्या प्रतीचा राजा आहेस. मुनिजन तुझी स्तुति करीत असतात. तुझ्यासारखा दुसरा धर्मवेत्ता नाहीं.

हें ऐकून महातपस्वी गौतम ऋषि क्रोधानें अत्रीस ह्मणूं लागला.

गौतम म्हणाला:—अत्रे, तूं पुनरपि असें भाषण करूं नको. अजून तुझ्या बुद्धीला स्थैर्य आलेलें नाहीं. अरे, महेंद्र आणि प्रजापति हेच आमच्या स्थितीस मुख्यत्वें करून कारणीभूत आहेत.

हें ऐकून अत्रीनें उत्तर दिलें, ' अरे, ज्याप्रमाणें महेंद्र आणि प्रजापति हे उभयतां पोषण करितात, त्याप्रमाणें हाच पोषण करीत असतो. तुलाच खरोखर मोह पडलेला आहे आणि त्या मोहामुळेंच तुझी ज्ञानशक्ति नष्ट होऊन गेलेली आहे.

गौतम ह्मणाला:—मला ज्ञान आहे. मी मूढ झालेलों नाहीं. तुला मात्र ह्या गोष्टीविषयीं मोह पडलेला आहे. राजाची भेट व्हावी ह्मणूनच तूं ह्या जनसमुदायामध्यें त्याची स्तुति करीत आहेस. तुला उत्कृष्ट धर्म कोणता ह्याचें ज्ञान नाहीं व त्याचें प्रयोजन काय हेंही कळत नाहीं. ह्यामुळें तूं केवळ मोहग्रस्त व बालच (अज्ञानीच) आहेस. तुला जें वृद्धत्व प्राप्त झालेलें आहे तें कोणत्या कारणामुळें कोण जाणे! ह्याप्रमाणें ते उभयतां वादविवाद करीत आहेत असें इतर मुनींच्या दृष्टीस पडलें. ते मुनि वैन्याचा यज्ञ करण्यासाठीं प्रवृत्त होऊन त्या ठिकाणीं आलेले होते. त्यांनीं विचारिलें कीं, ' हे असें काय ह्मणून करीत आहेत! ह्या उभयतांना ह्या वैन्य राजाच्या सभेमध्यें येऊं तरी कोणीं दिलें? आणि हे येथें मोठमोठ्यानें भाषण करीत काय ह्मणून बसलेले आहेत?' तेव्हां उत्कृष्ट प्रकारचा धर्मात्मा धर्मवेत्ता काश्यप मुनि ह्यानें ते त्या ठिकाणीं येऊन विवाद करणारे कोण आहेत हें सांगितलें. तदनंतर त्या सभेमध्यें असणाऱ्या मुनिश्रेष्ठांना गौतम ह्मणाला कीं, ' हे द्विजश्रेष्ठहो, आह्मी उभयतां जो प्रश्न करीत आहों तो तुह्मी ऐका. हा अत्रि वैन्यराजाला 'विधाता' असें ह्मणाला. पण ह्या, गोष्टीविषयीं आह्मां उभयतांना मोठा संशय आहे. हें ऐकून ते महात्मे मुनि त्या संशयाची निवृत्ति करण्यासाठीं धर्मवेत्ता सनत्कुमार ह्याजकडे सत्वर निघून गेले. तेव्हां त्यांच्या भाषणाचें तत्त्व ऐकून त्या महातपस्वी सनत्कुमारानें धार्मिक तत्त्वांनीं भरलेलें असें भाषण केलें.

सनत्कुमार ह्मणाला:—ब्राह्मणांस क्षत्रियांचें आणि क्षत्रियांस ब्राह्मणांचें साहाय्य असलें ह्मणजे ते उभयतां मिळून, ज्याप्रमाणें अग्नि आणि वायु हे उभयतां परस्परांच्या साहाय्यानें वनास जाळून सोडतात त्याप्रमाणें शत्रूंचा नाश करितात. राजा, हाच सुप्रसिद्ध असा धर्म असून तोच प्रजापति, इंद्र, शुक्र, जगताचें पोषण करणारा धाता आणि बृहस्पति आहे. तसेंच, ज्या भूमिपालक क्षत्रिय राजाची प्रजापति, विराट्, सम्राट् ह्या शब्दांच्या योगानें स्तुति केली जाते, त्याचा बहुमान करणें हें कोणाला अयोग्य होणार? राजा हा धर्माचा प्रवर्तक असल्यामुळें सर्वांस मुख्यत्वेंकरून कारणीभूत आहे, ह्मणून त्याला पुरायोनि (प्राथमिक कारण) असें ह्मणतात, तो संग्रामामध्यें शत्रूंचा पराजय करितो ह्मणूनच त्याला युधाजित असें ह्मणतात, तो सदोदित प्रजांचें संरक्षण करण्यासाठीं त्यांच्या संनिध रहातो ह्यामुळें त्याला अभीत्र असें ह्मणतात, आनंदसंपन्न असल्यामुळें त्याला

मुदित असें ह्मणतात, प्रजेचें अस्तित्व त्याजवरच अवलंबून असल्यामुळें त्यासच भव असें ह्मणतात, तो प्रजेस सन्मार्गी लावून स्वर्गगामी करीत असल्यामुळेंच त्याला स्वर्णेता असें ह्मणतात, शत्रूंचा तो एकदम पाडाव करीत असल्यामुळें त्याला सहजित् असें ह्मणतात, व तो विष्णुस्वरूपी असल्यामुळें त्याला बभ्रु असें ह्मणतात. तो उत्पत्तिस्थान, वेदादिकांचें ज्ञान असलेला व सत्याचा आणि धर्माचा प्रवर्तक आहे. अधर्मापासून भयभीत होऊन ऋषींनीं आपलें सामर्थ्य क्षत्रियांच्या ठिकाणीं स्थापन केलें. ज्याप्रमाणें आकाशदेवतांमध्यें वास्तव्य करणारा सूर्य अंधकाराचा नाश करितो, त्याप्रमाणें भूमीवर वास्तव्य करणारा नरपति हा अधर्माचा अत्यंत नाश करितो. ह्यामुळें व शास्त्रप्रामाण्यावरून राजाला प्राधान्य आहे असें सिद्ध होतें. तसेंच 'राजा' ही जी नरपतीला संज्ञा आहे, त्यावरूनही त्याचें श्रेष्ठत्व व्यक्त होत आहे.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें अत्रीचा पक्ष सिद्ध झाल्यानंतर तो उदार अंतःकरणाचा राजा आनंदित झाला; व ज्यानें त्याची पूर्वी स्तुति केली होती त्या अत्रीला प्रेमानें ह्मणाला, 'हे ब्रह्मर्षे, ज्या अर्थी तूं मला पूर्वी सर्व मनुष्यांमध्यें थोर आणि सर्व देवांच्या बरोबरीचा व श्रेष्ठ असें ह्मणाला होतास, त्या अर्थी आतां मी तुला नानाप्रकारचें विपुल द्रव्य देतों. तुला उत्कृष्ट प्रकारचीं नीलवस्त्रें परिधान केलेल्या व अलंकार धारण केलेल्या एक हजार दासी, दहा कोटि सुवर्णसंज्ञक नाणीं आणि दहा भार[१] सुवर्ण हीं अर्पण करितों. कारण, तूं सर्वज्ञ आहेस असें माझें मत आहे.' ह्मणून त्यानें अत्रीला तें सर्व दिलें. तेव्हां अत्रीनेंही योग्य प्रकारें त्या सर्वांचा स्वीकार केला. नंतर तो महातपस्वी तेजस्वी अत्रि आपल्या घराकडे परत आला आणि प्रेमानें आपल्या पुत्रांना द्रव्य अर्पण करून तो अंतःकरण पवित्र असलेला व इंद्रियनिग्रहसंपन्न अत्रि तपश्चर्या करण्याच्या उद्देशानें वनाकडे निघून गेला.

१ 'भारः स्याद्विंशतिस्तुला' ... 'भारः स्याद्द्विविधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके' ॥ असा कोश आहे. ह्यावरून भार शब्दाचा अर्थ दोन हजार पलें ह्मणजे आठ हजार तोळे असा आहे.

अध्याय एकशें शहायशींवा.

तार्क्ष्यसरस्वतीसंवाद.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणाऱ्या वीरा युधिष्ठिरा, ज्ञानसंपन्न तार्क्ष्यमुनीनें प्रश्न केल्यावरून सरस्वतीनें त्याविषयींचें जें उत्तर गायनाच्या स्वरांत सांगितलेलें होतें तें तुला सांगतों, ऐक.

तार्क्ष्य ह्मणाला:—हे सुंदरांगि भद्रे, ह्या लोकामध्यें मनुष्याला श्रेष्ठ जसें काय आहे, व तो कोणत्या प्रकारचें आचरण करूं लागला असतां स्वधर्मभ्रष्ट होत नाहीं, हें मला सांग. तूं मला उपदेश केलास ह्मणजे मी स्वधर्मभ्रष्ट होणार नाहीं. हे सौभाग्यशालिनि, मीं अग्नीला आहुति कशी द्यावी, पूजन कोणत्या वेळीं करावें, काय केलें असतां धर्माचा नाश होणार नाहीं, आणि मी आसक्तिशून्य होऊन सद्गतीस कसा जाईन, हें मला कथन कर.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें त्यानें प्रेमपूर्वक प्रश्न केल्यानंतर, त्या ज्ञानसंपन्न तार्क्ष्यास उत्तर श्रवण करण्याची इच्छा असून तो ब्राह्मण धर्मनिष्ठ आणि हितकारक आहे असें पाहून सरस्वती असें भाषण करूं लागली.

सरस्वती ह्मणाली:—जो प्रत्यहीं स्वाध्यायनिष्ठ असलेला मनुष्य अर्चिरादिक 'मार्गांच्या योगानें मिळणारें व विशिष्ट प्रदेशीं असणारें

सगुण ब्रह्म जाणतो, तो देवलोकांच्याही पलीकडे असणाऱ्या ब्रह्मलोकामध्यें गमन करितो आणि त्या ठिकाणीं देवांचें त्याजवर प्रेम जडतें. त्या ठिकाणी रम्य, विस्तीर्ण, शोकाचा नाश करणाऱ्या, उत्कृष्ट प्रकारच्या पुष्पांनीं युक्त असणाऱ्या, मत्स्ययुक्त, उत्कृष्ट घाट असलेल्या व सुवर्णमय कमलांनीं व्याप्त होऊन गेलेल्या कर्दमविरहित पुष्करिणी आहेत. त्यांच्या तीरावर पुण्यसंपन्न लोक अत्यंत आनंदानें वास करितात. त्या वेळी अत्यंत उत्कृष्ट अशा सुवासानें युक्त असलेल्या, अलंकार धारण करणाऱ्या व सुवर्णाप्रमाणें शरीरकांति असलेल्या अप्सरा येऊन प्रत्येकजण निरनिराळ्या प्रकारें त्यांचा सत्कार करीत असतात. गोप्रदान करणारे लोक देवलोकास जातात; गाडी वाहण्यास समर्थ असणाऱ्या वृषभाचें दान करणारे लोक सूर्यलोकास जातात; वस्त्र देणारा मनुष्य चंद्रलोकास जातो; व सुवर्णदान करणाऱ्या मनुष्यास अमरत्वाची प्राप्ति होते. उत्कृष्ट कांतिसंपन्न, चांगली धार देणारी, उत्कृष्ट प्रकारचें वासरूं असलेली व पळून न जाणारी अशी धेनु ब्राह्मणास अर्पण करणारे लोक त्या धेनूच्या शरीरावर जितके केश असतील तितकीं वर्षेंपर्यंत देवलोकामध्यें वास करितात. जो मनुष्य खोडसाळ नसणारा, नांगर ओढूं शकणारा, निस्सीम उत्साहसंपन्न, जूं वहाणारा, सामर्थ्यसंपन्न आणि तरुण असा गाडीला जोडण्याचा बैल अर्पण करितो, त्याला दहा धेनु देणाऱ्या मनुष्यास मिळणारी गति प्राप्त होते. जो मनुष्य धार काढण्याचें काशाचें भांडें, उत्कृष्ट प्रकारचें वस्त्र आणि दक्षिणादिक द्रव्यें ह्यांसहवर्तमान पिंगट वर्णाची गाय अर्पण करितो, त्या दान करणाऱ्या मनुष्याकडे ती धेनु त्या दानगुणाच्या योगानें कामधेनु होऊन येते; त्या धेनूच्या शरीरावर जितके केश असतील तितकीं गोप्रदानें केल्याचें त्याला श्रेय मिळतें; आणि तो आपले पुत्रपौत्रांचा—इतकेंच नव्हे तर सात पिढ्यांपर्यंतच्या सर्व कुलाचा उद्धार करितो. जे लोक उत्कृष्ट प्रकारचीं सुवर्णमय शृंगें केलेली तिलधेनु, धार काढण्याचें काशाचें भांडें आणि उत्कृष्ट सुवर्णरूपी दक्षिणा हीं ब्राह्मणांस अर्पण करितात, त्यांना वसूंचे लोक अनायासें मिळूं शकतात. परलोकीं आपल्या कर्मांच्या योगानें भयंकर अंधकारानें युक्त व राक्षसांनीं वेष्टिलेल्या नरकामध्यें पडत असलेल्या मनुष्यास गोप्रदान हें महासागरांतून पार करणाऱ्या व वायूचें साहाय्य असणाऱ्या नौकेप्रमाणें तारून नेतें. जो मनुष्य ब्राह्मविधीनें ब्राह्मणांस कन्यादान देतो, भूमिदान करितो आणि इतरही दानें यथाविधि करितो, तो इंद्रलोकास जातो. हे तार्क्ष्या, जो सदाचारी मनुष्य सतत सात वर्षेंपर्यंत नियमानें अग्नीमध्यें हवन करितो, तो त्या आपल्या कर्मांच्या योगानें आपले पूर्वींचे सात पितर आणि पुढच्या सात पिढ्या ह्यांचा आपल्यासहवर्तमान उद्धार करितो.

तार्क्ष्य ह्मणालाः—हे योग्यताशालिनि सरस्वति, अनादिकालापासून चालत आलेले अग्निहोत्रसंबंधीं नियम मी तुला विचारीत आहें, ते तूं मला सांग. तूं मला ते सांगितलेस ह्मणजे मला अग्निहोत्राच्या अनादि नियमांचें ज्ञान होईल.

सरस्वती ह्मणालीः—अशुद्धपणें, हातपाय धुतल्यावांचून, वेदाचें ज्ञान संपादन केल्यावांचून व वेदांतील अर्थाचा अनुभव मिळविल्यावांचून होम करूं नये. कारण, देव हे शुचिर्भूतपणाची इच्छा करणारे व दुसऱ्याचें अंतःकरण कसें आहे हें जाणूं इच्छिणारे असल्यामुळें ते श्रद्धाशून्य पुरुषानें अर्पण केलेलें होमद्रव्य ग्रहण करीत नाहींत. हे तार्क्ष्या, देवांस होमद्रव्य अर्पण करण्याच्या कामीं जो श्रोत्रिय

१ दुभती गाय.

नसेल अशा ब्राह्मणाची योजना करूं नये. कारण, तशा प्रकारचा पुरुष जो होम करील तो निष्फल होतो. ज्याचें कुल अथवा शील समजलें नसेल तो अश्रोत्रिय होय असें वेदांत सांगितलेलें आहे. ह्मणूनच अशा प्रकारच्या मनुष्यानें अग्नीमध्यें होम करूं नये. जे मनुष्य द्रव्यशून्य असले तरीही श्रद्धेनें व सत्यनिष्ठेनें राहून होम करून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न भक्षण करीत असतात, ते उत्कृष्ट प्रकारच्या सुगंधानें युक्त असणाऱ्या गोलोकास जातात आणि त्या ठिकाणीं त्यांस अविनाशी अशा परब्रह्मरूपी देवतेचें दर्शन होतें.

तार्क्ष्य ह्मणाला:—हे अत्यंत भाग्यशालिनि, तूं ज्ञानमय प्रकाशमान, आणि परमात्मस्वरूपी असून तुझी बुद्धि परमात्मप्राप्तीविषयींचे धर्म अर्थात् ज्ञानकांड आणि कर्मकांड ह्यांच्यामध्यें अत्यंत प्रविष्ट झालेली आहे. असें कळून आल्यामुळें मी तुला विचारितों कीं, हे सुंदरि, तूं कोण आहेस ?

सरस्वती ह्मणाली:—मी अग्निहोत्ररूपी सत्कर्मापासून निर्माण झालें असून ह्या ठिकाणीं ह्या ब्राह्मणश्रेष्ठांचा संशय नष्ट करण्यासाठीं प्राप्त झालें आहें; आणि माझी श्रद्धेकडे प्रवृत्ति असल्यामुळें तुझी गांठ पडल्यानंतर मीं तुला ही गोष्ट बरोबर रीतीनें कथन केली आहे.

तार्क्ष्य म्हणाला:--तुझ्यासारखी दुसरी कोणीही नाहीं. कारण, तूं साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणें अत्यंत शोभत आहेस आणि हें तुझें दिव्य स्वरूपही निस्सीमकांतिसंपन्न असून, हे सौभाग्यशालिनि, तुझी बुद्धिही दिव्य आहे.

सरस्वती म्हणाली:—हे विद्वन् मनुष्यश्रेष्ठा विप्रा, यज्ञामध्यें जे उत्कृष्ट उत्कृष्ट पदार्थ अर्पण केले जातात त्यांच्याच योगानें मी वृद्धिंगत आणि स्वरूपसंपन्न होत असतें. तसेंच, हे विद्वन्, काष्ठमय, सुवर्णादि धातुमय अथवा व्रीहिप्रभृति पार्थिव इत्यादिक जें जें कांहीं द्रव्य यज्ञकृत्यामध्यें उपयोगांत आणलें जातें, त्याच्याच योगानें मला ह्या दिव्य स्वरूपाची प्राप्ति होते.

तार्क्ष्य ह्मणाला:—मुनि लोक हे श्रेष्ठ असें समजून हें यज्ञादिरूपी श्रेय श्रद्धेनें संपादन करितात; पण ज्ञानी लोक हे शोक आणि मोह ह्यांनीं शून्य अशा ज्या मोक्षरूपी वस्तूमध्यें प्रविष्ट होतात ती कोणती हें मला सांग. कारण, सांख्याशास्त्रज्ञ आणि योगशास्त्रज्ञ लोक ज्याला श्रेष्ठ आणि अनादि असें ह्मणत असतात, अशा त्या वस्तूचें मला ज्ञान नाहीं.

सरस्वती ह्मणाली:—अध्ययनसंपन्न वेदवेत्ते तपस्वी लोक शोकशून्य होऊन नियमजन्य पुण्याच्या योगानें सर्व श्रेष्ठ वस्तूंहूनही अत्यंत श्रेष्ठ, प्रख्यात आणि अनादि अशा त्या परब्रह्मरूपी वस्तूमध्यें प्रविष्ट होऊन मुक्त झालेले आहेत. ते ज्या ठिकाणीं प्रविष्ट होतात त्या मनोहर परमात्म्यामध्यें विषयरूपी सुगंधानें युक्त असलेला, उपभोगस्थानरूपी हजारों शाखांनीं युक्त असलेला, व परिमाणशून्य असा विषयरूपी वृक्ष असून, त्याच्या अविद्यारूप मूळांतून ज्यांचा प्रवाह निरंतर सुरू आहे अशा भोगवासनारूपी नद्या उत्पन्न होत असतात. ह्या नद्यांतून मधाप्रमाणें मिष्ट आणि उदकाप्रमाणें पोषक असे विषयोपभोगजन्य सौख्याचे प्रवाह चाललेले असतात. ह्या विषयवासनारूपी महानद्या परस्परांशीं संलग्न होऊन न राहतां पुत्रधान्यादिरूपी वाळूवरून चाललेल्या असून, त्या आपल्या प्रवाहामध्यें पडलेल्या पुरुषाला त्या त्या भोगप्रदेशामध्यें नेऊन सोडतात. ह्यांमध्यें असणारे विषयसुखस्वरूपी जलप्रवाह भाजलेल्या सातूंप्रमाणें असतात. कारण, भाजलेल्या सातूंपासून ज्याप्रमाणें दुसरे सातु उत्पन्न होत नाहींत, त्याप्रमाणें त्यांपासून दुसरें सौख्य

उत्पन्न होत नाहीं. तसेंच ते वडे, घारगे इत्यादि पदार्थांप्रमाणें छिद्रयुक्त, मांसाप्रमाणें दुसऱ्यास पीडा दिल्यावांचून न मिळणारे, भाजीपाल्याप्रमाणें सत्व कमी असणारे, पायसाप्रमाणें प्रथम गोड लागणारे पण परिणामीं अत्यंत जड असलेले, व कर्दमाप्रमाणें अंतःकरणरूपी वस्त्राला मलिन करणारे असे आहेत. असो; अग्नि हेंच ज्याचें मुख आहे असा इंद्र व मरुद्गण ह्यांसहवर्तमान सर्व देवांनीं ज्याच्या प्राप्तीसाठीं अनेक यज्ञ केले, तेंच माझें सर्वोत्कृष्ट असें अद्वैतब्रह्मरूपी स्थान होय.

अध्याय एकशें सत्यायशींवा.

—:०:—

वैवस्वतमनूचें चरित.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर त्या पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें 'मला वैवस्वत मनूचें चरित्र सांगा' असें विप्र मार्कंडेय ह्यांस ह्मटलें.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे नरश्रेष्ठा राजा, सूर्याला ब्रह्मदेवाप्रमाणें कांति असलेला अत्यंत प्रतापसंपन्न आणि महर्षि असा एक पुत्र झाला. त्याचें नांव मनु असें असून तो सामर्थ्य, पराक्रम, लक्ष्मी आणि तपश्चर्या ह्यांच्या योगानें आपल्या पित्याच्या किंबहुना परब्रह्मरूपी आपल्या प्रपितामहाच्याही वर ताण करीत होता. त्या नराधिपतीनें विशाल बदरीवर जाऊन वर हात करून एका पायावर उभा राहून अत्यंत मोठी आणि कडक तपश्चर्या केली. तसेंच डोळे मुळींच न मिटतां त्यानें मस्तक खालीं करून दहा हजार वर्षेंपर्यंत भयंकर तपश्चर्या केली. ह्याप्रमाणें तो ओलीं वल्कलें परिधान करून आणि जटा धारण करून तपश्चर्या करीत असतां कोणे एके समयीं चीरिणीनामक नदीच्या तीरावर येऊन एक मत्स्य त्याला ह्मणूं लागला कीं, "हे भगवन्, मी एक क्षुद्र मत्स्य असून मला बलवान् अशा मत्स्यांपासून भीति आहे. तेव्हां, हे सुव्रता, आपण माझें संरक्षण करावें; नाहीं तर माझा नाश होईल. सामर्थ्यसंपन्न मत्स्य विशेषेंकरून दुर्बल मत्स्याला भक्षण करीत असतात. कारण, आम्हां मत्स्यांची अशा प्रकारची ही शाश्वतिक उपजीविका परमात्म्यानें करून ठेविली आहे. ह्यास्तव आपण ह्या मोठ्या भीतीपासून कृपा करून माझें संरक्षण करावें. मी ह्या भीतिसागरांत मग्न होऊन जात आहें; आपण मजवर उपकार केला तर मी त्याची फेड करीन."

युधिष्ठिरा, हें मत्स्याचें भाषण ऐकून वैवस्वत मनूचें अंतःकरण दयेनें व्याप्त होऊन गेलें; आणि त्यानें त्या मत्स्याला आपल्या हातांत घेऊन उदकाच्या बाहेर काढलें; आणि जवळच एका चंद्रकिरणाप्रमाणें शुभ्र कांति असलेल्या रांजणामध्यें ठेवून त्याची चांगली जोपासना चालविली. ह्यामुळें, हे राजा, तो मत्स्य त्या ठिकाणीं वाढूं लागला व मनुही त्याजवर पुत्राप्रमाणें अधिक प्रेम करूं लागला. बराच काळ निघून गेल्यानंतर तो मत्स्य फार मोठा झाला व त्यामुळें त्या रांजणामध्यें मावेनासा झाला. पुढें एकदां मनूकडे पाहून तो मत्स्य पुनरपि त्याला ह्मणाला कीं, 'हे भगवन्, आपण मला दुसऱ्या एखाद्या चांगल्या ठिकाणीं नेऊन ठेवा.' हें ऐकून त्या भगवान् मनूनें त्याला तेथून काढून एका मोठ्या विहिरीमध्यें नेऊन सोडलें. शत्रूंच्या नगरांस हस्तगत करणाऱ्या राजा मनूनें त्या वापीमध्यें नेऊन ठेवल्यानंतर तो मत्स्य अनेक वर्षेंपर्यंत तेथें राहून वाढला. ती विहीर दोन योजनें लांब आणि एक योजन रुंद होती. तथापि, हे कुंतीपुत्रा प्रजाधिपते युधिष्ठिरा, तो कमलनेत्र मत्स्य त्यामध्यें मावेना व त्याला हालचालही करितां येईना. ह्यामुळें तो पुनरपि मनूला अवलोकन करून

ह्मणाला कीं, ' हे भगवन् साधो, आपण मला समुद्राची पट्टराणी जी गंगानदी तिजमध्यें नेऊन सोडा, ह्मणजे मी तेथें राहीन. अथवा हे तात, जशी आपली इच्छा असेल तसें करीन. मी निर्मत्सरपणें आपल्या आज्ञेमध्यें वागलें पांहिजे. कारण; हे निष्पाप, आपल्याच उपकाराच्या योगानें मी उत्कृष्ट प्रकारें वृद्धिंगत झालों आहें. ' ह्याप्रमाणें त्यानें भाषण केल्यानंतर इंद्रियनिग्रहसंपन्न व धैर्यभ्रष्ट न होणाऱ्या भगवान् मनूनें त्या मत्स्याला स्वतः नेऊन गंगानदीमध्यें सोडून दिलें. तदनंतर, हे शत्रुमर्दना, तो कांहीं काळपर्यंत त्या ठिकाणीं वाढला आणि नंतर पुनरपि मनूला पाहून ह्मणाला कीं, ' हे प्रभो, माझें शरीर फार मोठें झालें असल्यामुळें मला गंगानदीमध्यें विहार करितां येत नाहीं. तेव्हां, हे भगवन्, आपण मजवर प्रसन्न होऊन मला सत्वर समुद्रामध्यें नेऊन सोडावें. तदनंतर हे पार्था, मनूनें स्वतः त्या मत्स्याला गंगाजलांतून वर काढून समुद्रामध्यें नेऊन सोडलें. तो मत्स्य जरी अत्यंत मोठा होता तरी देखील तो परमात्मस्वरूपी असल्यामुळें त्याच्या संपर्काच्या योगानें मनूला उत्कृष्ट प्रकारें सौख्य झालें व त्यानें त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें उचलून घेऊन समुद्राकडे नेलें. ज्या वेळीं मनूनें त्या मत्स्याला समुद्रांत नेऊन टाकलें, त्या वेळीं तो मत्स्य किंचित् हसल्यासारखें करून मनूला ह्मणाला कीं, " हे भगवन्, आपण माझें विशेष प्रकारें व पूर्णपणें संरक्षण केलें आहे. तेव्हां आतां प्रसंगानुसार प्राप्त झालेलें एक कार्य मी आपणाला सांगतों, तें ऐका. हे महाभागा भगवन्, लवकरच भूमीवर वास्तव्य करणाऱ्या स्थावरजंगमादिक सर्वही वस्तु नष्ट होऊन जाणार आहेत. सर्वही लोकांना क्षालन करून टाकणारा असा हा काळ अगदीं जवळ येऊन ठेपला आहे. ह्यामुळें आपणाला हितकारक अशी एक गोष्ट मी सुचवीत आहें. स्थावर आणि जंगम ह्यांपैकीं ज्यांना चलनवलन आहे अथवा ज्यांना तें नाहीं त्या सर्वांनाही हा काल मोठा भयंकर प्राप्त झालेला आहे. ह्यास्तव, हे महामुने, आपण बळकट आणि दोरी लावलेली अशी एक नौका तयार करवा आणि सप्तर्षींसहवर्तमान त्या नौकेमध्यें आरोहण करा. तसेंच, पूर्वीं ब्राह्मणांनीं जीं धान्यें सांगितलीं आहेत तीं सर्वही निरनिराळे विभाग करून त्या नौकेंत नेऊन चांगलीं संरक्षण करून ठेवा; आणि, हे मुनिजनप्रिया, त्या नौकेमध्यें आपण माझी मार्गप्रतीक्षा करीत रहा. मी येईन त्या वेळीं मला एक शिंग असेल. त्यावरून, हे तपोनिष्ठा, आपण मला ओळखा. असेंच आपण केलें पाहिजे आतां मीं आपला निरोप घेतला आहे, तेव्हां जातों; त्या मोठ्या जलांतून आपण मजवांचून तरून जाऊं शकणार नाहीं. हे प्रभो, माझ्या ह्या भाषणाविषयीं आपण कोणत्याही प्रकारची शंका बाळगूं नका. "

हें ऐकून ' असें करीन ' असें मनूनें त्या मत्स्याला उत्तर दिलें. इतकें झाल्यावर परस्परांची अनुज्ञा घेऊन ते आपल्या अभीष्ट स्थानीं निघून गेले. हे महाराजा, शत्रुमर्दका वीरा युधिष्ठिरा, तदनंतर मनूनें मत्स्यानें सांगितल्याप्रमाणें सर्व प्रकारचीं धान्यें घेतलीं आणि नौकेमध्यें घालून त्या उत्कृष्ट नौकेंत बसून तो मोठमोठ्या लाटांनीं युक्त अशा समुद्रामध्यें तरंगत राहिला. त्या वेळीं, हे पृथ्वीपते, मनूनें आपल्या अंतःकरणांत मत्स्याचें ध्यान केलें. हे शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणाऱ्या भरतकुलश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, त्यानें आपलें चिंतन केलें आहे असें समजतांच तो मत्स्य शृंग धारण करून सत्वर त्या ठिकाणीं प्राप्त झाला. हे पुरुषश्रेष्ठा, पूर्वीं सांगितल्या प्रकारचें स्वतः

धारण करून, जसा एखादा पर्वत उत्पन्न झालेला असावा त्याप्रमाणें शृंग धारण करून आलेला तो मत्स्य अवलोकन करितांच मनूनें त्याच्या मस्तकावर असणाऱ्या शिंगावर नौकेच्या दोरीचा फांस टाकला. ह्यामुळें हे शत्रूंची नगरें हस्तगत करणाऱ्या युधिष्ठिरा, तो मत्स्य बद्ध होऊन गेला. तदनंतर, हे नराधिपते, त्यानें मनूस तारण्यासाठीं मोठ्या वेगानें ती नौका क्षारसमुद्रामध्यें ओढून नेली. ह्या वेळीं तो समुद्र लाटांच्या स्वरूपानें जणूं नृत्यच करीत होता व जलध्वनीच्या योगानें जणू गर्जनाच करीत होता. तसेंच मोठमोठे वायु त्याला क्षुब्ध करून सोडीत होते. युधिष्ठिरा, त्या वेळीं ती नौका एखाद्या मदोन्मत्त आणि चपल स्त्रीप्रमाणें त्या महासागरामध्यें इकडून तिकडे घिरट्या घालीत होती. त्या वेळीं भूमि, दिशा अथवा विदिशा ह्यांचा मुळीं भास देखील होत नसून, हे नरश्रेष्ठा, आकाश आणि स्वर्ग ही देखील सर्व जलमय होऊन गेलीं होती. हे भरतकुलश्रेष्ठा, अशा रीतीनें त्या वेळीं सर्व लोक जलानें व्याप्त होऊन गेले असून केवळ सप्तर्षि, मनु आणि मत्स्य एवढेंच दृष्टिगोचर होत होतें. हे राजा, ह्याप्रमाणें अनेक वर्षसमूहपर्यंत तो मत्स्य त्या समुद्रामध्यें निरलसपणें ती नौका ओढीत होता. नंतर, हे भरतकुलश्रेष्ठा कुरुनंदना युधिष्ठिरा, हिमालय पर्वताच्या एका उत्कृष्ट अशा शिखराजवळ ती नौका घेऊन जाऊन तो मत्स्य हसत हसत हलकेच ऋषींना ह्मणाला कीं, 'अहो मुनींनो, आपण ही नौका विलंब न करितां ह्या हिमालयाच्या शिखराला बांधून ठेवा!'

हें त्या मत्स्याचें भाषण ऐकून, हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या ऋषींनीं त्या वेळीं ती नौका हिमालयाच्या शिखराला बांधून ठेविली. ह्यामुळें हिमालयाच्या त्या उत्कृष्ट शिखराला नौबंधन असें नांव पडलें असून, हे भरतकुलश्रेष्ठा कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, अद्यापही तें त्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे. असो; तदनंतर तो हितकारक मत्स्य ऋषींना ह्मणाला की, 'मी प्रजांचा अधिपति ब्रह्मा असून मजहून पर असें कांहींही नाहीं. मीं मत्स्याचें स्वरूप धारण करून आपणांला भीतिमुक्त केलें आहे. आतां मनूनें देव, दैत्य आणि मनुष्यें इत्यादिक प्रजा, सर्व लोक आणि ज्यांच्यामध्यें चलनवलनाची शक्ति आहे अथवा ज्यांमध्यें ती नाहीं असे सर्व प्राणी अशा सर्वांची सृष्टि केली पाहिजे. त्याच्या तीव्र तपश्चर्येच्या योगानें आणि माझ्या अनुग्रहानें सृष्टि करण्यास आवश्यक अशा सर्वही गोष्टींची त्याच्या ठिकाणीं स्फूर्ति होईल व त्याविषयीं त्याला मोह पडणार नाहीं.'

असें बोलून तो मत्स्य क्षणामध्यें अंतर्धान पावला. तदनंतर प्रजांची सृष्टि करावी असें मनूच्या मनांत आलें, पण ती कशी करावी ह्याविषयीं त्याला कांहीही सुचेना. तेव्हां तो अतिशय तपश्चर्या करूं लागला; व विपुल तपश्चर्येनें युक्त झाल्यानंतर, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तो प्रत्यक्ष मनु योग्य प्रकारें सृष्टि करूं लागला. असो; ह्याप्रमाणें हें मत्स्यावताराचें आख्यान मीं सांगितलें. हें सर्व पातकांचा नाश करणारें मनुचरित्ररूपी मी सांगितलेलें आख्यान जो मनुष्य पहिल्यापासून श्रवण करील, तो सुखी आणि सर्व अर्थांनीं पूर्ण होऊन स्वर्गलोकास जाईल.

अध्याय एकशें अठ्यायशींवा.

—:※:—

युधिष्ठिराचा प्रश्न.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर तो विनयसंपन्न धर्मराज युधिष्ठिर कीर्तिशाली अशा मार्क-

डेयांस पुनरपि विचारूं लागला. तो ह्मणाला, 'हे महामुने, आपण अनेक सहस्र युगांचे अंत अवलोकन केलेले आहेत. हे ब्रह्मज्ञश्रेष्ठा, ह्या लोकांमध्यें एका महात्म्या ब्रह्मदेवावांचून आपल्यासारखा दुसरा कोणीही दीर्घायुषी दिसून येत नाहीं. ज्या वेळीं हा लोक देवदानवांनीं विरहित-इतकेंच नव्हे, तर ज्यामध्यें स्थूलाकाश देखील नाहीं असा होऊन गेला होता, त्या वेळीं अर्थात् प्रलयकालीं, हे विप्रा, आपणच ब्रह्मदेवाची सेवा केली; व प्रलयाची समाप्ति होऊन ब्रह्मदेव जागृत झाल्यानंतर तो जरायुज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज्ज अशा चार प्रकारच्या प्राण्यांची यथायोग्य सृष्टि करीत आहे असें आपण एकट्यानेंच अवलोकन केलेलें आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, प्राणनिरोध करून स्थूल जग वायुरूपी बनवून त्या योगानें देहाकार बनलेल्या जलाला इतस्ततः विक्षिप्त करून अर्थात् स्थूल देहाचा लिंगदेहामध्यें लय करून आपण समाधीच्या योगानें प्रत्यक्ष सर्व लोकांचा पितामह जो ब्रह्मा त्याचें तदेकनिष्ठ होऊन आराधन केलें. हे विप्रा, आपण अनेक उपायांनीं सर्व ब्रह्मांडांचें ज्ञान संपादन केलें आहे व घोर तपश्चर्या करून मरीच्यादिक प्रजापतींनाही स्वाधीन करून घेतलेलें आहे. आपल्या ठिकाणीं परमात्म्याचें निरंतर सांनिध्य आहे अशी प्रसिद्धि आहे. परलोकीं गमन करितांना सर्वही लोक आपलें अतिशय नामसंकीर्तन करितात. हे भगवन्, आपण ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेली सृष्टि अनेकवार अवलोकन केलेली आहे. तसेंच, आपण पूर्वी वैराग्य आणि योगाभ्यास ह्यांच्या योगानें प्राप्त झालेल्या ज्ञानदृष्टीच्या योगानें, स्वेच्छेनुरूप स्वरूप धारण करणाऱ्या ब्रह्मदेवानें विष्णूच्या नाभिकमलाच्या मध्यभागीं उत्कृष्ट प्रकारें आरोहण केलेलें पाहिलें आहे. ह्यामुळें आपणावर ब्रह्मदेवाचा अनुग्रह आहे. ह्मणूनच, हे ब्रह्मर्षे, संहार करणारा मृत्यु अथवा देहाचा नाश करणारी जरा हीं आपल्या ठिकाणीं प्रविष्ट होत नाहींत. ज्या वेळीं सूर्य, अग्नि, वायु, चंद्र अथवा अंतरिक्ष ह्यांपैकीं कांहींही अवशिष्ट राहिलेलें नसून हे सर्वही स्थावरजंगमात्मक लोक नष्ट होऊन केवल समुद्रमय बनून गेलेले होते; देव, दैत्य ह्यांच्या समुदायांचा नाश होऊन गेला होता व मोठमोठ्या सर्पांचाही उच्छेद होऊन गेला होता, त्या वेळीं कमलामध्यें वास्तव्य करणारा सर्वभूताधिपति अपरिमेयात्मा ब्रह्मदेव त्या कमलामध्यें निद्रित झाला असतां आपणच त्याची सेवा केली. हे द्विजश्रेष्ठा, पूर्वी हें सर्व आपल्या समक्ष घडलेलें आहे. ह्यास्तव, जींमध्यें सर्वही गोष्टींचीं कारणें आहेत अशा प्रकारची ही गोष्ट ऐकण्याची इच्छा आहे. कारण, हे द्विजश्रेष्ठा, आपण अनेकवार ह्या जगताचा अनुभव घेतला असल्यामुळें कोणत्याही लोकामध्यें केव्हांही घडून आलेली कोणतीही गोष्ट आपणास विदित नाहीं असें नाहीं.'

युगनिरूपण.

मार्कंडेय ह्मणाले:—आतां मी शाश्वत, अविनाशी, अतींद्रिय, अत्यंत सूक्ष्म, निर्गुण आणि गुणात्मा असा जो स्वयंभु पुराणपुरुष परमात्मा त्याला नमस्कार करून तुला आनंदानें सर्व कांहीं सांगतों. हे पुरुषश्रेष्ठा, पीतवस्त्र परिधान करणारा हा जो श्रीविष्णु आहे, तोच जगताचा उत्पादक आणि त्याला नानाप्रकारचीं स्वरूपें देणारा, प्राण्यांच्या ठिकाणीं जीवरूपानें वास्तव्य करणारा, महाभूतांचाही निर्माता आणि ऐश्वर्यसंपन्न असून त्यालाच अचिंत्य, अत्यंत आश्चर्यस्वरूपी, पवित्र, आद्यंतशून्य, विश्वस्वरूपी, अविनाशी आणि अक्षय्य असें ह्मणतात. हा

कर्ता असून ह्याचा कोणीही कर्ता नाहीं. तसेंच, मनुष्ये जी जी क्रिया करितात तिला तिला हा कारणीभूत असतो. ह्या पुरुषाला ज्याचें ज्ञान आहे त्याचें ज्ञान वेदांनाही नाहीं. हे नृपश्रेष्ठा, ह्या ज्या कांहीं गोष्टी पूर्वीं घडून गेलेल्या आहेत त्या सर्व कांहीं आश्चर्यकारकच आहेत. असो; हे पुरुषश्रेष्ठा, संपूर्ण जगताचा क्षय होऊन सृष्टि सुरू झाल्यानंतरचीं जीं पहिलीं चार हजार वर्षें त्याला कृतयुग असें म्हणतात. त्या युगाचा संधिकाल चारशें दिव्य वर्षें असून संध्यांशही तितकाच आहे. या युगानंतर त्रेतायुग लागतें. तें तीन हजार दिव्य वर्षेंपर्यंत असून त्याची संध्या (संधिकाल) व संध्यांशही प्रत्येकीं तीनतीनशें वर्षें असतात. द्वापरयुगाचें प्रमाण दोन हजार वर्षें असून त्याची संध्या आणि संध्यांश ह्यांच्या वर्षांची संख्या प्रत्येकीं दोनदोनशें आहे. कलियुगाचें प्रमाण एक हजार वर्षें असें सांगितलें आहे. त्याची संध्या आणि संध्यांश ह्यांचीं वर्षें प्रत्येकीं शंभर असतात. युधिष्ठिरा, प्रत्येक युगाचा संधिकाल आणि संध्यांश ह्या दोहोंचेंही प्रमाण सारखेंच असतें हें तूं लक्षांत ठेव. कलियुग समाप्त झालें ह्मणजे पुनरपि कृतयुग सुरू होतें. ह्याप्रमाणें ह्या बारा हजार वर्षांना युग असें म्हणतात. हीं एक हजार युगें पूर्ण झालीं ह्मणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो असें म्हटलें आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या शेवटीं सर्व बाजूंनीं जगताची परिवृत्ति होते. हाच लोकांचा प्रलय होय असें ज्ञानी लोक समजतात

युगांतकालचे लोकाचार.

हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें हजार युगें समाप्त होऊन त्यांतील शेवटच्या युगांतील थोडासा अंश अवशिष्ट राहिला असतां बहुतकरून सर्वही लोक असत्य भाषण करूं लागतात. हे पार्था, त्या वेळीं यज्ञ, दान आणि व्रतें ह्यांचे मुख्य विधि न होतां प्रतिनिधिच होऊं लागतात. ब्राह्मण शूद्रांचीं कर्में करूं लागतात व शूद्र द्रव्यार्जन करून युगसमाप्तीच्या कालीं क्षत्रियधर्मानेंही वागूं लागतात. हें शेवटचें युग ह्मणजे कलियुग होय. त्या कलियुगामध्यें ब्राह्मणांचीं यज्ञ आणि अध्ययन हीं कर्में बंद पडतील; ते दंड आणि कृष्णाजिन ह्यांनीं विरहित होतील आणि सर्वभक्षक बनून जातील. बा युधिष्ठिरा, त्या वेळीं ब्राह्मण जपाचा त्याग करितील व शूद्र जप करण्यामध्यें आसक्त होऊन राहतील. ह्याप्रमाणें जगताची विपरीत स्थिति होऊन जाणें ह्मणजे प्रलयाचें पूर्वरूप होय असें समजावें. हे नराधिपते, ह्या वेळीं पापिष्ठ व असत्य भाषण करण्यामध्यें तत्पर असलेले, आंध्र, शक, पुलिंद, यवन, कांबोज, वाल्हीक, शूर आणि आभीर इत्यादि अनेक म्लेच्छ जातीचे राजे पृथ्वीवर असत्याचा अवलंब करून राज्य करूं लागतील. हे नरश्रेष्ठा, त्या वेळीं कोणीही ब्राह्मण स्वधर्मावर उपजीविका करणार नाहींत व क्षत्रिय आणि वैश्य हे निषिद्ध कर्में करूं लागतील. ह्या वेळीं लोकांचें आयुष्य, बल, वीर्य, पराक्रम, धैर्य आणि शरीराचें प्रमाण हीं स्वल्प होऊन ते सत्यभाषणही थोडेंच करूं लागतील; पुष्कळ प्रदेश ओसाड पडून जातील, पशु आणि सर्प ह्यांनीं सर्व दिशा व्याप्त होऊन जातील, प्रलयकाल प्राप्त झाला ह्मणजे परब्रह्मासंबंधानें व्यर्थ बडबड करणारे लोक उत्पन्न होतील, शूद्र ‘ अरे तुरे ’ करूं लागतील, आणि ब्राह्मण लोक ‘ जी साहेब ’ म्हणूं लागतील ! हे पुरुषश्रेष्ठा, युगाच्या अंतीं अनेक प्रकारचे प्राणी निर्माण होतील. हे प्रजाधिपते, त्य

---

१ हीं वर्षें मनुष्यांचीं नसून देवांचीं आहेत असें समजावें. मनुष्यांचें एक वर्ष हा देवांचा एक दिवस होय.

वेळीं कोणत्याही सुगंधि वस्तूंचा पूर्वीप्रमाणें वास येणार नाहीं आणि कोणत्याही रसामध्यें मिष्टपणा रहाणार नाहीं. हे राजा, प्रलयकालीं स्त्रियांना प्रजा पुष्कळ होऊं लागेल, त्यांच्या शरीराचें प्रमाण अगदीं कमी होऊन जाईल, व त्या सदाचार आणि सुस्वभाव ह्यांचा त्याग करून जननेंद्रियाप्रमाणें मुखाचा उपयोग करूं लागतील. तसेंच, हे राजा, प्रलयकालीं देशामध्यें अन्नाचा विक्रय होऊं लागेल, चव्हाट्यावर वेदांचा विक्रय होऊं लागेल, स्त्रिया द्रव्य घेऊन हव्या त्या पुरुषाशीं रममाण होऊन राहतील, गाई दूध कमी देऊं लागतील, व वृक्षांना पुष्पें व फळें कमी येऊं लागून त्यांजवर अनेक कावळे वास्तव्य करूं लागतील हे पृथ्वीपते, ब्राह्मणलोक लोभानें आणि मोहानें व्याप्त होऊन जाऊन व व्यर्थ धार्मिकत्वाचीं चिन्हें धारण करून ब्रह्महत्यारूपी दोषांनीं युक्त असलेल्या व खोटा दोषारोप करणाऱ्या राजाकडून दानें घेऊं लागतील. हे पृथ्वीपते, ह्या वेळीं ब्राह्मणांना भिक्षेसाठीं दाही दिशा फिरावें लागेल. गृहस्थाश्रमी लोक कराच्या ओझ्यामुळें भयभीत होऊन जातील व त्यामुळेंच साधुसंतांचीं सोंगें घेऊन वेष पालटून चौर्यकर्म करूं लागतील; अथवा व्यापारावर उपजीविका करूं लागतील. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या वेळीं ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य हे द्रव्यलोभामुळें नखें आणि केश ह्यांचें निरर्थक धारण करतील. तसेंच ब्रह्मचारी लोक अनाचारी, मद्य प्राशन करणारे व गुरुस्त्रीशीं रममाण होणारे निपजून, रक्त आणि मांस हीं ज्यांच्या योगानें वृद्धिंगत होतील अशा प्रकारचींच लौकिक कर्में करण्याची इच्छा करूं लागतील. हे पुरुषश्रेष्ठा, प्रलयकालीं सर्वही आश्रमांतील लोक नास्तिकपणानें व्याप्त होऊन जाऊन पराचे गुणवाद गाऊं लागतील. हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्या वेळीं भगवान् इंद्र वेळचे वेळीं पर्जन्यवृष्टि करणार नाहीं आणि सर्व प्रकारचीं धान्येंही पिकणार नाहींत. हे निष्पापा, त्या वेळीं लोकांचीं अंतःकरणें हिंसेच्या योगानें आनंदित होऊं लागतील व त्यामुळेंच ते अशुद्ध बनून जातील. ह्या वेळीं अधर्माचें अत्यंत फल दृष्टीस पडूं लागेल. हे पृथ्वीपते, त्या वेळीं जो मनुष्य धर्मनिष्ठ निपजेल तो अल्पायुषी आहे असें समजावें. कारण, त्या वेळीं कोणत्याही प्रकारचा धर्म असा राहणारच नाहीं. त्या वेळीं लोक बहुतकरून खोट्या मापांनीं वस्तूंचा विक्रय करूं लागतील; आणि, हे नरश्रेष्ठा, व्यापारी लोक तर नानाप्रकारचीं खोटीं कर्में करूं लागतील. ह्या वेळीं धर्मिष्ठ लोकांची हानि होऊन अत्यंत पापी असेल त्याची भरभराट होईल. धर्माचें सामर्थ्य कमी होऊन अधर्म बलवान् होईल आणि धर्मिष्ठ लोक अल्पायुषी व दरिद्री होऊन धर्मविरुद्ध वर्तन करणारे लोक दीर्घायुषी आणि ऐश्वर्यसंपन्न होतील. प्रलयकालीं सर्वही प्रजा अधार्मिक बनून त्या अत्यंत धर्मविरुद्ध अशा उपायांचा अवलंब करून नगरांतील विहारप्रदेशांमध्यें नानाप्रकारचे व्यापार करूं लागतील. थोडासा द्रव्यसंचय झाला कीं लोकांस श्रीमंतपणाचा गर्व होऊं लागेल. हे राजा, ह्या वेळीं लोक दुराचारी बनल्यामुळें विश्वासानें व गुप्तपणें ठेवलेल्या ठेवीचा अपहार करण्याविषयीं उद्युक्त होतील. इतकेंच नव्हे, तर ते निर्लज्ज लोक ' ही गोष्ट अशी घडूनच आली नाहीं ' असेंही ह्मणूं लागतील. ह्या वेळीं पुरुषभक्षक पशु आणि पक्षी इत्यादिक प्राणी नगरांतील विहारप्रदेशामध्यें व देवालयांतून सारखे पडून राहतील. हे राजा, ह्या वेळीं सातव्या किंवा अठव्या वर्षीं स्त्रिया गर्भिणी होतील; दहाव्या बाराव्या वर्षीं पुरुषांना पुत्र होऊं लागतील; सोळाव्या वर्षीं त्यांचे केश वृद्धपणामुळें

पांढरे होतील आणि त्यांच्या आयुष्याचा सत्वर क्षय होऊं लागेल. हे महाराजा, आयुष्य क्षीण होऊन तरुण लोक वृद्धांप्रमाणें वागूं लागतील; आणि तरुणांचा जो स्वभाव तो वृद्धांच्या ठिकाणीं दृष्टिगोचर होऊं लागेल. स्त्रिया दुष्ट स्वभावाच्या आणि विपरीत आचरण करणाऱ्या बनून पति योग्य असला तरीही त्या त्याला फसवून दास अथवा पशु ह्यांच्याशीं रममाण होऊं लागतील! हे राजा, पति जरी वीर्यसंपन्न असला तरीही स्त्रिया दुसऱ्या पुरुषांचा आश्रय करूं लागतील; आणि तो निर्धन असला तरीही व्यभिचार करूं लागतील. हे महाराजा, सहस्र युगांच्या शेवटींचा तो समय प्राप्त झाला आणि लोकांच्या आयुष्याचा क्षय होऊं लागला म्हणजे अनेक वर्षेंपर्यंत एकसारखी अनावृष्टि होऊं लागेल व नंतर ते भूमितलावरील सर्वही प्राणी निःसत्त्व आणि क्षुधाक्रांत होऊन बहुतकरून अत्यंत नाश पावतील. तदनंतर, हे नराधिपते, देदीप्यमान अशा सात सूर्यांचा उदय होऊन ते समुद्रांतील आणि नद्यांतील सर्वही जल प्राशन करूं लागतील. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्या वेळीं वाळलेलीं किंवा ओलीं जीं जीं काष्ठें अथवा तृण असेल तें सर्व भस्म होऊन जाईल; आणि नंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना, आदित्यांनीं पूर्वी शुष्क करून सोडलेल्या त्या लोकांमध्यें संवर्तकनामक अग्नि वायूसहवर्तमान प्रविष्ट होईल व पृथ्वीचा भेद करून पातालामध्यें प्रवेश करून देव, दैत्य आणि यक्ष ह्यांच्या अंतःकरणांत अत्यंत भीति उत्पन्न करील. हे पृथ्वीपते, नागलोक अर्थात् पाताल दग्ध करून टाकणारा तो अग्नि ह्या पृथ्वीवर व तिच्या अधोभागीं जें कांहीं आहे त्या सर्वांचा एका क्षणांत नाश करून टाकील. सारांश, तो अमंगल वायु आणि तो संवर्तक नांवाचा अग्नि हे शेंकडों हजारों कोटि योजनात्मक प्रदेश दग्ध करून सोडतील. तदनंतर प्रदीप्त झालेला व सामर्थ्यसंपन्न असणारा तो अग्नि देव, दैत्य, गंधर्व, यक्ष, सर्प आणि राक्षस ह्यांसहवर्तमान सर्व जगताला दग्ध करून सोडील. पुढें आकाशांत हत्तींच्या कळपांप्रमाणें दिसणारे व विद्युतांच्या मालिकांनीं अलंकृत असलेले व दिसण्यांत अत्यंत आश्चर्यकारक असे मोठमोठाले मेघ उत्पन्न होऊं लागतील. त्यांपैकीं कांहीं नीलवर्ण कमलांप्रमाणें श्याम, कांहीं चंद्रविकासी कमलांसारखे, कांहीं पुष्पांतील केसरांसारखे, कित्येक पीतवर्ण, कित्येक हळदीसारखे, कांहीं काकपक्ष्याच्या अंड्याप्रमाणें दिसणारे, कांहीं कमलपत्रांसारखे, कित्येक हिंगुळाप्रमाणें कांति असलेले, कांहीं मोठमोठ्या नगरांप्रमाणें आकृति असलेले, कांहीं गजसमुदायाप्रमाणें दिसणारे, कित्येक कज्जलाप्रमाणें कृष्णवर्ण व कांहीं मकराप्रमाणें दिसणारे असतील. हे महाराजा, हे सर्वही मेघ विद्युन्मालिकांनीं आच्छादित झालेले, भयंकर आकार असलेले आणि भीत्युत्पादक अशी गर्जना असणारे असे आकाशामध्यें उत्पन्न होऊन आकाशमंडलास व्याप्त करून सोडतील. हे महाराजा, त्या मेघांच्या योगानें पर्वत, वनें आणि खाणी ह्यांसहवर्तमान ही सर्व पृथ्वी जलप्रवाहाच्या योगानें व्याप्त होऊन जाईल. हे पुरुषश्रेष्ठा, ब्रह्मदेवानें प्रेरणा केलेले ते गर्जना करणारे भयंकर मेघ हां हां म्हणतां सर्वही जगताला जलमग्न करून सोडतील. ते जलाचा अत्यंत वर्षाव करून पृथ्वी जलपूर्ण करूं लागतील व त्या योगानें अत्यंत प्रचंड, अमंगळ आणि भयंकर अशा त्या अग्नीचा नाश करून टाकतील व तेथपासून बारा वर्षेंपर्यंत ते मेघ त्या प्रलयकालीं महात्म्या ब्रह्मदेवानें प्रेरणा केल्यामुळें जलधारांनीं जगतास पूर्ण करीत राहतील. हे भरतकुलोत्पन्ना, तदनंतर समुद्र आपल्या

मर्यादेचें उल्लंघन करतील, पर्वतांचा भंग होईल आणि पृथ्वी जलमग्न होऊन जाईल. पुढें आकाशामध्यें सर्वत्र संचार करूं लागलेले ते मेघ वायूच्या वेगाचा आघात होऊन एकदम नष्ट होऊन जातील. तदनंतर,हे नराधिपते भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, सर्वांस आदिभूत असणारा कमलवासी स्वयंभु ब्रह्मदेव त्या वायूचें प्राशन करून शयन करील. ह्याप्रमाणें सर्व स्थावर जंगमात्मक विश्व नष्ट होऊन गेलें, देव-दैत्य ह्यांचे समुदाय नाश पावले, यक्ष-राक्षस नाम शेष होऊन गेले, मनुष्यांचा नाश झाला आणि श्वापदें व वृक्ष ह्यांचाही नायनाट होऊन जाऊन सर्व जग केवळ समुद्रमय होऊन गेलें, म्हणजे अंतरिक्षशून्य अशा ह्या लोकामध्यें मी एकटाच समुद्राच्या लाटांनी ताडित होऊन इतस्ततः भ्रमण करूं लागतों. हे भूपतिश्रेष्ठा, पूर्वी ह्या भयंकर समुद्रजलामध्यें संचार करीत असतां कोणाही प्राण्याचें दर्शन न झाल्यामुळें मी अगदीं व्याकूळ होऊन गेलों होतों. हे नराधिपते, त्या वेळीं मी आलस्य न करितां पुष्कळ लांबपर्यंत पोहून गेलों व त्यामुळें श्रमून गेलों. तथापि मला कोठें आधार म्हणून सांपडला नाहीं !

मार्कंडेयमुनींस श्रीविष्णूचें दर्शन व त्यांच्या उदरांत प्रवेश.

पुढें, हे पृथ्वीपते, मला त्या महासागरामध्यें अत्यंत विशाल असा वटवृक्ष दिसला. हे पृथ्वीपते राजा युधिष्ठिरा, त्या वृक्षाच्या एका विस्तीर्ण फांदीवर एक दिव्य आस्तरण घातलेला पलंग असून त्यावर कमल किंवा चंद्र ह्यांच्याप्रमाणें मुख व प्रफुल्ल कमलाप्रमाणें विशाल नेत्र असलेला एक बालक आहे असें माझ्या दृष्टीस पडलें. त्यास पाहतांच,हे पृथ्वीपते, सर्वही लोकांचा नाश झाला असतां हा बालक एकटाच कसा शयन करीत आहे असें मनांत येऊन मला अत्यंत विस्मय वाटूं लागला. ह्यामुळें मी तपोबलानें विचार करूं लागलों तरीही व भूत, भविष्य आणि वर्तमान ह्यांचें मला ज्ञान असतांही तो बालक कोण आहे हें मला कळून येईना. त्या बालकाचा वर्ण जवसाच्या पुष्पाप्रमाणें असून तो श्रीवत्सलांछनानें विभूषित झालेला होता; ह्यामुळें तो प्रत्यक्ष लक्ष्मीचें वसतिस्थान असा श्रीविष्णुच असावा असें मला वाटूं लागलें. तदनंतर कमलाप्रमाणें नेत्र असलेला व श्रीवत्सलांछन धारण करणारा तो कांतिसंपन्न बालक माझ्या कर्णाला सुख होईल अशा प्रकारच्या शब्दांनीं मला म्हणाला, ' हे भृगुकुलोत्पन्ना मार्कंडेया, तुला श्रम झाले असून विश्रांति मिळावी अशी इच्छा आहे हें मला कळून आलें. तेव्हां तूं येथें येऊन इच्छा असेल तितका वेळ बैस; हे मुनिश्रेष्ठा, तूं माझ्या शरीराच्या अंतर्भागीं प्रवेश करून तेथेंच बैस. मीं तुजवर अनुग्रह केला असून तुजसाठीं ह्याच वसतिस्थानाची योजना केलेली आहे. '

हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या वेळीं त्या बालकानें मला असें म्हटल्यामुळें दीर्घायुष्य आणि मनुष्यत्व ह्या दोहोंमुळें मला अतिशय खेद होऊं लागला. असो; तदनंतर त्या बालकानें एकदम तोंड उघडिलें, तेव्हां मी दैवयोगानें पराधीन होऊन त्याच्या मुखामध्यें जाऊन पडलों; व पुढें एकदम त्याच्या उदरामध्यें गेल्यानंतर, हे नराधिपते, मला त्या ठिकाणीं सर्व राष्ट्रें व नगरें ह्यांनीं व्याप्त असलेली संपूर्ण पृथ्वी दिसूं लागली. गंगा, शतद्रू, सीता, यमुना, कौशिकी चर्मण्वती, वेत्रवती, चंद्रभागा, सरस्वती, सिंधु, विपाशा, गोदावरी, वस्त्रोकसारा, नलिनी, नर्मदा, ताम्रा; पवित्रजलसंपन्न आणि शुभकारक अशी वेणा, सुवेणा, कृष्णवेणा, महानदी इरामा, वितस्ता, महानदी कावेरी, शोणनद, विशल्या आणि किंपुना ह्याप्रमाणें, हे कुरु-

षश्रेष्ठा महाराजा युधिष्ठिरा, ह्या व आणखी दुसऱ्याही पृथ्वीवर असणाऱ्या नद्या त्या महात्म्याच्या जठरामध्यें संचार करीत असतांना माझ्या दृष्टीस पडल्या. तदनंतर, हे शत्रुनाशका, जलाचा उत्तम प्रकारचा सांठा, जलचरसमुदायांचें वास्तव्य असलेला व रत्नांच्या उत्पत्तीचें स्थान जो समुद्र तोही माझ्या दृष्टीस पडला. त्या ठिकाणीं तेजाच्या योगानें देदीप्यमान व ह्मणूनच अग्नि किंवा सूर्य ह्यांच्याप्रमाणें कांतिमान् दिसणारें व चंद्रसूर्यांप्रमाणें विराजमान असलेलें आकाश माझ्या दृष्टीस पडूं लागलें. हे राजा, तेथें अरण्यांच्या योगानें सुशोभित असलेली पृथ्वी माझ्या अवलोकनांत येऊं लागली. हे नराधिपते, त्या वेळीं तेथें ब्राह्मण लोक अनेक प्रकारचे यज्ञ करीत होते; क्षत्रिय सर्व वर्णांचें अनुरंजन करण्याविषयीं प्रवृत्त झालेले होते; वैश्य यथायोग्य कृषिकर्म करीत होते; आणि शूद्र लोक ह्या तीनही वर्णांची सेवा करीत होते. पुढें, हे राजा, त्या महात्म्याच्या उदरामध्यें फिरतां फिरतां मला हिमवान्, हेमकूट, निषध, रौप्ययुक्त श्वेतपर्व, गंधमादन, मंदर, महापर्वत नील, सुवर्णमय पर्वत मेरु, महेंद्र, पर्वतश्रेष्ठ विंध्य, मलय आणि पारियात्र हे व आणखी दुसरेही अनेक रत्नांच्या योगानें विभूषित असलेले जेवढे म्हणून पर्वत आहेत ते सर्वही त्याच्या उदरामध्यें दिसले. हे पृथ्वीपते युधिष्ठिरा, सिंह, व्याघ्र इत्यादिक जे कांहीं प्राणी ह्या पृथ्वीतलावर आहेत ते सर्वही मला त्या वेळीं त्या ठिकाणीं संचार करीत असतांना दिसले. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याच्या उदरामध्यें मी दिशांच्या ठिकाणीं संचार करूं लागलों असतां इंद्रादिक सर्वही देवगण मला पूर्णपणें दिसूं लागले. साध्य, रुद्र, आदित्य, गुह्यक, पितर, सर्प, नाग; सुपर्ण, वसु, अश्विनीकुमार, गंधर्व, अप्सरा, यक्ष, ऋषि, तसेंच, हे पृथ्वीपते, दैत्य-दानव ह्यांचे समुदाय, नाग, राहु आणि इतर देवशत्रु हेही माझ्या दृष्टीस पडले. हे राजा, लोकांमध्यें जे कांहीं स्थावरजंगम पदार्थ मीं अवलोकन केलेले होते ते सर्वही त्या महात्म्याच्या उदरांत माझ्या दृष्टीस पडूं लागले. हे प्रभो, ह्याप्रमाणें त्याच्या उदरामध्यें फलांचा आहार करून त्वरेनें संचार करीत असतां मीं हें संपूर्ण विश्व अवलोकन केलें. अशा रीतीनें त्याच्या शरीराच्या अंतर्भागीं मीं शंभरांहून अधिक वर्षेंपर्यंत वास्तव्य केलें. हे प्रजापालका, मी त्या ठिकाणीं विचार करीत सारखा धावत होतों तरीही मला त्याच्या शरीराचा अंत म्हणून लागेना. हें पाहून, श्रेष्ठ आणि वरप्रद अशा त्याच देवाला मी कायावाचामनेंकरून यथाविधि शरण गेलों.

मार्कण्डेयाचें निर्गमन व श्रीविष्णूंस प्रश्न.

तेव्हां, हे पुरुषश्रेष्ठा राजा, त्या महात्म्याचें मुख उघडलें आणि मी एकदम वायुवेगानें त्यांतून बाहेर पडलों. पुढें, हे प्रजापालका नरश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, तो महात्मा त्याच वटवृक्षाच्या फांदीवर आपल्या उदरांत सर्व जग घेऊन बालकाच्या वेषानें वास्तव्य करीत आहे असें मीं अवलोकन केलें. हे पुरुषश्रेष्ठा, तो बालक अत्यंत तेजस्वी असून त्यानें श्रीवत्सलांछन धारण केलेलें होतें. तदनंतर पीतवर्ण वस्त्र परिधान केलेला व श्रीवत्सलांछन धारण करणारा तो महाकांतिसंपन्न बालक प्रीतियुक्त होऊन हसल्यासारखें करून मला ह्मणाला, ' हे मुनिश्रेष्ठा मार्कंडेया, ह्या माझ्या शरीरामध्यें वास्तव्य केल्यामुळें तुला श्रम झाले काय, हें मला सांग. ' त्यानें असें भाषण केल्यानंतर एका क्षणांत मला पुनरपि नवीन दृष्टि प्राप्त झाली; आणि तिच्या योगानें मी स्वतःस मुक्त आणि ज्ञानसंपन्न समजूं लागलों. बा युधिष्ठिरा, तदनंतर आरक्तवर्ण तळवे अस-

लेले, उत्कृष्ट प्रकारें शय्येवर ठेवलेले, सुकुमार आणि आरक्तवर्ण अशा अंगुलींनीं विराजमान असलेले आणि स्वभावतःच उत्कृष्ट असे त्याचे चरण मीं आपल्या मस्तकावर घेऊन त्यास वंदन केलें. अत्यंत तेजस्वी अशा त्या महात्म्याचा प्रभाव अवलोकन करून मीं विनयानें हात जोडले; आणि प्रयत्नपूर्वक जवळ जाऊन, ज्याच्या शरीरामध्यें सर्वेही भूतें वास्तव्य करीत आहेत अशा त्या कमलनेत्र देवास अवलोकन केलें व हात जोडून नमस्कार करून त्याला ह्मटलें, " हे देवा, आपण आणि आपली ही उत्कृष्ट माया ह्यांचें ज्ञान व्हावें, अशी माझी इच्छा आहे. हे भगवन्, मी मुखाच्या द्वारानें आपल्या शरीरामध्यें प्रविष्ट झालों आणि आपल्या उदरामध्यें सर्वांस अवलोकन केलें. हे देवा, आपल्या शरीरामध्यें देव, दानव, राक्षस, यक्ष, गंधर्व, नाग आणि स्थावरजंगमात्मक सर्व जग हीं वास्तव्य करीत आहेत. हे देवा, मीं जरी आपल्या शरीराच्या अंतर्भागीं एकसारखा त्वरेनें संचार करीत होतों, तरीही आपल्या अनुग्रहानें माझी स्मरणशक्ति नष्ट झाली नाहीं. हे प्रभुवर्या, पुढें माझी इच्छा नसतांही केवळ आपल्या इच्छेनें मी तेथून बाहेर पडलों. हे कमलेक्षणा, आतां प्रशंसनीय अशा आपलें ज्ञान व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. तेव्हां ह्या ठिकाणीं आपण प्रत्यक्ष बालकाचें स्वरूप धारण करून आणि हें सर्व विश्व ग्रस्त करून कोणत्या उद्देशानें वास्तव्य करीत आहां ? हे निष्पापा, हें सर्व विश्व आपल्या शरीरामध्यें कशाकरितां राहिलेलें आहे, आणि, हे शत्रुमर्दना, आपण ह्या ठिकाणीं किती वेळपर्यंत राहणार आहां हें सर्व, हे कमलपत्राक्षा देवेश्वरा, ब्राह्मणांवर अनुग्रह करण्याची आपली इच्छा असल्यामुळें आपणाकडून सविस्तर आणि बरोबर रीतीनें ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. कारण, हे प्रभो, मीं जें कांहीं अवलोकन केलें तें फार मोठें आणि कल्पनातीत असें आहे."

ह्याप्रमाणें मी त्या कांतिमान देवाधिदेवास ह्मणालों, तेव्हां तो श्रेष्ठ प्रतीचा वक्ता आपल्या भाषणानें मला आनंदित करीत करीत बोलूं लागला.

अध्याय एकशें एकोणनव्वदावा.

—:०:—

श्रीविष्णूचें स्वस्वरूपकथन.

देव ह्मणालाः—हे विप्रा, खरोखर देवांना सुद्धां माझें वास्तविक ज्ञान नाहीं; तथापि तुजवर माझें प्रेम असल्यामुळें, मी हें विश्व कसें उत्पन्न करितों तें तुला सांगतों. हे ब्रह्मर्षे, तूं पितृभक्त असून मला शरण आलेला आहेस व तुझें ब्रह्मचर्यही मोठें आहे, ह्मणून तुला माझें प्रत्यक्ष दर्शन झालें. मार्कंडेया, मीं पूर्वीं उदकाला ' नार ' असें नांव दिलेलें असून तें उदक हेंच माझें सदोदित अयन ह्मणजे आश्रयस्थान असल्यामुळें मला नारायण असें ह्मणतात. सारांश, हे द्विजश्रेष्ठा, माझें नांव नारायण असें असून मी शाश्वत, क्षयशून्य, सर्व प्राण्यांच्या उत्पत्तीचें स्थान व सर्वांचें पोषण व संहार करणारा आहे. मी विष्णु, ब्रह्मा, देवाधिपति इंद्र, यक्ष, कुबेर, प्रेताधिपति यम, शिव, सोम, प्रजाधिपति कश्यप, धाता, विधाता आणि यज्ञ आहें. अग्नि हें माझें मुख, पृथ्वी हे पाय, चंद्रसूर्य हे नेत्र, स्वर्ग हें मस्तक आणि आकाश व दिशा हें श्रोत्र असून माझ्या घर्मजलापासून जलाची उत्पत्ति झालेली आहे. दिशा आणि आकाश हें सर्व माझें शरीर असून वायु हा माझ्या अंतःकरणामध्यें वास्तव्य करीत असतो. मीं विपुलदक्षिणासंपन्न असे अनेकशें यज्ञ केले असून वेदवेत्ते लोक

देवयजनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या अशा माझेंच आराधन करितात. ह्या भूमीवर असणारे स्वर्गाभिलाषी क्षत्रियश्रेष्ठ पृथ्वीपति माझी आराधना करितात व स्वर्गलोकप्राप्तीच्या इच्छेनें वैश्य लोकही माझेंच पूजन करतात. जिच्या अंतीं चार समुद्र असून जी मेरु, मंदर इत्यादि पर्वतांनीं विभूषित आहे, त्या पृथ्वीलाही मीच शेष होऊन मस्तकावर धारण करितों. हे विप्रा, पूर्वी ही पृथ्वी जलामध्यें मग्न होऊन राहिली असतां मींच वराहाचें स्वरूप धारण करून आपल्या वीर्यानें तिचा उद्धार केला. हे ज्ञानसंपन्ना द्विजश्रेष्ठा, मीच वडवाग्नी होऊन सदोदित उदकाचें प्राशन करितों व त्याची उत्पत्तिही करितों. ब्राह्मण हें माझें मुख असून क्षत्रिय बाहु, वैश्य मांड्या व शूद्र हे चरण आहेत. ऋग्वेद, सामवेद आणि अथर्वणवेद हे कांहीं कल्पांत क्रमानें व कांहींमध्यें व्युत्क्रमानें मजपासून उत्पन्न होतात व माझ्याच ठिकाणीं लय पावतात. शमनिष्ठ, शांतीलाच श्रेष्ठ समजणारे, इंद्रियांचा निग्रह करणारे, जिज्ञासु, काम, क्रोध आणि द्वेष ह्यांपासून मुक्त झालेले, समाधिनिष्ठ, पातकशून्य, सत्त्वस्थ, अहंकारविरहित आणि निरंतर अध्यात्मज्ञानपटु असणारे ब्राह्मण ध्यान करून माझीच उपासना करितात. मार्कंडेया, मीच संवर्तकनांवाचा व अगूनच जगताचा संहार करणारा अग्नि असून संहारकालीं असणारा सूर्य व वायुही आहें. हे द्विजश्रेष्ठा, आकाशामध्यें दृष्टिगोचर होणारीं नक्षत्रें हीं माझीं रोमरंध्रें होत असें समज. चोहों दिशांच्या ठिकाणीं असणारे रत्नांच्या उत्पत्तीचें स्थान जो समुद्र तें माझें आच्छादन, शयन आणि वसतिस्थान होय देवांच्या कार्यसिद्ध्यर्थ मींच त्या समुद्रांचा उत्कृष्ट प्रकारें विभाग केलेला आहे. हे साधुवर्या, काम, क्रोध, हर्ष, भय आणि मोह हे सर्व माझ्याच देहावरील केश होत असें समज. हे विप्रा, सत्य, दान, उग्र तपश्चर्या आणि प्राण्यांची हिंसा न करणें इत्यादिक उत्कृष्ट कर्मे केल्यानें मनुष्यास ज्याची प्राप्ति होते तो मीच होय. मनुष्यें हीं माझ्याच इच्छेनें निर्माण झालेलीं असून तीं माझ्या शरीरामध्यें विहार करीत असतात; व मीं त्यांची ज्ञानशक्ति आक्रांत करून सोडल्यामुळें तीं सर्वही व्यापार माझ्याच इच्छेनें करीत असतात; स्वतःच्या इच्छेनें करीत नाहींत. ब्राह्मणांनीं अंतःकरण शांत करून व क्रोधाचा जय करून उत्कृष्ट प्रकारें वेदाध्ययन आणि नानाप्रकारचे यज्ञ करून माझें आराधन केल्यास त्यांस माझी प्राप्ति होते. हे विद्वन्, दुष्कर्मे करणाऱ्या, लोभानें घेरलेल्या, कृपण, दुष्ट आणि इंद्रियजय न केलेल्या लोकांस ज्याची प्राप्ति होणें अशक्य आहे असा, ज्यांचें अंतःकरण सुसंस्कृत झालेलें आहे अशा लोकांना मिळणारें महाफल असणारा, अज्ञ लोकांना अत्यंत दुष्प्राप्य व समाधीच्या योगानें योगी लोकांनीं सेवन केलेला जो मार्ग तो मीच होय असें समज. हे साधुवर्या, ज्या ज्या वेळीं धर्माची ग्लानि होऊन अधर्माचा उत्कर्ष होऊं लागतो, त्या त्या वेळीं मी रामकृष्णादिकांच्या रूपानें अवतीर्ण होतों. ज्या वेळीं देवश्रेष्ठांच्या हातूनही वध होण्यास अशक्य आणि हिंसेच्या ठिकाणीं अनुरक्त असणारे दैत्य व भयंकर राक्षस ह्या लोकामध्यें उत्पन्न होतील, त्या वेळीं मी मनुष्यशरीर धारण करून शुभ कर्मे करणाऱ्या लोकांच्या गृहामध्यें जन्मग्रहण करीन व त्या सर्वांचाही नाश करून टाकीन. मीच देव, मनुष्यें, गंधर्व, सर्प, राक्षस आणि स्थावर पदार्थ ह्या सर्व प्राण्यांना उत्पन्न करून आपल्या मायेच्या योगानें त्यांचा संहारही

करितों; व पुनः कर्म करण्याच्या वेळीं मर्यादांची रचना करण्याच्या उद्देशानें कल्पनातीत असा मनुष्यदेह निर्माण करून मी त्यामध्यें प्रवेश करितों. कृतयुगामध्यें माझा वर्ण शुभ्र असतो; व त्रेतायुग, द्वापरयुग आणि कलियुग ह्यांमध्यें अनुक्रमें पीत, रक्त आणि कृष्ण असतो. कलियुगामध्यें अधर्म तीन भागांनीं विद्यमान असतो. ह्मणजे प्रत्येक गोष्टींत एक चतुर्थांश धर्म आणि तीन चतुर्थांश अधर्म अशी स्थिति असते. पुढें जगताचा अंत करण्याचा प्रसंग आला ह्मणजे मी एकटाच अत्यंत भयंकर कालाचें स्वरूप धारण करून ह्या स्थावरजंगमात्मक संपूर्ण त्रैलोक्याचा नाश करितों. हे ब्रह्मन्, मी धर्म, अर्थ आणि काम एतद्रूपी, जगतामध्यें जीवस्वरूपानें वास करणारा, सर्वही लोकांस सुख देणारा, जगताच्या उत्पत्तीस कारणीभूत, सर्वत्र वास्तव्य करणारा, अंतशून्य, इंद्रियांचा अधिपति व अत्यंत गतिसंपन्न आहें. ज्याच्या आश्रयानें सर्वही लोक उद्योग करितात तें सर्व प्राण्यांचा नाश करणारें रूपशून्य कालचक्र मी एकटाच चालवीत असतों. हे मुनिश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें प्रत्येक प्राण्याच्या ठिकाणीं माझा आत्मा उत्कृष्ट प्रकारें वास्तव्य करीत असतो. तथापि, हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, माझें ज्ञान कोणालाही होत नाहीं. सर्वही लोकांमध्यें भक्त लोक माझी सर्वथैव पूजा करीत असतात. हे निष्पापा ब्राह्मणा, माझ्या उदरामध्यें जें कांहीं तुला दुःख प्राप्त झालें, तें सर्व तुझ्या सुखाच्या उत्पत्तीसाठीं व कल्याणासाठीं होय. तूं लोकांमध्यें ज्या कांहीं स्थावरजंगमात्मक वस्तु अवलोकन केलेल्या आहेस, तें सर्व प्राण्याविषयीं काळजी वहाणारें असें माझेंच सर्व प्रकारचें स्वरूप होय. सर्व लोकांचा पितामह जो ब्रह्मदेव तो माझें अर्धें शरीर असून शंख, चक्र, गदा धारण करणारा जो नारायण तो मी होय. हे ब्रह्मर्षे, सहस्र युगांची प्राप्ति होईतोंपर्यंत जगदात्मरूपी मी सर्व प्राण्यांना मोह उत्पन्न करीत निद्रित होऊन राहतों. ह्याप्रमाणें, मी जरी वस्तुतः बालक नाहीं, तरीही बालकाचें स्वरूप धारण करून, हे मुनिश्रेष्ठा, ब्रह्मदेव जागा होईतोंपर्यंत सर्व काळ येथेंच वास्तव्य करीत असतों. हे ब्रह्मर्षिगणपूज्या ब्राह्मणश्रेष्ठा, ब्रह्मदेवाचें स्वरूप धारण करून मींच वारंवार संतुष्ट होऊन तुला वर दिला. हें स्थावरजंगमात्मक सर्व जगत् नष्ट होऊन केवळ समुद्रात्मक बनून गेलेलें आहे असें पाहून तूं व्याकूळ होऊन गेलास हें मला समजलें व ह्मणूनच मीं तुला सर्व जग दाखविलें. ज्या वेळीं तूं माझ्या शरीराच्या अंतर्भागीं प्रविष्ट झालास, त्या वेळीं संपूर्ण लोक अवलोकन केल्यामुळें आश्चर्यचकित होऊन तुला कांहीं कळेनासें झालें. तेव्हां, हे ब्रह्मर्षे, मीं तुला आपल्या मुखाच्या द्वारानें सत्वर बाहेर काढिलें आणि देवदैत्यादिकांसही जाणतां येण्यास अशक्य अशा माझ्या स्वरूपाची ओळख करून दिली. आतां, हे ब्रह्मर्षे, जोंवर तो महातपस्वी ब्रह्मदेव जागा झालेला नाहीं, तोंवर तूं ह्या ठिकाणीं निर्भयपणें आणि खुशाल संचार कर. पुढें सर्व लोकांचा पितामह जो ब्रह्मदेव तो जागा झाला ह्मणजे, हे द्विजश्रेष्ठा, मी त्याच्याशीं ऐक्य पावून प्राण्यांचीं शरीरें, आकाश, पृथ्वी, तेज, वायु, उदक आणि दुसरेही जे कांहीं अवशिष्ट राहिलेले स्थावरजंगमात्मक पदार्थ त्या सर्वांना निर्माण करीन.

मार्कंडेय ह्मणाले:---असें बोलून तो अत्यंत आश्चर्यकारक असलेला देव अंतर्धान पावला व नंतर त्यानें निर्माण केलेल्या नानाप्रकारच्या विचित्र प्रजा माझ्या दृष्टीस पडूं लागल्या. ह्याप्रमाणें, हे सर्वधार्मिकवर्या भरत-

कुलश्रेष्ठा राजा युधिष्ठिरा, प्रलयकाल प्राप्त झाला त्या वेळीं मीं हें आश्चर्य अवलोकन केलें. हे पुरुषश्रेष्ठा, मीं जो पूर्वीं कमलपत्राप्रमाणें विशाल नेत्र असलेला देव अवलोकन केला, तो हा तुझा संबंधी असलेला श्रीकृष्ण होय. हे कौंतेया, ह्यानें वरप्रदान केल्यामुळेंच माझी स्मरणशक्ति नष्ट होत नसून दीर्घ आयुष्य आणि इच्छेस वाटेल त्या वेळीं मरणें ह्याही गोष्टी मला प्राप्त झालेल्या आहेत. युधिष्ठिरा, तोच हा अचिंत्यस्वरूपी पुराणपुरुष प्रभु महाबाहु श्रीविष्णु यादवकुलामध्यें श्रीकृष्णाच्या रूपानें जन्म घेऊन जणू क्रीडाच करीत आहे. सारांश, वक्षःस्थलावर श्रीवत्सलांछन धारण करणारा ब्रह्मदेवाचाही पालक, सामर्थ्यसंपन्न, अविनाशी व जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि संहार करणारा, जो विष्णु तोच हा श्रीकृष्ण होय. हे भरतकुलश्रेष्ठहो, आदिदेवस्वरूपी, विजयशील, सर्व प्राण्यांच्या शरीरामध्यें वास्तव्य करणारा, व पीतांबरधारी असा जो हा यदुकुलश्रेष्ठ, त्यास अवलोकन करितांच मला असें स्मरण झालेलें आहे. हा श्रीकृष्ण सर्वही प्राण्यांचा पिता आणि माता आहे. ह्यास्तव हे कुरुकुलश्रेष्ठहो, उत्कृष्ट प्रकारें संरक्षण करणाऱ्या ह्या श्रीकृष्णालाच तुह्मी शरण जा.

वैशंपायन ह्मणाले:—मार्कंडेयांनीं असें सांगतांच ते तिघे कुंतीपुत्र पुरुषश्रेष्ठ उभयतां नकुलसहदेव आणि द्रौपदी ह्या सर्वांनीं श्रीकृष्णास नमस्कार केला. तदनंतर, हे पुरुषश्रेष्ठा जनमेजया, संमाननीय अशा त्या श्रीकृष्णानेंही त्यांचा बहुमान करून अत्यंत हृदयंगम अशा गोड गोड शब्दांनीं त्यांचें यथाविधि सांत्वन केलें.

अध्याय एकशें नव्वदावा.

—:०:—

कलियुगांतील लोकवृत्त व कल्कीचा अवतार.

वैशंपायन ह्मणाले:—पुढें कुंतीपुत्र धर्मानें आपल्या साम्राज्यानंतर होणारी जगताची स्थिति महामुनि मार्कंडेय ह्यांस पुनरपि विचारली.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे वक्तृश्रेष्ठा भृगुकुलोत्पन्ना मुने मार्कंडेया, युगाच्या आरंभास कारणीभूत अशा काळीं जगताची सृष्टि आणि संहार ह्या ज्या आश्चर्यकारक गोष्टी घडून आल्या, त्या आह्मीं आपल्याकडून ऐकिल्या. पण पुनरपि ह्या कलियुगामध्यें सर्व धर्मांमध्यें घोंटाळा होऊन गेला ह्मणजे अवशिष्ट काय राहील हें ऐकण्याविषयींची मला उत्कट इच्छा आहे. त्या युगक्षयाच्या वेळीं मनुष्यांचें वीर्य कोणत्या प्रकारचें असेल, त्याचे अहारविहार कोणत्या प्रकारचे होतील, त्याचें आयुष्य किती असेल, ते कोणत्या प्रकारें वास्तव्य करूं लागतील, आणि किती कालमर्यादा होऊन गेल्यानंतर पुनरपि कृतयुग सुरू होईल, हें सर्व आपण मला विस्तारपूर्वक कथन करा. कारण, हे मुने, आपण ह्याविषयींच्या गोष्टी सांगत अहां त्या आश्चर्यकारक आहेत.

ह्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें भाषण केलें असतां ते महर्षि मुनिश्रेष्ठ मार्कंडेय, यदुकुलश्रेष्ठ श्रीकृष्ण आणि पांडव ह्यांच्या अंतःकरणास करमणूक करण्यासाठीं पुनरपि भाषण करूं लागले.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे राजेंद्रा युधिष्ठिरा, देवाधिदेवाच्या प्रसादानें मीं जो काहीं पूर्वीं अवलोकन केलेला, ऐकलेला किंवा अनुभविलेला आहे, तो सर्वही ह्या पापमय कालामध्यें पुढें होणारा लोकवृत्तांत मी तुला कथन करितों, ऐक. हे भरतकुलश्रेष्ठा, प्रथम कृतयुगामध्यें कपट आणि लोभादिक उपाधि ह्यांनीं विरहित व सत्यादिक

चार चरणांनीं युक्त असणारा असा श्रेष्ठ धर्म मनुष्यांच्या ठिकाणीं संपूर्णपणें वास्तव्य करील. पुढें त्रेतायुगामध्यें अधर्मानें त्याचा एक पाद ग्रस्त होऊन तो तीनच अंशांनीं राहील. नंतर द्वापरयुगामध्यें अर्ध्या अधर्माची मिसळ होईल. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तमोगुणयुक्त कलियुग प्राप्त झाल्यानंतर तीन अंशांनी अधर्म लोकांना आक्रांत करून सोडितो आणि धर्माचा एक चतुर्थांश मनुष्यांच्या जवळ असतो. हे पांडवा, युगक्रमानें मनुष्याचें आयुष्य, वीर्य, बुद्धि, सामर्थ्य आणि तेज ह्यांचा उत्तरोत्तर ऱ्हास होत जातो. हे युधिष्ठिरा, कलियुगामध्यें लोक धर्माचें जाळें पसरून लोकांना फसवूं लागतील व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे कपटानें धर्माचरण करूं लागतील. पंडितमन्य लोक सत्याला संक्षेपांत आणतील, सत्याची हानि झाल्यामुळें त्यांचें आयुष्य कमी होईल आणि आयुष्य कमी झाल्यामुळें त्यांना उपजीविका करितां येणेंही अशक्य होईल. विद्या आणि विज्ञान ह्यांनीं ते लोक विरहित होऊन लोभही त्यांना घेरून सोडील व लोभ, क्रोध ह्यांविषयीं तत्पर असणारे आणि कामाविषयीं आसक्त झालेले मूर्ख लोक परस्परांशीं वैर करून वध करण्याची इच्छा करतील; ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्यांचा परस्परांशीं संकर होऊन ते तप आणि सत्य ह्यांनीं विरहित व म्हणूनच शूद्रतुल्य होऊन जातील. शूद्र लोक क्षत्रिय अथवा वैश्य बनून जातील व क्षत्रिय आणि वैश्य हे निःसंशय शूद्र बनतील. ह्याप्रमाणें युगांतकाल समीप येऊन ठेपला म्हणजे लोकांची स्थिति होईल. वस्त्रांमध्यें तागी वस्त्रांना आणि धान्यांमध्यें हरकांना महत्त्व येईल. युगांतकालीं लोक पत्नी हाच काय तो मित्र असें समजूं लागतील व मत्स्यमांसावर उपजीविका करून राहतील; तसेंच धेनूंचा नाश झाल्यामुळें ते दुधासाठीं शेळ्यामेंढ्यांची धार काढूं लागतील. जे लोक निरंतर व्रतग्रहण करून राहणारे असतील ते देखील ह्या युगांतकालीं लोभानें पछाडले जातील. युगक्षय होऊं लागला म्हणजे लोक नास्तिक, जप देखील न करणारे व चौर्यकर्म करणारे होऊन परस्परांची हिंसा व चोरी करूं लागतील; नदीच्या तीरावर कुदळ्यांनीं धान्यें पेरूं लागतील, पण तीं देखील ह्या युगान्तकालीं कमीच पिकतील. जे लोक श्राद्धादिक पितृकर्में आणि इतर दैविक कर्में ह्यांचें नियमानें आचरण करितात, ते देखील लोभयुक्त होऊन परस्परांवर उपजीविका करूं लागतील. पिता पुत्रावर उपजीविका करूं लागेल, व पुत्र पित्यावर उपजीविका करूं लागेल. युगांतकालीं भक्ष्य पदार्थांची मर्यादा नष्ट होऊन जाईल. ब्राह्मण लोक व्रतांचें आचरण करणार नाहींत, यज्ञ करणार नाहींत व होमही करणार नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर हेतुबलाच्या योगानें अत्यंत मोहित होऊन जाऊन ते वेदाचीही निंदा करूं लागतील, आणि निकृष्ट गोष्टींचीही इच्छा करूं लागतील; निमुळत्या प्रदेशावर शेती करूं लागतील, गाईंना—इतकेंच नव्हे, तर एक एक वर्षाच्या वासरांनाही औतास जुंपतील; पुत्र पित्याचा व पिताही पुत्राचा वध करील; तथापि उद्विग्न न होतां तो मोठेपणाच्या गोष्टी सांगूं लागेल व अशा दुष्कार्माबद्दल त्याची निंदाही होणार नाहीं. सर्वही जग यज्ञ, याग आणि क्रिया ह्यांनीं विरहित व म्हणूनच म्लेंच्छतुल्य होऊन जाईल आणि त्यांतील आनंद आणि उत्साह हीं पार नाहींतशीं होऊन जातील. लोक बहुधा कृपणांच्या, विधवांच्या आणि ज्यांचे दायाद असतील अशाही लोकांच्या द्रव्याचा अपहार करितील. त्यांचा उत्साह आणि सामर्थ्य हीं कमी होऊन जातील; तथापि ते ताठ्यानेंच वाग-

तील व लोभ आणि मोह ह्यांमध्यें गर्क होऊन जातील. अशाच लोकांच्या व इतरही दुष्टांच्या कथा कानावर आल्यास त्यांना संतोष होऊं लागेल. हे राजा, मायावीपणाचे आचार आणि मायावी लोकांचा अंगीकार करून दुष्टबुद्धि राजे लोक इतरांना युद्धार्थ आव्हान करूं लागतील. युगांतकालीं राजे क्षत्रिय व लोककंटक बनून स्वतः मूर्ख असतां पंडितमन्य आणि परस्परांच्या वधाविषयीं उद्युक्त असे होतील; ते अभिमानानें धुंद होऊन जाऊन लोभिष्ठ बनतील, प्रजेचें संरक्षण करणार नाहींत, व त्यांना दंड करण्याची आवड लागेल. हे भरत वंशजा, ते निर्दय क्षत्रिय सज्जनांच्याही स्त्रिया व द्रव्य ह्यांचें आक्रमण केल्यामुळें ते विलाप करीत असतांही त्यांचा उपभोग घेतील. कोणीही कोणाच्या मुलीची मागणी करणार नाहींत व कोणी कोणासही आपली कन्या अर्पण करणार नाहींत; तर जो तो मनुष्य आपला आपणच स्त्रीचा अंगीकार करूं लागेल. राजे लोकांचीं अंतःकरणें मूर्ख बनून ते सर्व प्रकारचे उपाय करून दुसऱ्यांच्या द्रव्याचें हरण करूं लागतील, सर्वही जग निःसंशय म्लेंच्छयुक्त बनून जाईल, एक हात देखील दुसऱ्या हाताची चोरी करूं लागेल, पंडितमन्यलोक सत्याला संपुष्टांत आणतील, वृद्ध लोक आपणाला बालक व बालक आपणाला वृद्ध समजूं लागतील, भित्रे लोक स्वतःला शूर समजूं लागतील, व शूर लोक भित्र्यांप्रमाणें खिन्न होऊन जातील. युगांतकालीं कोणीही परस्परांवर विश्वास ठेवणार नाहींत, सर्वही लोक लोभ आणि मोह ह्यांमध्यें गर्क होऊन जातील, युगांतकालीं धर्माची अभिवृद्धि होऊं लागेल, धर्माची प्रवृत्ति मुळींच होणार नाहीं. हे प्रजाधिपते, युगक्षयाच्या वेळीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य इत्यादिक भेद न राहतां सर्व लोक एकच अर्थात् शूद्रवर्णाचे बनून जातील. युगांतकालीं पिता पुत्राचे अपराध सहन करणार नाहीं, पुत्रही पित्याचे अपराध सहन करणार नाहीं, आणि पत्नीही पतीची शुश्रूषा करणार नाहीं प्रलयकाल जवळ येऊन ठेपला ह्मणजे लोक भारतवर्षाचा त्याग करून ज्या देशामध्यें जव अथवा गहूं उत्पन्न होत असतील त्या देशाचा आश्रय करून राहतील. हे प्रजापालका युगांतकाल समीप आला ह्मणजे स्त्रिया व पुरुष स्वच्छंदचारी बनून जातील व त्यांस परस्परांचीं आचरणें सहन होणार नाहींत. युधिष्ठिरा, ह्या वेळीं सर्व जग म्लेंच्छरूपी बनून जाईल. कोणीही कोणाचें ऐकणार नाहीं व ह्मणनच कोणीही कोणास सदुपदेश करणार नाहीं. कारण, त्या वेळीं गुरुशिष्यभाव नष्ट होऊन जाईल; आणि ह्मणूनच, हे प्रजापालका, त्या वेळीं लोक अज्ञानग्रस्त होऊन जातील. युगांतकाल समीप आला असतां लोकांच्या आयुष्याची परम मर्यादा सोळा वर्षांची होईल व पुढें ते मृत्यु पावूं लागतील. पांचवे अथवा सहावे वर्षी स्त्रियांना संतति होऊं लागेल आणि सात आठ वर्षांचे पुरुष प्रजोत्पादन करण्याविषयीं अत्यंत लंपट होऊन जातील. हे भूपतिश्रेष्ठा, युगांतकालीं स्त्रीला पतीच्या योगानें व पतीला स्त्रीच्या योगानें संतोष होणार नाहीं. लोकांपाशीं द्रव्य कमी होऊं लागेल, तथापि ते व्यर्थ श्रीमंतीचीं चिन्हें धारण करूं लागतील. हिंसाकर्म जोरानें सुरू होईल व प्रलयकालीं कोणीही कोणाला कोणत्याही प्रकारचें दान करणार नाहीं. देशोदेशीं अन्नाचा विक्रय होऊं लागेल, चव्हाट्यावर वेद विकले जातील, व स्त्रियाही द्रव्य घेऊन परपुरुषांशीं रममाण होऊं लागतील. ह्या शेवटच्या काळीं मनुष्यें आचरणानें म्लेंच्छासारखीं सर्वभक्षक

आणि प्रत्येक कर्मामध्यें क्रूर होतील ह्यांत संशय नाहीं.

हे भरतकुलश्रेष्ठा, युगांतकालीं द्रव्यलुब्ध होऊन प्रत्येक मनुष्य क्रयविक्रयामध्यें वाटेल त्यास फसवूं लागेल. युगांतकाल प्राप्त झाला म्हणजे सर्वही लोक जात्याच क्रूरकर्मे आणि परस्परांवर मिथ्या दोषारोप करणारे असे होऊं लागतील; अंतःकरणास बिलकूल व्यथा न होतां ते उद्यानांचा आणि वृक्षांचा नाश करून टाकतील; प्राण्यांना जीविताचा देखील संशय पडूं लागेल; आणि हे राजा, लोक लोभानें पछाडले जाऊन ब्राह्मणांचें द्रव्य उपभोगावयास मिळावें म्हणून ब्रह्महत्या देखील करूं लागतील. ब्राह्मणलोकांना शूद्र पीडा देऊं लागतील व अशा प्रसंगीं संरक्षण करणारा कोणीही न मिळाल्यामुळें ते 'हाय! हाय!' करीत भूतलावर भ्रमण करूं लागतील. युधिष्ठिरा, ज्या वेळीं लोक दुसऱ्यांचा प्राण घेणारे, क्रूर, भयंकर आणि प्राण्यांची हिंसा करणारे असे निपजूं लागतील, त्या वेळीं युगाची समाप्ति होईल. हे कुरुकुलधुरंधरा, ह्या प्रलयकालीं ब्राह्मण लोक भयभीत होऊन जाऊन व इतस्ततः धावूं लागून नद्या, पर्वत आणि दुर्गम प्रदेश ह्यांचा आश्रय करून राहतील. हे राजा, ब्राह्मणश्रेष्ठांना चोरांकडून आणि दुष्ट राजांकडून पीडा होऊं लागेल व सदोदित कारभारानें पीडित झाल्यामुळें ते काकपक्ष्याप्रमाणें परान्नपुष्ट बनून जातील. सारांश, हे पृथ्वीपते, हा भयंकर युगांतकाल येऊन ठेपला म्हणजे ब्राह्मणलोक शूद्रांचे सेवक बनून आणि धैर्याचा त्याग करून शास्त्रविरुद्ध कर्मे करूं लागतील; शूद्रलोक धर्मोपदेश करूं लागतील आणि ब्राह्मण हे त्याचीच उपासना करूं लागतील व श्रोते बनून त्यांनाच प्रमाण मानूं लागतील. त्या वेळीं हें सर्वही विश्व विपरीत बनून जाईल. म्हणजे निकृष्ट लोक उत्कृष्ट आणि उत्कृष्ट लोक निकृष्ट समजले जातील. ह्या वेळीं लोक थडगीं वगैरेंची पूजा करूं लागतील आणि देवतांचा त्याग करितील. युगसंक्षयाच्या कालीं शूद्र हे ब्राह्मणाची सेवा करीनातसे होतील; आणि महर्षींचे आश्रम, ब्राह्मणांचीं मंदिरें देवतांचीं स्थानें, मठ आणि नागांचीं मंदिरें ह्या सर्वांतील भूमीवर–ज्यांत अस्थि आहेत अशा भिंती दिसूं लागतील. युधिष्ठिरा, जेव्हां लोक धर्मशून्य, मांसभक्षक, आणि मद्यप्राशन करणारे निपजूं लागतील, तेव्हां युगक्षय होईल. हे राजा, ज्या वेळीं फुलाला फूल अथवा फळाला फळ येऊं लागेल, त्या वेळीं युगक्षय होईल. युगसमाप्तिकालीं अकालीं पर्जन्यवृष्टि होऊं लागेल, मनुष्यांच्या क्रिया क्रम सोडून होऊं लागतील व शूद्र लोक ब्राह्मणांचा द्वेष करूं लागतील. पुढें लवकरच सर्वही पृथ्वी म्लेंच्छ लोकांच्या योगानें व्याप्त होऊन जाईल व ब्राह्मणलोक करभाराच्या भीतीनें दाही दिशा पळून जाऊं लागतील. कोणत्याही देशामध्यें कांहीं विशेष उरणार नाहीं. लोक फळें आणि मूळें ह्यांवर उपजीविका करूं लागून आश्रम करून राहतील. ह्याप्रमाणें घोंटाळा माजून गेला म्हणजे लोकांमध्यें मर्यादा उरणार नाहीं शिष्य गुरूंच्या आज्ञेंत वागणार नाहींत–इतकेंच नव्हे, तर त्यांना अप्रिय असलेली गोष्ट करूं लागतील. पुढें, ज्यापाशीं द्रव्य नसेल त्या गुरूची शिष्य निर्भर्त्सना करूं लागतील. द्रव्यसंपादनासाठीं मित्र, संबंधी आणि बांधव हे परस्परांची अपेक्षा न करितां दूरदेशीं प्रवास करूं लागतील. युगांतकालीं सर्वही प्राणी नामशेष होऊन जातील, दिशा प्रज्वलित झाल्यासारख्या दिसतील, नक्षत्रें निस्तेज होऊन जातील, तारका प्रतिकूल होऊं लागतील, वायु क्षुब्ध होऊन जाईल,

अत्यंत भयंकर असे अनेक उल्कापात होऊं लागतील, सूर्य आणखी सहा सूर्यांसहवर्तमान लोकांस संतप्त करूं लागेल, वायूवर वायूचा आघात होऊन प्रचंड शब्द व वृष्टि होऊं लागेल, चोहोंकडे दिशांचा दाह होऊं लागेल त्या वेळीं उदयकालीं आणि अस्तकालीं सूर्यास ग्रहण लागेल, भगवान् इंद्र अकालीं पर्जन्य-वृष्टि करूं लागेल, व त्यामुळेंच प्रलयकालीं धान्यें उगवेनातशीं होतील. स्त्रिया सदोदित क्रूर भाषण करणाऱ्या,कठोर आणि रोदनप्रिय अशा बनून जाऊन पतीच्या आज्ञेंत वागेनातशा होतील, युगांतकालीं पुत्र आपल्या मातापितरांचा वध करितील आणि पुत्रांचा आश्रय करून स्त्रियाही पतींचा निःपात करितील. हे महाराजा, युगांतकालीं पर्वकालावांचून देखील सूर्याला ग्रहण लागूं लागेल आणि अग्निही सर्वत्र प्रज्वलित होऊं लागेल. ह्या वेळीं पांथस्थ लोक उदक, भोजन आणि वसतिस्थान ह्यांविषयीं याच करूं लागतील, पण त्यांस तीं प्राप्त होणार नाहींत व लोकांनीं झिडकारून लावल्यामुळें त्यांना मार्गावरच पडून रहावें लागेल. युगांतकाल समीप येऊन ठेपला म्हणजे निर्घाताचे (परस्परांवर आघात करणाऱ्या वायूचे) कर्णकठोर ध्वनि होऊं लागतील. काकपक्षी, सर्प, गृध्र, पशु आणि इतरही पक्षी कर्णकठोर शब्द करूं लागतील. त्या वेळीं लोक मित्र, संबंधी, स्वजन आणि सेवक ह्यांचा त्याग करूं लागतील आणि क्रमाक्रमानें परदेशाचा, दिगंतरांचा, नगरांचा आणि शहरांचा आश्रय करूं लागतील.त्या वेळीं 'हा ताता! हा पुत्रा!' असे अत्यंत भयंकर शब्द जिकडे तिकडे होऊं लागतील. लोक परस्परांविषयीं आक्रोश करीत भूतलावर पर्यटन करूं लागतील. ह्याप्रमाणें जनसमूहांत जिकडे तिकडे दंगा उडून जाऊन युगक्षय सुरू झाल्यानंतर क्रमाक्रमानें लोकांमध्यें ब्राह्मणादिकांचा उत्कर्ष होऊं लागेल. तदनंतर निराळा काल प्राप्त होऊन लोकांची अभिवृद्धि होण्यासाठीं साहजिक रीतीनेंच पुनरपि दैव अनुकूल होईल. ज्या वेळीं सूर्य, चंद्र आणि पुष्यनक्षत्रास असणारा बृहस्पति हे एका राशीस येतील, त्या वेळीं कृतयुगाचा आरंभ होईल. त्या वेळीं वेळेवर पर्जन्यवृष्टि होऊं लागेल, नक्षत्रें शुभकारक होतील आणि ग्रह सरल गतीनें जाणारे व अत्यंत फलदायक होतील. त्या वेळीं क्षेम; सुभिक्ष (सुकाळ) आणि आरोग्य ह्यांची उत्पत्ति होऊन रोग नामशेष होऊन जातील. त्या वेळीं कालाच्या प्रेरणेनें महाबुद्धिमान्; अत्यंत उत्साहसंपन्न आणि महापराक्रमी अशा विष्णुयशानामक ब्राह्मणाच्या रूपानें ब्राह्मणांचें वास्तव्य असलेल्या शंभलनामक उत्कृष्ट गांवामध्यें कल्कीचा अवतार होईल. त्याच्या मनांत येतांच सर्व प्रकारचीं वाहनें; आयुधें; योद्धे; शस्त्रें आणि कवचें हीं त्याजपाशीं येतील व तो न्यायानें विजय संपादन करून चक्रवर्ती राजा होईल; आणि जिकडे तिकडे घोटाळा माजून गेलेल्या ह्या लोकांत लोकक्षयाचा नाश करणारा; उदार बुद्धीचा आणि देदीप्यमान असा तो ब्राह्मण अवतीर्ण होऊन शांतता करील व सर्व घोटाळ्याचा शेवट लावून युगाची परिवृत्ति करील. तो ब्राह्मण ब्राह्मणांचा परिवार बरोबर घेऊन सर्वत्र वास्तव्य करणाऱ्या क्षुद्र अशा सर्वही म्लेंच्छसमुदायांचा उच्छेद करील.

अध्याय एकशें एक्याण्णवावा.

—:०:—

कृतयुगाचा आरंभ.

मार्कंडेय म्हणाले:—पुढें तो चोरांचा नाश करून अश्वमेध यज्ञामध्यें ब्राह्मणांस ह्या पृथ्वीचें यथाविधि दान करील; व ब्रह्मदेवानें केलेल्या

उत्कृष्ट मर्यादांची स्थापना करून तो पवित्र कीर्ति व कर्मे ह्यांनीं युक्त असलेला ब्राह्मण रम्य अशा अरण्यामध्यें प्रवेश करील. तदनंतर जगतांमध्यें वास्तव्य करणारे सर्वही लोक त्याच्याच आचरणाचें अनुकरण करितील. ह्याप्रमाणें ब्राह्मणांनीं चोरांचा वध केला ह्मणजे क्षेम होईल. तो ब्राह्मणश्रेष्ठ कल्कि आपण जिंकून घेतलेल्या देशामध्यें कृष्णाजिनें, आणि शक्ति त्रिशूल इत्यादिक आयुधें स्थापन करील व शत्रूंचा वध करण्यामध्यें आसक्त होऊन ब्राह्मणांस बहुमान देत देत भूमीवर संचार करूं लागेल व ब्राह्मणही त्याची स्तुति करूं लागतील. 'हायरे पुत्रा ! हाय हाय, हे माते ! हायरे पित्या !' इत्यादिक भयंकर आक्रोश करणाऱ्या शत्रूंचा तो संहार करून सोडील. तदनंतर हे भरतकुलोत्पन्ना, कृतयुग प्राप्त झालें ह्मणजे अधर्माचा नाश आणि धर्माची अभिवृद्धि होऊन लोक कर्मनिष्ठ बनतील. कृतयुगामध्यें नानाप्रकारचीं उपवनें, मठ, तलाव, नानाप्रकारचीं सरोवरें, देवमंदिरें आणि यज्ञकर्मे होऊं लागतील. ब्राह्मण साधु होतील; मुनिजन तपोनिष्ठ होतील; पूर्वीं पाखंडी लोकांसहवर्तमान असलेले लोक आश्रमधर्मांप्रमाणें वागूं लागून सत्यनिष्ठ होतील; कोणतींही धान्यें पेरलीं असतां तीं पिकूं लागतील; कोणत्याही ऋतूमध्यें कोणतींही धान्यें पिकूं लागतील; लोक दानांमध्यें, व्रतांमध्यें आणि नियमांमध्यें आसक्त होऊन राहतील; ब्राह्मणांस धर्मकृत्यांविषयीं इच्छा उत्पन्न होऊन ते जप आणि यज्ञ करण्याविषयीं तत्पर होऊन आनंदयुक्त होतील; राजे लोक धर्माचें पालन करूं लागतील; तसेंच कृतयुगामध्यें वैश्य लोक व्यापार करण्यामध्यें आसक्त होऊन राहतील; ब्राह्मण षट्-कर्में करण्यामध्यें, क्षत्रिय पराक्रम गाजविण्यामध्यें आणि शूद्र ब्राह्मणादि वर्णत्रयाची सेवा करण्यामध्यें आसक्त होऊन राहतील. कृतयुग, त्रेतायुग आणि द्वापरयुग ह्यांमध्यें अशाच प्रकारचा धर्म चालेल. शेवटच्या युगकालामध्यें अर्थात् कलियुगामध्यें धर्माचें जें स्वरूप असावयाचें तें तुला पूर्वीं सांगितलेंच आहे. हे पांडुपुत्रा, युगांची वर्षसंख्या सर्वांना विदितच आहे. हें सर्व भूतभविष्य मीं ऋषींनीं प्रशंसा केलेल्या वायुप्रोक्त पुराणाचें अर्थात् वायुपुराणाचें स्मरण करून सांगितलें आहे. ह्याप्रमाणें दीर्घायुषी असल्यामुळें मीं हे संसारमार्ग अनेक प्रकारें अवलोकन केलेले आहेत व अनुभवलेलेही आहेत; ते तुला कथन केले. हे धैर्यसंपन्ना युधिष्ठिरा, धर्मसंबंधीं संशयाची निवृत्ति होण्यासाठीं तूं आणखीही माझें सांगणें आपल्या बंधूंसहवर्तमान ऐकून घे. हे धार्मिकश्रेष्ठा, तूं आपलें अंतःकरण प्रत्यहीं धर्मावर जडीव. कारण, हे राजा, ज्याचें अंतःकरण धर्मावर जडलेलें असतें, तो इहलोकीं व परलोकीं सुख पावतो. हे निष्पापा, मी तुला आणखीही जे शुभकारक शब्द सांगणार आहें, तेही तूं ऐक. ते असे कीं, तूं केव्हांही ब्राह्मणांचा तिरस्कार करूं नको. कारण, ब्राह्मण क्रुद्ध झाला ह्मणजे तो प्रतिज्ञेनें लोकांना ठार करून सोडील.

मार्कंडेय मुनींचा युधिष्ठिरास उपदेश.

वैशंपायन ह्मणाले:—मार्कंडेय मुनींचें भाषण ऐकून कुरुकुलश्रेष्ठ अत्यंत कांतिमान् व ज्ञानसंपन्न राजा युधिष्ठिर उत्कृष्ट प्रकारचें भाषण करूं लागला. तो ह्मणाला, ' हे मुने, मी प्रजांचें संरक्षण करीत असतांना कोणत्या धर्माप्रमाणें वागलें पाहिजे, आणि मीं कोणत्या प्रकारचें वर्तन केलें असतां स्वधर्मभ्रष्ट होणार नाहीं, हें आपण सांगा. '

१ यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान आणि प्रतिग्रह हीं ब्राह्मणांचीं षट्कर्में होत.

मार्कंडेय ह्मणाले:—सर्व प्राण्यांवर दया करणारा, सर्वांचे हित करणारा, त्यांच्यावर प्रेम करणारा, मत्सर न करणारा, सत्यवादी, मृदुपणानें वागणारा, इंद्रियनिग्रहसंपन्न आणि प्रजेचें संरक्षण करण्यामध्यें आसक्त असलेला असा होऊन तूं धर्माचें आचरण कर; व देव आणि पितर ह्यांचें अर्चन करून अधर्माचा त्याग कर. जें कांहीं प्रमादानें तुझ्या हातून अकर्म घडलें असेल, त्याचा, उत्कृष्ट प्रकारचें दान करून तूं नाश कर. उगीच लाठा न बाळगितां सदोदीत कोणातरी योग्य मनुष्याच्या आज्ञेत वागत जा आणि सर्व पृथ्वी जिंकून घेऊन सुखी व आनंदित हो. हा मीं तुला भूत आणि भविष्य काळचा धर्म कथन केला आहे. तुला ह्या भूतलावरील भूत आणि भविष्य ह्यांपैकीं अज्ञात असें कांहींच नाहीं. ह्यास्तव, बा युधिष्ठिरा, तूं अंतःकरणामध्यें असा क्लेश बाळगूं नको. युधिष्ठिरा, सुज्ञ लोक प्रत्यक्ष कालानें पीडा दिली तरीही मोह पावत नाहींत. कारण, हे महाबाहो, अशा प्रकारचा हा काल सर्व स्वर्गवासी देवतांनाही आलेला आहे. युधिष्ठिरा, कालाच्या प्रेरणेनें लोक वेड्यासारखे होऊन जातात. असो; हे निष्पापा, मीं जें तुला सांगितलें त्याविषयीं तूं शंका बाळगूं नको. हें माझें सांगणें शंका घेण्यासारखें नाहीं. ह्याविषयीं शंका घेतल्यास तुझ्या धर्माचा लोप होईल. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तूं प्रख्यात कुरुवंशामध्यें उत्पन्न झालेला आहेस. तेव्हां कायावाचामनेंकरून ह्या सर्व गोष्टींचें आचरण कर.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, आपण जीं श्रवणमनोहर वाक्यें मला सांगितलीं आहेत, त्यांप्रमाणें वागून, हे प्रभो, मी आपल्या आज्ञेचें प्रयत्नपूर्वक पालन करीन. हे ब्राह्मणश्रेष्ठा प्रभो, मला लोभ, भीति अथवा मत्सर मुळींच नाहीं. ह्यामुळें आपण जें कांहीं मला सांगितलें आहे तें सर्व मी करीन.

वैशंपायन ह्मणाले:—राजा, जनमेजया, ज्ञानसंपन्न मार्कंडेयांचें तें भाषण ऐकून श्रीकृष्णासहवर्तमान पांडव आणि त्या ठिकाणीं जमलेले सर्वही ब्राह्मणश्रेष्ठ अत्यंत आनंदित झाले व ज्ञानसंपन्न मार्कंडेय मुनींनीं सांगितलेली ती कथा ऐकून प्राचीन गोष्टींचें ज्ञान झाल्यामुळें ते सर्वहीजण आश्चर्यचकित होऊन गेले.

अध्याय एकशें ब्याण्णवावा.

—:०:—

राजा परीक्षित् व मंडूककन्या सुशोभना.

वैशंपायन ह्मणाले:—पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें पुनरपि 'ब्राह्मणांचें माहात्म्य सांगा' असें मार्कंडेयांस म्हटलें. तेव्हां मार्कंडेय म्हणाले—ब्राह्मणांचें हें एक अपूर्व चरित्र ऐक.

पूर्वी अयोध्येमध्यें परीक्षित् नांवाचा एक पृथ्वीपति राजा होता. तो एकदा मृगया करण्यासाठीं गेला. तेथें एका अश्वानिशीं तो मृगाच्या मागें लागला असतां त्या मृगानें त्याला दूरवर नेलें. मार्गांत श्रम झाल्यामुळें राजा क्षुधेनें आणि तृषेनें आक्रांत झाला. इतक्यांत त्या प्रदेशामध्यें त्याला काळाभोर आणि दाट झाडी असलेला वनसमुदाय दिसला. त्यांत शिरतांच त्या वनसमूहाच्या मध्यभागीं त्याला अत्यंत रमणीय सरोवर दिसलें. तेव्हां अश्वासहवर्तमान त्यानें त्या सरोवरामध्यें स्नान केलें. नंतर विश्रांति घेऊन कमलाचे देंठ अश्वाच्या पुढें घालून तो त्या सरोवराच्या तीरावर निजला. त्या वेळीं मधुर असा गीतध्वनि त्याच्या कानावर आला. तो ऐकून तो विचार करूं लागला कीं, 'ह्या ठिकाणीं मनुष्याचा प्रवेश असल्याचें दिसत नाहीं; मग हा गायनध्वनि कोणाचा बरें असावा?' असा तो

विचार करीत आहे इतक्यांत त्याला अत्यंत रूपवती व ह्मणूनच दर्शनीय अशी एक कन्या फुलें वेंचीत आणि गायन करीत आहे अशी दिसली. पुढें ती राजाच्या जवळ आली तेव्हां तो तिला ह्मणाला कीं, 'हे कल्याणि, तूं कोण? कोणाची आहेस?' तिनें उत्तर दिलें, 'मी कुमारिका आहें.' राजा ह्मणाला, 'तर मग मी तुझी अपेक्षा करीत आहें.' हें ऐकून कन्या ह्मणाली, 'माझ्या कांहीं अटी आहेत त्या मान्य केल्यास तुला माझी प्राप्ति होईल; नाहीं तर होणार नाहीं.' तेव्हां राजानें तिला अट विचारली असतां ती कन्या ह्मणाली कीं, 'मला पाणी दाखवितां कामा नये.' हें ऐकून त्या राजानें 'ठीक आहे' असें ह्मणून तिच्याशीं विवाह केला. विवाह केल्यानंतर तो राजा परीक्षित् अत्यंत आनंदित होऊन क्रीडा करीत कांहींएक न बोलतां तिच्या समागमास राहिला. तो राजा त्या ठिकाणींच राहिला असतां त्याचें सैन्य तेथें आलें व तेथें बसलेल्या राजाच्या सभोंवतीं उभें राहिलें. पुढें राजाही मृदु आस्तरण घातलेल्या पालखींत बसून तिच्यासहवर्तमान आपल्या नगराकडे आला व तेथेंही एकांतामध्यें तिजसहवर्तमान राहूं लागला; जवळ असणाऱ्याही कोणा मनुष्याला त्याचें दर्शन होईनासें झालें. हें पाहून त्याच्या मुख्य प्रधानानें राजासमीप असणाऱ्या स्त्रियांना विचारिलें कीं, 'असें होण्याचें कारण काय?' हें ऐकून त्या स्त्रिया ह्मणाल्या कीं, 'आह्मांला देखील हें अगदीं अपूर्व दिसत आहे कीं, ह्या ठिकाणीं पाणी ह्मणून नेले जात नाहीं!' हें ऐकून अमात्यानें एक जलविरहित असें वन तयार केलें. त्यांत उत्कृष्ट प्रकारचे वृक्ष असून अनेक पुष्पें, फलें व मूलें होती. त्याच्या हद्दीच्या मध्यभागीं गुप्त, चुन्याचा गिलावा केलेली आणि मोत्यांच्या समुदायांनीं खचलेली अशी एक विहीर तयार केली आणि एकांतांत जाऊन राजास सांगितलें कीं, 'हें वन फार उत्कृष्ट प्रकारचें आहे; तेव्हां आपण तेथें उत्तम प्रकारें विहार करा.' हें ऐकून तो राजा त्या राणीसहवर्तमान त्या अरण्यांत गेला. कोणे एके समयीं त्या रम्य अरण्यामध्यें त्यानें तिच्यासहवर्तमान क्रीडा केली. ह्यामुळें श्रमून जाऊन तो क्षुधा आणि तृषा ह्यांनीं पीडित होऊन गेला. इतक्यांत त्याला एक मोगऱ्यांचा मंडप दिसला. तेव्हां तो त्या आपल्या प्रियेसहवर्तमान त्या मंडपांत गेला असतां त्याला चुनेगच्ची, स्वच्छ आणि पाण्यानें भरलेली विहीर दिसली. ती पाहतांच तो त्या आपल्या राणीसहवर्तमान तिच्या तीरावर उभा राहिला आणि आपल्या राणीला ह्मणाला कीं, 'ह्या विहिरीच्या उदकामध्यें तूं बेतानें उतर.' हें त्याचें भाषण ऐकून ती त्या विहिरीमध्यें उतरली आणि जी बुडाली ती पुनः वर आली नाहीं. तेव्हां राजा तिचा शोध करूं लागला, तरी ती त्याला कोठें दिसेना. नंतर त्यानें त्या विहिरींतील सर्व पाणी काढून टाकिलें असतां त्याला एका बिळाच्या तोंडाशीं एक बेडूक दिसला. हें पाहून क्रुद्ध होऊन राजानें आज्ञा केली कीं, 'चोहोंकडचे बेडूक ठार करून टाकावे; आणि ज्याला माझी जरूर असेल त्यानें मेलेले बेडूक नजराणा ह्मणून घेऊन मजकडे यावें!' अशी आज्ञा होतांच सर्वत्र बेडकांचा भयंकर रीतीनें वध होऊं लागला. हें पाहून बेडकांना भीति उत्पन्न झाली आणि त्यांनीं आपल्या राजाला घडलेलें तें वर्तमान जसेंचें तसें निवेदन केलें. तेव्हां तो बेडकांचा राजा तापसाचा वेष घेऊन राजाकडे आला व ह्मणाला, 'राजा, क्रोधाच्या अधीन होऊं नको; प्रसन्न हो. बेडकांचा कांहीं अपराध नाहीं, ह्यामुळें त्यांचा

वध करणें हें तुला योग्य नाहीं. ह्याविषयीं दोन श्लोकही आहेत, ते असेः हे नीतिभ्रष्ट न होणाऱ्या राजा, बेडकांचा वध करण्याची इच्छा करूं नको; आपला कोप आवरून धर. अज्ञ लोकांचें द्रव्य जरी विपुल असलें तरी त्यांचा नाश होत असतो. तूं प्रतिज्ञा कर आणि जरी बेडूक दिसले तरी त्यांच्यावर कोप करूं नको. पुरे झालें तुझें हें अधर्माचें कृत्य ! हे बेडूक मारल्यानें तुला काय फलप्राप्ति होणार आहे ?'

तो असें बोलूं लागला असतां, प्रियजनाविषयींच्या शोकानें अंतःकरण व्याप्त झालेला तो राजा त्याला ह्मणाला कीं, 'मी कांहीं क्षमा करावयाचा नाहीं. मी त्यांना ठार करणारच ! ह्या दुष्टांनीं माझी प्रिया भक्षण केली. ह्यामुळें मला सर्व प्रकारें ह्या बेडकांचा वध करणें योग्य आहे. हे विद्वन्, ह्या कामीं आपण मला भीड घालूं नका.' हें त्या राजाचें वाक्य ऐकून त्याच्या प्रत्येक इंद्रियाला आणि अंतःकरणाला पीडा होऊं लागली व तो ह्मणाला कीं, 'हे राजा, प्रसन्न हो. मी आयु ह्या नांवाचा बेडकांचा राजा आहे. तुझी जी राणी ती सुशोभना नांवाची माझी कन्या होय. तिचा स्वभावच असा दुष्ट आहे. व ह्मणूनच तिनें पूर्वीं अनेक राजांना फसविलें आहे.' हें ऐकून राजा त्याला ह्मणाला कीं, 'मला तिची जरूर आहे. तीच तूं मला दे.' पुढें पित्यानें—त्या मंडूकराजानें—राजा परीक्षितास ती आपली कन्या दिली आणि तिला 'राजाची सेवा कर.' असें सांगितलें, व पुनः क्रुद्ध होऊन त्यानें आपल्या कन्येला शाप दिला कीं, 'ज्या अर्थीं तूं अनेक राजांना फसविलें आहेस, त्या अर्थीं तुझ्या त्या खोटेपणामुळें तुला ब्रह्मद्वेष करणारीं अपत्यें होतील.'

राजा परीक्षिताचें अंतःकरण तिच्या संभोगसंबंधीं गुणांच्या योगानें जखडून गेल्यासारखें झालें असल्यामुळें तिची प्राप्ति होतांच त्याला त्रैलोक्याचें ऐश्वर्य मिळाल्यासारखें वाटलें व आनंदानें कंठ दाटून येऊन त्यानें त्या मंडूकराजाचा बहुमान करून 'आपण मजवर अनुग्रह केला आहे' असें त्यास ह्मटलें. पुढें तो मंडूकराज आपल्या कन्येचा निरोप घेऊन आल्या मार्गानें निघून गेला. पुढें कांहीं काल निघून गेल्यानंतर त्या राजा परीक्षिताला तिच्या ठिकाणीं शल, दल आणि बल असे तीन पुत्र झाले. पुढें योग्य वेळीं ज्येष्ठ पुत्र शल ह्यास राज्याभिषेक करून पिता राजा परीक्षित् अंतःकरणांत तपश्चर्या करण्याविषयींचा निश्चय करून अरण्यांत निघून गेला.

परीक्षित्पुत्रचरित.

इकडे कोणे एके कालीं शल मृगया करीत असतां मृग पाहून तो त्याच्यामागून रथांतून धावूं लागला आणि 'मला लवकर घेऊन चल.' असें आपल्या सारथ्यास ह्मणाला. हें ऐकून सारथ्यानें उत्तर दिलें कीं, 'आपण ह्याच्या मागें लागूं नका. कारण, जरी आपल्या रथाला वामी नांवाचे अश्व जोडले तरीही आपणाला हा मृग धरितां येणार नाहीं.' हें ऐकून राजा सारथ्याला ह्मणाला, 'वामी ते कोण हें मला सांग.' राजा असें ह्मणाल्यामुळें सारथ्याला एकीकडून त्याचें भय वाटलें व दुसरीकडून अश्वांची माहिती द्यावी तर ते अश्व वामदेवांचे असल्यामुळें तो शाप देईल अशीही त्याला भीति वाटूं लागली. ह्यामुळें त्यानें राजाला कांहींही सांगितलें नाहीं. तेव्हां पुनरपि त्या राजानें खड्ग उगारून त्याला ह्मटलें कीं, 'लवकर सांग, नाहीं तर तुला ठार करीन.' तेव्हां राजाच्या भीतीनें ग्रस्त होऊन सारथ्यानें सांगितलें कीं, 'वामदेवाचे अंतःकरणाइतका वेग असलेले वामी नांवाचे दोन अश्व आहेत.' त्यानें असें

भाषण करितांच राजानें त्याला 'वामदेवाच्या आश्रमाकडे चल' असें सांगितलें. पुढें तो राजा वामदेवाच्या आश्रमांत जाऊन त्या मुनीला म्हणाला कीं, 'हे भगवन्, मीं विद्ध केलेला मृग पळून जात आहे,तेव्हां आपण आपले वामीनामक अश्व देण्याच्या रूपानें माझा बहुमान करा.'

ऋषीनें उत्तर दिलें कीं, 'मी तुला वामी-नामक अश्व देतों. परंतु काम केल्यानंतर तूं ते सत्वर माझे मजकडे आणून दिले पाहिजेस.' तेव्हां 'ठीक आहे.' असें सांगून तो मृगाकडे जातांना सारथ्यास म्हणाला कीं, हे सूता, हे अश्व अगदीं रत्नासारखे असल्यामुळें ब्राह्मणांना योग्य नाहींत. तेव्हां हे वामदेवाला परत द्याव-याचे नाहींत!' असें बोलून मृग ग्रहण करून आपल्या नगरांत आल्यानंतर त्यानें ते अश्व अंतःपुरांत ठेविले. इकडे ऋषि विचार करूं लागला कीं, 'हा तरुण राजपुत्र उत्कृष्ट प्रकारचीं वाहनें मिळाल्यामुळें रममाण होऊन राहिला असून तीं परत देत नाहीं, हें किती तरी कष्टदायक आहे?' असा मनामध्यें विचार करून अश्व दिल्यास एक महिना पूर्ण झाल्या-नंतर तो शिष्याला म्हणाला कीं, 'आत्रेया,जा आणि राजाला सांग कीं, जर तुझें काम पुरें झालें असेल तर आमच्या गुरुजींचे वामी-नामक अश्व परत दे.' हें ऐकून त्यानें जाऊन राजाला तसें कळविलें. तेव्हां राजानें उत्तर दिलें कीं, 'हें वाहन राजाचें आहे. अशा प्रकारच्या रत्नांचा उपभोग घेण्यास ब्राह्मण योग्य नाहींत. ब्राह्मणांना अश्व घेऊन काय करावयाचे आहेत? तूं आपला बऱ्या गोष्टीनें परत जा.' हें ऐकून त्यानें तें राजाचें उत्तर आपल्या गुरुजींस जाऊन कळविलें. तें अप्रिय भाषण ऐकतांच वामदेवाचें अंतःकरण कोपानें व्याप्त होऊन गेलें. तेव्हां त्यानें स्वतःच जाऊन अश्व देण्याविषयीं राजाला सांगितलें. तरीही राजानें दिले नाहींत हें पाहून वामदेव म्हणाला, 'हे राजा,माझे अश्व परत दे. कारण, ह्यांनीं तुझें अशक्य असेंही कार्य केलेलें आहे. तूं ब्राह्मण आणि क्षत्रिय ह्यांच्यामध्यें फाटाफूट करण्याविषयीं उद्युक्त व्हावेंस आणि वरुणानें भयंकर पाशांच्या योगानें तुझा वध करावा असा प्रसंग येऊं नये.'

राजा म्हणालाः—वामदेवा, सुस्वभावाचे आणि उत्कृष्ट प्रकारें गरीब असलेले बैल हेंच ब्राह्मणांचें वाहन होय. तेव्हां तेच जोडून तूं जिकडे वाटेल तिकडे जा;किंवा तुझ्यासारख्याला वाहनांची जरूरच नाहीं.कारण,प्रत्यक्ष गायत्र्या-दिक छंद (वृत्तांच्या अधिष्ठात्या देवता) तुज-सारख्याला वाहून नेतात.

वामदेव म्हणालाः—स्वर्गलोकांमध्यें जे म्हणून छंद आहेत ते सर्वही मजसारख्याला वाहून नेतात हें खरें आहे. तरी पण, हे राजा, इहलोकांमध्यें माझें आणि मजसारख्या दुसऱ्याही लोकांचे अश्व हेंच वाहन आहे.

राजा म्हणालाः—चार गर्दभ, चार खेंचर-स्त्रिया किंवा चार वायुवेगी अश्व तुला वाहून नेतील, त्यांतून तूं जा. हें वाहन क्षत्रियांचें आहे. सारांश, हे वामी माझेच आहेत; तुझे नव्हत असें समज.

वामदेव म्हणालाः—हे राजा, ब्राह्मणाच्या वस्तूवर उपजीविका करणें हें फार भयंकर आहे, असें सांगितलेलें आहे. तेव्हां जर तूं माझे अश्व देत नसशील तर लोखंडासारखे बळकट शरीर असलेले, धिप्पाड,भयंकर आणि क्रूर कर्मे करणारे व हातीं तीक्ष्ण शूल घेत-लेले असे मी तुजवर सोडलेले चार राक्षस तुझा वध करण्याची इच्छा करतील व तुझे चार तुकडे करून चोहों दिशांस घेऊन जातील!

राजा म्हणालाः—वामदेवा, तूं ब्राह्मण वाणीनें, क्रियेनें किंवा अंतःकरणानें माझा वध

करीत आहेस असें ज्यांना कळून येईल, ते माझे लोक माझ्या प्रेरणेवरून हातीं तीक्ष्ण शूल आणि खड्गें घेऊन ह्या ठिकाणींच तुला शिष्यांसहवर्तमान भूमीवर लोळवितील !

वामदेव ह्मणालाः—हे राजा, तूं हे माझे वामी ' पुनः देईन ' असें कबूल करून मागून घेतलेले आहेस. तेव्हां जर तुला आपण जिवंत राहणें योग्य वाटत असेल, तर ते माझे वामी अश्व मला सत्वर परत दे.

राजा ह्मणालाः—मृगया ही ब्राह्मणाकरितां निर्माण झालेली नाहीं; अर्थात् मृगयेच्या उपयोगी असणारे हे अश्व तुजपाशीं असावयाचें कारण नाहीं. असो; तूं जरी हें खोटें बोलत आहेस तरीही मी तुला आजपासून दंड करणार नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर तुझी प्रत्येक आज्ञा लक्ष्यपूर्वक ऐकून, हे ब्रह्मनिष्ठा, मी पुण्यकारक असे लोक संपादन करीन.

वामदेव ह्मणालाः—ब्राह्मण तपश्चर्येनें युक्त असतात. ह्यामुळें ते वाणीनें, मनानें अथवा कर्मानें कोणी केव्हांही दंड करण्यास योग्य होत नाहींत. ह्याचें ज्याला ज्ञान असेल तो त्या ज्ञानाच्या योगानें श्रेष्ठ आणि आयुष्यसंपन्न होतो व जे असें समजत नाहींत ते अर्थातच अल्पायुषी बनतात.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे राजा, वामदेवानें असें भाषण करितांच भयंकर स्वरूप धारण करणारे राक्षस त्या ठिकाणीं निर्माण झाले; व हातामध्यें शूल धारण करणारे ते राक्षस त्या राजाला बांधूं लागले. तेव्हां तो मोठ्यानें असें भाषण करूं लागलाः ' हे ब्रह्मन्, जर इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न पुरुष, माझा बंधु, दल आणि प्रजाजन हे माझ्या आज्ञेंत वागणारे आहेत, तर मी तुझे अश्व मुळींच सोडणार नाहीं. कारण, पराक्रमशाली पुरुष अशा प्रकारें वागत नसतात ! ' इतकें तो बोलत आहे तोंच राक्षसांनीं त्याला ठार केलें, ह्यामुळें तो भूमीवर पडला ! राजाचा निःपात केला आहे हें समजून येतांच इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न पुरुषांनीं दलास राज्याभिषेक केला. तेव्हां तो ब्राह्मण वामदेव त्या दलराजाकडे जाऊन त्याला ह्मणाला कीं, ' राजा, ब्राह्मणांना दान करावें असें प्रत्येक धर्मग्रंथांत लिहिलेलें आमच्या पाहण्यांत आहे. तेव्हां जर तुला अधर्माची भीति वाटत असेल तर, हे नरश्रेष्ठा, तूं आज माझे वामी मला दे. ' हें वामदेवाचें भाषण ऐकून तो राजा क्रोधानें आपल्या सारथ्यास ह्मणाला कीं, ' हे सूता, मला एक असा विलक्षण विषलिप्त बाण दे कीं, ज्या योगानें विद्ध होतांच हा वामदेव भूमीवर पडून राहील आणि कुत्रे खाऊं लागल्यामुळें अत्यंत व्याकूळ झालेला दृष्टीस पडेल ! '

वामदेव ह्मणालाः—राजा, तुझ्या पट्टराणीच्या ठिकाणीं एक श्येनजित् नांवाचा पुत्र झाला असून तो दहा वर्षांचा आहे हें मला माहीत आहे. तेव्हां माझ्या भाषणानें तुझ्या अंतःकरणांत प्रेरणा होऊन तूं त्या भयंकर बाणांनीं आपल्या प्रिय पुत्राला ठार करशील !

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे राजा, वामदेवानें असें भाषण करितांच दलानें सोडलेला तो तीव्र तेज असलेला बाण अंतःपुरांत गेला व त्यानें राजपुत्राचा प्राण घेतला ! ही वार्ता ऐकून दल भाषण करूं लागला. तो ह्मणाला, ' हे इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नहो, मी आपलें प्रिय करीत नाहीं. कारण, मी आज ह्या ब्राह्मणाला क्लेश देदेऊन ठार करणार ! आणा दुसरा तीव्र तेज असलेला बाण ! आणि हे पृथ्वीपतींनो, पहा आज माझें वीर्य ! '

वामदेव ह्मणालाः—हे नराधिपते, ज्या अर्थी तूं हा विषलिप्त भयंकर बाण मजवर सोडण्यासाठीं धनुष्यास जोडीत आहेस, त्या अर्थी तुला ही

शरवृष्टि करितां येणार नाहीं अथवा धनुष्यास बाणही जोडतां येणार नाहीं.

राजा ह्मणालाः—हे इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नहो,पहा, पहा झालें मला ह्मणें ! आतां मला बाण सोडतां येइनासा झाला ! तेव्हां आतां ह्याचा नाश करण्याविषयीं मला उत्साह वाटत नाहीं. हा आयुष्यमान् वामदेव जिवंत राहूं दे.

वामदेव ह्मणालाः—' राजा, तूं ह्या बाणाच्या योगानें आपल्या ह्या पट्टराणीला स्पर्श केलास ह्मणजे ह्या पातकापासून मुक्त होशील.' हें ऐकून राजानें तसें केलें, तेव्हां राजपुत्री वामदेव मुनींस ह्मणाली.

राजपुत्री ह्मणालीः—वामदेवा, मी ज्या अर्थी ह्या माझ्या पतीला प्रत्यहीं अमुक क्रिया घातुक आहे असें उपदेशपूर्वक सांगत होतें, आणि ब्राह्मणाचें प्रिय करण्याचे उपाय शोधीत होतें, त्या अर्थी, हे ब्रह्मनिष्ठा, मला आतां पुण्यमय अशा लोकाची प्राप्ति व्हावी.

वामदेव ह्मणालाः—हे सुलोचने, तूंच खरोखर ह्या राजकुलाचें संरक्षण केलें आहेस. तेव्हां तूं अप्रतिम असा वर माग. तो मी तुला देतों. हे अनिंदिते राजपुत्रि, तूं स्वकीयांचें आणि ह्या इक्ष्वाकुराज्याचेंही पालन कर.

राजपुत्री ह्मणालीः— भगवन्, मी आतां असा वर मागतें कीं, ' हा माझा पति पापमुक्त व्हावा; आणि, हे द्विजश्रेष्ठा, आपण पुत्र आणि बांधव ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या ह्या माझ्या पतीचें कल्याण चिंतन करावें. '

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे कुरुकुलश्रेष्ठा, राजपुत्रीचें हें भाषण ऐकून त्या मुनीनें ' ठीक आहे ' असें सांगितलें. तेव्हां त्या राजानें आनंदित होऊन व नमस्कार करून त्याला ते वामीनामक अश्व अर्पण केले.

अध्याय एकशें त्याण्णवावा.

—:०:—

इंद्रबकसंवाद व दीर्घायुषी पुरुषांचीं सुखदुःखें.

वैशंपायन ह्मणालेः—जनमेजया, नंतर ऋषि, ब्राह्मण आणि युधिष्ठिर ह्यांनीं मार्कंडेयांस ' बक मुनि कशाच्या योगानें दीर्घायुषी झाला?' असें विचारलें असतां मार्कंडेय त्या सर्वांना सांगूं लागले कीं, 'राजर्षि बक महातपस्वी आणि दीर्घायुषी होता, ह्याविषयीं चर्चा करण्याचें मुळीं कारणच नाहीं.' जनमेजया, हें ऐकून कुंतीपुत्र धर्मराज युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहवर्तमान मार्कंडेयांस विचारूं लागला कीं, ' हे भगवन्, बक आणि दाल्भ्य हे उभयतां महात्मे ऋषि दीर्घायुषी असून देवाधिपति इंद्राचे मित्र व लोकमान्य होते असें ऐकिवांत आहे. तेव्हां बकाचा आणि इंद्राचा जो समागम झाला व त्यामध्यें जें कांहीं त्यांना सुखदुःख झालें, त्याविषयींचा वृत्तांत ऐकण्याची आह्मांला इच्छा आहे; तरी आपण तो बरोबर रीतीनें कथन करा.'

मार्कंडेय ह्मणालेः—राजा, अंगावर रोमांच उभे राहण्यासारखा देव आणि दैत्य ह्या उभयतांमध्यें संग्राम झाला असतां इंद्राला तीनही लोकांचें आधिपत्य प्राप्त झालें. त्या वेळीं पर्जन्य उत्कृष्ट प्रकारें पडूं लागल्यामुळें धान्याची उत्तम प्रकारें समृद्धि होऊं लागली व लोक अत्यंत धर्मनिष्ठ, निरोगी आणि नीतिसंपन्न बनले. सर्वही लोक आनंदित होऊन आपल्या धर्माप्रमाणें वागूं लागले. तेव्हां सर्व प्रजा आनंदित झाल्या आहेत असें पाहून,हे राजा,बल दैत्याचा नाश करणारा देवाधिपति इंद्र आनंदित झाला आणि ऐरावतावर आरोहण करून त्या आनंदित झालेल्या लोकांस अवलोकन करूं लागला. विचित्र आश्रम, नानाप्रकारच्या उत्कृष्ट नद्या, ऐश्वर्यसंपन्न नगरें, खेडीं, देश, प्रजापालन कर-

ण्याविषयीं चतुर व धर्मप्रमाणें वर्तन करणारे राजे, टाकीं, पाणपोया, विहिरी, तलाव आणि नानाप्रकारचीं वेदप्रतिपादित आचरणें करणाऱ्या ब्राह्मणश्रेष्ठांनीं सेवन केलेलीं सरोवरें अवलोकन केल्यानंतर, हे राजा, इंद्र रम्य अशा पृथ्वीवर उतरला; आणि तेथें रमणीय अशा पूर्वदिशेस समुद्रासमीप अनेक प्रकारच्या वृक्षांनीं व्याप्त असलेल्या उत्कृष्ट प्रदेशामध्यें पशुपक्ष्यांचें वास्तव्य असलेलें एक रम्य आश्रमस्थान पाहून त्या ठिकाणीं त्यानें बक मुनींचें दर्शन घेतलें. देवेंद्रास पाहतांच बक मुनीच्या अंतःकरणास आनंद झाला; व पाद्य, आसन, अर्घ्यदान, फळें आणि मूळें ह्यांच्या योगानें त्यानें इंद्राचें पूजन केलें. पुढें स्वस्थ बसल्यानंतर बलदैत्यनाशक वरप्रद देवाधिपति इंद्र बक मुनीला विचारूं लागला कीं, ' हे निष्पापा, तुझ्या जन्माला एक लक्ष वर्षें होऊन गेलीं. तेव्हां, हे ब्रह्मनिष्ठा, दीर्घायु मनुष्याला दुःख काय असतें तें मला सांग. '

बक ह्मणालाः—दीर्घायु मनुष्याला अप्रिय लोकांचा सहवास घडतो, प्रिय जनांचा वियोग होतो आणि असज्जनांशीं व्यवहार करावा लागतो, हें दुःख आहे. तसेंच पुत्र, स्त्रिया, ज्ञाति आणि सुहृद् ह्यांचाही विनाश झाल्यामुळें त्याला कष्टदायक पराधीनपणा भोगावा लागतो; ह्याहून अधिक दुःख तें काय असावयाचें ? मनुष्य द्रव्यशून्य झाला ह्मणजे दुसरे लोक त्याचा अनादर करूं लागतात, ह्याहून मला ह्या त्रैलोक्यामध्यें अधिक दुःखकारक असें कांहीं वाटत नाहीं. दीर्घायु मनुष्यांना, जे लोक कुलीन नसतात त्यांना कुलीनपणा आला आहे, व जे कुलीन असतील त्यांच्या कुलीनत्वाचा क्षय झाला आहे, हें व कित्येकांचा समागम आणि कित्येकांचा वियोग हीं पहावीं लागतात. हे देवा शतक्रतो, (इंद्रा,) कुलीन नसणारे लोक ऐश्वर्यसंपन्न झाले ह्मणजे त्यांचें कुल कसें बदलतें हें तुला प्रत्यक्ष माहीतच आहे. देव, दानव, गंधर्व, मनुष्य, सर्प आणि राक्षस ह्यांचा देखील संपत्तीमुळें विपर्यास होतो; ह्याहून अत्यंत दुःखकारक तें काय असावयाचें ? सत्कुलामध्यें उत्पन्न झालेल्या लोकांस दुष्कुलामध्यें निर्माण झालेल्या लोकांच्या अनुरोधानें वागावें लागतें; पण ते द्रव्यसंपन्न लोक त्या दरिद्र्यांचा अवमान करितात ह्याहून अधिक दुःखदायक तें काय असणार ? लोकांमध्यें हा विपरीत प्रकार पुष्कळ विस्तृतपणें दिसून येतो कीं, ज्यांना मुळींच ज्ञान नाहीं ते सुखी असतात आणि जे ज्ञानी आणि चतुर असतील ते क्लेश पावत असतात. सारांश, ह्या लोकांमध्यें मनुष्यपणा हा अनेक दुःखांनीं पूर्ण असल्यामुळें अत्यंत दुःखदायक आहे असें दिसून येतें.

इंद्र ह्मणालाः—हे महाभागा देवर्षिगणसेविता ब्रह्मनिष्ठा, तूं मला पुनरपि दीर्घायुषी लोकांना सुख कोणतें असतें तें सांग.

बक ह्मणालाः—आठ अथवा दहा दिवसांनीं एक वेळ कां होईना, मनुष्य आपल्या घरीं केवळ भाजी शिजवून त्यावर निर्वाह करितो, परंतु तो मित्र ह्मणविणाऱ्या दुष्ट लोकांचा आश्रय करीत नाहीं, ह्याहून अत्यंत सुखदायक असें दुसरें काय आहे ? इंद्रा, असें करण्यांत त्याला दिवस किती झाले ह्याची कोणी गणना करीत नाहीं, अथवा तो मोठा खादाड आहे असेंही कोणी ह्मणत नाहीं. हेंच आपल्या घरामध्यें नुसती भाजी जरी उकडून खाल्ली तरी त्यामध्यें सुख आहे. कोणाचाही अवलंब न करितां स्वतःच्या वीर्यावर संपादन केलेलें एखादेंच फळ अथवा एखादीच भाजी कां होईना, आपल्या गृहामध्यें सुखानें खाणें हें श्रेयस्कर होय. पण प्रत्यहीं तिरस्कार

भोगून परक्याच्या गृहामध्यें अत्यंत मिष्ट असेंही अन्न भक्षण करीत राहणें श्रेयस्कर नाहीं. असें ह्याविषयीं सज्जनांचें मत आहे. जो मनुष्य घरीं केवळ पाणी पिऊन रहावें लागतें ह्मणून कुत्र्याप्रमाणें परान्न भक्षण करून राहण्याची इच्छा करितो, त्या दुष्ट आणि दैन्यसंपन्न मनुष्याच्या त्या भोजनाला धिक्कार असो! जो ब्राह्मणश्रेष्ठ अतिथि आणि पितर ह्यांना दान करून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न भक्षण करितो, त्याच्या त्या कृत्याहून सुखकारक असें दुसरें काय आहे? इंद्रा प्रत्यहीं अतिथीला अर्पण करून त्याच अन्नांतील अवशेष भक्षण करणें ह्याहून अत्यंत मिष्ट आणि पवित्र असें दुसरें कांहींही नाहीं. ब्राह्मण अन्नाचे जितके ग्रास सदोदीत भक्षण करतो, तितकीं हजार गोप्रदानें केल्याचें फल अन्नदात्यास मिळतें; आणि त्यानें तारुण्यामध्यें जें पातक केलें असेल तें सर्व निःसंशय नष्ट होऊन जातें दक्षिणा मिळवून भोजन केलेल्या ब्राह्मणाच्या हातांत असणारें जें जल, तें आपल्या शरीरावर सिंचन करणारा मनुष्य तत्काल पापमुक्त होतो.

ह्या व आणखी अशाच दुसऱ्या अनेक उत्कृष्ट गोष्टी बकमुनीशीं केल्यानंतर इंद्र त्याचा निरोप घेऊन स्वर्गास निघून गेला.

अध्याय एकशें चौऱ्याणववावा.

—:०:—

क्षत्रियमहात्म्य.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर पुनरपि पांडव मार्कंडेयांना म्हणाले कीं, 'आपण आम्हांला ब्राह्मणांचें माहात्म्य सांगितलें; आतां क्षत्रियाचें माहात्म्य ऐकावें अशी आमची इच्छा आहे.' हें ऐकून महर्षि मार्कंडेय त्यांना म्हणाले, "ऐक. आतां मी तुम्हांला क्षत्रियांचें माहात्म्य सांगतों. कुरुकुलामध्यें उत्पन्न झालेला सुहोत्र नांवाचा एक राजा महर्षींची भेट घेऊन परत येत असतां त्याला उशीनरपुत्र राजा शिबि हा समोरून रथातून येत आहे असें दिसलें. पुढें उभयतांची गांठ पडल्यानंतर त्यांनीं वयाच्या मानानें परस्परांचा बहुमान केला; व परस्परांचाही मान सारखाच आहे असें समजून त्यांनीं परस्परांस मार्ग दिला नाहीं. इतक्यांत नारद तेथें प्रकट झाले आणि म्हणाले कीं, 'अरे, तुम्ही परस्परांचे मार्ग अडवून राहिले आहां हें काय?' तेव्हां त्यांनीं नारदांना सांगितलें कीं, 'ही गोष्ट होणार नाहीं. कारण, धर्माचरण करणाऱ्या वगैरे लोकांनीं जो आपल्याहून श्रेष्ठ असेल त्याला अथवा जो सामर्थ्यसंपन्न असेल त्याला मार्ग द्यावा, असें सांगितलें आहे. आम्ही तर परस्परांचे मित्र झालों आहों. ह्यामुळें लक्ष्यपूर्वक पाहिलें असतां आम्हांतील उत्कृष्टनिकृष्ट भाव नष्ट होऊन गेला आहे. तेव्हां मार्ग कोणी कोणाला द्यावयाचा?' त्यांनीं असें भाषण केलें असतां नारदांनीं तीन श्लोक म्हटले: "हे कुरुकुलोत्पन्ना, क्रूर मनुष्य सुकुमार अंतःकरणाच्या मनुष्यास, सुकुमार अंतःकरणाचा मनुष्य क्रूर मनुष्यास, सज्जनही असज्जनांस आणि असज्जनही सज्जनांस मार्ग देत असतात. मग तुह्मां उभयतांपैकीं एकास मार्ग कां मिळूं नये? तशांत तुम्ही दुसऱ्यावर शेंकडोपट उपकार अधिक करावे इतकेंच नव्हे, तर ते कितीपट अधिक करावे याचा देवामध्येंही निश्चय ठरलेला नाहीं. सारांश, उपकार ह्या दृष्टीनें तरी मार्ग दिला पाहिजे. शिवाय, औशीनर हा तुजपेक्षां स्वभावानें चांगला आहे. तसेंच, हे राजा, दान करून कृपणाला, सत्य भाषण करून असत्य भाषण करणाऱ्याला, क्षमा करून क्रूर कर्म करणाऱ्या मनुष्याला आणि चांगलें कर्म

करून दुष्कर्म करणाऱ्या मनुष्याला शिकवावें असें आहे. सारांश, तुम्ही उभयतांही औदार्य-संपन्न आहां. तथापि आतां तुम्हां उभयतांपैकीं ज्या कोणा एकाला वाटेल त्यानें बाजूस व्हावें. ह्या योगानेंच श्रेष्ठत्वाची परीक्षा होणार आहे." इतकें बोलून नारद स्तब्ध राहिले. तेव्हां त्यांचें तें भाषण ऐकून कुरुकुलोत्पन्न सुहोत्रानें शिबीला प्रदक्षिणा घालून मार्ग देऊन व अनेक कृत्यांबद्दल त्याची प्रशंसा करून प्रयाण केलें. हें राजाचें माहात्म्य नारदांनीं सांगितलें."

अध्याय एकशें पंचाणववा.

—:०:—

ययातीचें औदार्य.

मार्कंडेय म्हणाले:—हें आणखी दुसरें ऐका. पूर्वीं नहुषपुत्र ययाति राजा राज्य करीत होता. तेव्हां कोणे एके कालीं तो नगरवासी जनामध्यें बसला असतां एक ब्राह्मण गुरुदक्षिणा मागण्याच्या इच्छेनें त्याजकडे येऊन म्हणाला कीं, 'राजा, मी कांहीं अटींवर तुजकडे गुरुदक्षिणेसाठीं भिक्षा मागणार आहें.' हें ऐकून राजा ह्मणाला, 'भगवंतांनीं अट काय ती सांगावी.'

ब्राह्मण ह्मणाला:—हे राजा, ह्या मृत्युलोकामध्यें कोणाही मनुष्याकडे याचना केली तर तो याचकाचा द्वेष करितो. तेव्हां मी तुला असें विचारितों कीं, हे राजा, मला जें कांहीं इष्ट आहे तें तूं आज कसें देणार ?

राजा ह्मणाला:—हे दानार्हा, मीं दान केल्यानंतर तें केल्याविषयीं केव्हांही बोलत नाहीं माझ्या घरीं याचकानें मागण्यास अयोग्य अशी कांहीं वस्तु आहे असें माझ्या ऐकिवांत नाहीं. सारांश, मजपाशीं जें कांहीं आहे तें सर्व याचकांनीं मागण्यासारखें व मिळण्यासारखें आहे. शिवाय, याचकाची याचना ऐकून त्यास अभीष्ट असलेली वस्तु अर्पण केल्यानें मला अत्यंत सुख होतें. याचना करणारा ब्राह्मण मला फार प्रिय आहे. ह्यास्तव मी तुला हजार गाई देतों. याचना करणाऱ्या मनुष्याविषयीं माझें अंतःकरण क्रुद्ध होत नाहीं व कोणतीही वस्तु याचकास अर्पण केल्यास मला तिजविषयीं हळहळ वाटत नाहीं. इतकें बोलून राजानें त्या ब्राह्मणाला हजार गाई दिल्या. ह्यामुळें ब्राह्मणालाही त्या सहस्र धेनु मिळाल्या.

अध्याय एकशें शहाण्णववा.

—:०:—

वृषदर्भाचा दानधर्म.

वैशंपायन ह्मणाले:—'पुनरपि क्षत्रियांचें माहात्म्य सांगा' असें पांडुपुत्र युधिष्ठिर म्हणाला. तेव्हां मार्कंडेय मुनि सांगूं लागले:—हे महाराजा, वृषदर्भ आणि सेदुक ह्या नांवांचे दोन राजे नीतिमार्गामध्यें आसक्त असून अस्त्रें व उपास्त्रें ह्यांमध्यें चतुर होते. वृषदर्भानें लहानपणींच ब्राह्मणास सुवर्ण आणि रौप्य ह्यावांचून दुसरें द्रव्य द्यावयाचें नाहीं असें गुप्त व्रत केल्याचें सेदुकास माहीत होतें. पुढें एकदां कोणी एक वेदाध्ययनसंपन्न ब्राह्मण सेदुकाकडे आला आणि आशीर्वाद देऊन 'गुरुदक्षिणेसाठीं मला आपण एक सहस्र अश्व द्या' अशी याचना करूं लागला. तेव्हां सेदुकानें त्या ब्राह्मणास सांगितलें कीं, 'आपणास अभीष्ट असलेली गुरुदक्षिणा मला देतां येण्याचा संभव नाहीं. ह्यास्तव, तुम्ही वृषदर्भाकडे जा. तो राजा अत्यंत धर्मज्ञ आहे. तेव्हां, हे ब्राह्मणा, आपण त्याजकडे याचना करा, म्हणजे तो आपणाला दान करील. कारण, असें करणें हें त्याचें गुप्तव्रत आहे.'

हें ऐकून त्या ब्राह्मणानें वृषदर्भाकडे जाऊन सहस्र अश्व मागितले. तेव्हां त्या राजानें त्याला कोरड्यानें मारिलें. त्या वेळीं 'मी निरपराधी असतां तूं मला कां मारीत आहेस?' असें तो ब्राह्मण म्हणाला व नंतर शाप देऊं लागला. तेव्हां राजा त्याला म्हणाला, 'हे ब्राह्मणा, जो दान करीत नाहीं त्याला शाप देणें हें तुज ब्राह्मणाला योग्य आहे काय?'

ब्राह्मण म्हणालाः—हे राजाधिराज, सेदुकानें मला आपणाकडे पाठविलें म्हणून मी येथें भिक्षा मागण्यासाठीं आलों आणि त्याच्या सांगण्यावरून मीं तुझ्याकडे भिक्षा मागितली.

राजा म्हणालाः—आज मला जो कर मिळेल तो मी तुला उद्यां सकाळीं देईन. ज्याला कोरड्यांनीं मारावयाचें त्याला व्यर्थ हांकलून द्यावयाचें हें कसें घडेल? असें बोलून त्यानें ब्राह्मणाला आपलें एका दिवसाचें उत्पन्न दिलें. म्हणजे त्यानें एक हजार अश्वांच्या मूल्याहून अधिक द्रव्य दिलें.

अध्याय एकशें सत्याण्णवावा.

—:०:—

शिबीचें धर्मवीर्य.

मार्कंडेय म्हणालेः—एकदां देवांमध्यें गोष्ट निघाली कीं, आपण भूतलावर जाऊन उशीनरपुत्र शिबि ह्याची उत्कृष्ट प्रकारें परीक्षा करावी. तेव्हां 'ठीक आहे; असें करूं या.' असें म्हणून इंद्र आणि अग्नि पुढें आले. त्यांपैकीं अग्नि कपोताचें (कवड्याचें) स्वरूप धारण करून पुढें धावूं लागला व इंद्र श्येनाचें (ससाण्याचें) रूप घेऊन मांसासाठीं त्याच्या मागून धावूं लागला. नंतर राजा शिबि दिव्य आसनावर बसला असतां तो कपोत त्याच्या मांडीवर जाऊन पडला. तेव्हां पुरोहितानें राजाला सांगितलें कीं, 'हा श्येनापासून भ्याला असून जीविताच्या आशेनें प्राणसंरक्षण करण्यासाठीं तुजकडे आलेला आहे. तेव्हां, दिगंताधिपति राजानें आतां द्रव्यदान करून ह्या कृत्याची निष्कृति करावी. कारण, कपोत अंगावर पडणें हें फार भयंकर आहे असें सांगितलेलें आहे.'

पुढें कपोत राजाला म्हणाला, 'मी श्येनाच्या भीतीनें स्वतःचें प्राणसंरक्षण करण्यासाठीं जीविताच्या आशेनें तुजला शरण आलों आहें. मी मुनि असून कपोताच्या शरीरामध्यें संचार केलेला आहे व तूंच माझ्या प्राणांचें संरक्षण करशील म्हणून तुजला शरण आलों आहें. मी वेदाध्ययन करून कृश झालेला ब्रह्मर्षि आहें असें समज. तसेंच मी तपश्चर्या आणि इंद्रियनिग्रह ह्यांनीं युक्त असून गुरूला प्रतिकूल असें भाषणही न करणारा आहें. म्हणूनच मी योग्य आणि निष्पाप आहें, असें तूं समज. मी वेद म्हणतों व छंदही जाणतों. मीं सर्वही वेदांचें अक्षरशः अध्ययन केलेलें आहे. मजसारख्या श्रोत्रियाचें ससाण्याला दान करणें हें चांगलें नव्हे. ह्यास्तव तूं मला ससाण्याकडे देऊं नको. मी कपोत नाहीं.'

हें ऐकून श्येन राजाला म्हणाला, 'संसारामध्यें मनुष्याच्या स्थितींत फेरबदल होत असतो. म्हणजे जो पूर्वजन्मीं पुत्र असेल तो ह्या जन्मीं पिता होतो आणि जो ह्या जन्मीं पिता असेल तोही पुढच्या जन्मीं पुत्र होतो, अशी स्थिति आहे. तूं पूर्वजन्मीं ह्या कपोतापासून उत्पन्न झाला होतास. तेव्हां जन्मांतरांतील जो तुझा पिता त्या ह्या कपोताला घेऊन, हे राजा, तूं मला विघ्न करूं नको.'

'राजा म्हणालाः—हा कपोत आणि हा श्येन हे उभयतां जसें भाषण करीत आहेत तसें शुद्ध भाषण पूर्वी कोणत्या पक्ष्यानें

केल्याचें कधीं कोणीं पाहिलें आहे काय? तेव्हां आतां हे उभयतां कोण आहेत हें कळून येऊन माझ्या हातून चांगली गोष्ट कशी बरें घडेल? कसेंही असो; शरण आलेल्या प्राण्यास शत्रूच्या स्वाधीन करणें योग्य नाहीं. जो राजा भयभीत होऊन शरण आलेल्या प्राण्याला शत्रूच्या स्वाधीन करितो, त्याच्या राज्यांत वर्षाकालींही वृष्टि होत नाहीं; वेळेवर पेरलेलीं धान्यें उगवत नाहींत व त्याच्या स्वतःवर प्रसंग येऊन कोणीं तरी आपलें संरक्षण करावें अशी जरी त्याला इच्छा झाली तरीही त्याचें संरक्षण करणारा कोणीही मिळत नाहीं. जो मनुष्य भयभीत होऊन शरण आलेल्या प्राण्याला त्याच्या शत्रूच्या स्वाधीन करितो, त्याला झालेली संतति लहानपणींच मृत्यु पावते; पितर त्याच्या गृहामध्यें केव्हांही वास्तव्य करीत नाहींत; आणि देवही त्यानें दिलेलें हव्य ग्रहण करीत नाहींत. जो मनुष्य भयभीत होऊन शरण आलेल्या प्राण्याला त्याच्या शत्रूच्या हवालीं करितो, त्या विचारशून्य पुरुषास मिळालेलें अन्न व्यर्थ होय. तो स्वर्गापासून सत्वर भ्रष्ट होतो. कारण, इंद्रासहवर्तमान देव त्याजवर वज्रप्रहार करितात. सारांश, हा कपोत देणें बरोबर नाहीं. तेव्हां, हे श्येना, जर तुला मांसाची इच्छा असेल, तर ह्या कपोताच्या बदला वृषभाचें मांस आणि भात शिजवून शिबिकुलांतील पुरुष हे तूं ज्या देशामध्यें रममाण होऊन राहशील त्या ठिकाणीं तुला आणून पोहोंचवितील.

श्येन ह्मणालाः—हे राजा, मला वृषभाची इच्छा नाहीं व ह्या कपोताहून अधिक असें दुसरें कोणतेंही मांस मी इच्छीत नाहीं. आज हें भक्ष्य मला देवांनींच दिलें आहे. तेव्हां हा पक्षी नाश करण्यासाठीं तूं मला अर्पण कर.

राजा ह्मणालाः—श्येना, ज्याच्या अवयवांत कोणतीही न्यूनता नाहीं असा वृषभ अथवा एकादी वंध्या गाय ह्या भयभीत झालेल्या पक्ष्यासाठीं त्याचा मोबदला ह्मणून माझेच लोक माझ्याजवळून तुला आणून पोहोंचवितील व असा वृषभ किंवा गाय कोठें आहे हेंही तेच पाहतील. सारांश, तुला कोणत्याही प्रकारचे श्रम पडावयाचे नाहींत. तेव्हां तूं ह्या कपोताची हिंसा करूं नको. श्येना, हा कपोत किती सौम्य आहे हें तुला कळत नाहीं काय? मी आपले प्राणही देईन, पण हा कपोत देणार नाहीं. ह्यास्तव, हे सौम्या, तूं व्यर्थ आपणाला क्लेश करून घेऊं नको. मी कोणत्याही प्रकारें तुला कपोत देणार नाहीं. श्येना, आतां ह्या कपोतासाठीं कोणतें कर्म केलें असतां शिबिकुलांतील राजे प्रसन्न होऊन माझी प्रशंसा करितील आणि कोणत्या योगानें माझ्या हातून प्रिय घडेल तें कृत्य तूं मला सांग. हे श्येना, तूं सांगशील तें मी करीन.

श्येन ह्मणालाः—राजा, तूं आपल्या उजव्या मांडीचें मांस काढून, तें कपोताच्या भारंभार मला दे, ह्मणजे तूं कपोताचें उत्कृष्ट प्रकारचें संरक्षण केल्यासारखें होईल; माझेंही प्रिय केल्यासारखें होईल आणि शिबिकुलोत्पन्न पुरुषही तुझी प्रशंसा करितील. हें ऐकून शिबिराजानें आपल्या उजव्या मांडीतून मांसाचा गोळा काढून ताजव्यांत घातला, पण कपोताचें वजन त्याच्याहीपेक्षां अधिक भरलें. तेव्हां पुनः त्यानें आणखी मांस काढून घातलें, तथापि वजन अधिकच भरलें. ह्याप्रमाणें त्यानें आपल्या शरीरावरील सर्व मांस काढून तागडींत घातलें तरीही कपोताचें वजन अधिकच भरूं लागलें, तेव्हां राजा शिबि स्वतःच तागडींत जाऊन बसला! तथापि त्याच्या अंतःकरणास वाईट ह्मणून वाटलें नाहीं. हें कृत्य

पाहतांच 'कपोताचें तूं संरक्षण केलेंस!' असें ह्मणून श्येन गुप्त झाला. तेव्हां राजा कपोताला ह्मणाला, 'हे कपोता, तूं कोण आहेस हें शिबिकुलोत्पन्न लोक जाणतील. पण हे पक्ष्या, हा श्येन कोण? जो ईश्वर नसेल त्याला अशा प्रकारचें कर्म करितां यावयाचें नाहीं. तेव्हां तूं ह्या माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे.'

कपोत ह्मणालाः—मी वैश्वानर धूमध्वज अग्नि असून श्येन हा वज्रपाणि इंद्र आहे. हे राजा, श्रेष्ठ अशा तुज सुरथपुत्राची उत्कृष्ट प्रकारें परीक्षा करण्यासाठीं आह्मी तुझ्यासमीप आलों होतों. हे राजा, माझ्या मोबदल्यासाठीं तूं तरवारीनें जो हा मांसाचा गोळा काढून दिलास, तोच मी सुवर्णाप्रमाणें वर्ण असलेलें, सुंदर, उत्कृष्टगंधयुक्त आणि कल्याणकारक असें तुझें चिन्ह करितों. हे राजा, ह्या शरीरप्रदेशापासून ह्या प्रजांचें पालन करणारा, कीर्तिसंपन्न आणि देवांना व ऋषींना मान्य असा एक पुत्र उत्पन्न होईल. त्याचें नांव कपोतरोमा असें असावें. ह्याप्रमाणें, हे राजा, वृषभाप्रमाणें बळकट शरीर असलेला, कीर्तीनें चमकणारा, सुरथकुलामध्यें श्रेष्ठ व शूर असा कपोतरोमा नांवाचा उद्भेदानें झालेला पुत्र तुला पहावयास मिळेल.

अध्याय एकशें अठ्याण्णवावा.

—:०:—

पुनश्च शिबिमाहात्म्य.

वैशंपायन ह्मणालेः—पुनरपि माहात्म्य सांगा, असें पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें मार्केडेयांस ह्मटलें. तेव्हां मार्केडेय असें सांगूं लागलेः—विश्वामित्रकुलोत्पन्न अष्टक ह्याच्या अश्वमेध यज्ञामध्यें सर्वही राजे गेले होते. ह्या अष्टकाला प्रतर्दन, वसुमना आणि औशीनर शिबि असे बंधु होते. यज्ञ समाप्त झाल्यानंतर तो आपल्या बंधूंसहवर्तमान रथांतून चालला. पुढें मार्गांत नारद येत आहेत असें पाहून त्या सर्वांनीं त्यांना नमस्कार केला आणि 'आपण रथांत आरोहण करावें' असें सांगितलें. तेव्हां नारद मुनिही 'ठीक आहे' असें ह्मणून रथारूढ झाले. नंतर त्यांच्यापैकीं एकजण देवर्षि नारद ह्यांस म्हणाला कीं, 'भगवन्, आपणाला प्रसन्न करून घेऊन कांहीं प्रश्न करावा अशी इच्छा आहे.' त्यावर नारदांनीं 'कर' असें उत्तर दिलें. तेव्हां तो म्हणाला, 'स्वर्गवासी लोक सर्व प्रकारें आनंदांत असतात. आतां आह्मी चौघेजण आयुष्यमान्नामक स्वर्गावर जाणार आहों. तेव्हां, आम्हांपैकीं प्रथम भूतलावर कोण अवतीर्ण होईल?' नारदांनीं सांगितलें, 'हा अष्टक अवतीर्ण होईल.' त्यानें विचारिलें, 'कारण काय?' नारद ह्मणाले, 'अष्टकाच्या घरीं मीं वास्तव्य केलें होतें. तो मला रथांतून वाहून नेत होता. त्या वेळीं मीं निरनिराळ्या वर्णांनीं युक्त अशा अनेक सहस्र गाई अवलोकन केल्या व 'ह्या गाइ कोणाच्या?' म्हणून त्याला प्रश्न केला. त्या वेळी 'ह्या मीं दिलेल्या आहेत.' असें त्यानें उत्तर दिलें. सारांश, त्यानें आपल्या कर्माची आपणच स्तुति केली. ह्यामुळें हा प्रथम खालीं अवतीर्ण होईल.' पुढें तो ह्मणाला, 'बरें, आतां आम्ही तिघेजण जाऊं. म्हणजे त्यांतील कोण खालीं येईल?' नारद ह्मणाले, 'प्रतर्दन.' त्यानें विचारिलें, 'कारण काय?' नारद ह्मणाले, "मीं प्रतर्दनाच्याही गृहामध्यें वास्तव्य केलें होतें. तो मला रथांतून वाहून नेत होता. पुढें एक ब्राह्मण त्याच्याकडे भिक्षा मागण्यासाठीं आला आणि 'मला तूं अश्व दे.' असें ह्मणाला. तेव्हां 'ठीक आहे, देईन.' असें प्रतर्दनानें उत्तर केलें. पण ब्राह्मणानें 'सत्वर दे' असें ह्मटलें. तेव्हां 'मी ब्राह्म-

णाला लवकरच दान करितों ' असें ह्मणून त्यानें दक्षिणेच्या बाजूचा घोडा त्याला दिला. इतक्यांत दुसराही ब्राह्मण अश्व मागण्यासाठीं आला.तेव्हां त्यालाही तसें सांगून त्यानें रथाच्या डावे बाजूचा अश्व दिला. नंतर पुनः दुसरा एक ब्राह्मण अश्वप्राप्तीच्या इच्छेनें आला, तेव्हा प्रतर्दनानें त्वरेनें धुरीचा घोडा सोडून त्याला दिला. तेव्हां तो निघून गेला. पुनः दुसरा एक ब्राह्मण येऊन अश्व मागूं लागला. तेव्हां 'जाऊन पोहोंचल्यानंतर देईन ' असें त्यानें त्याला सांगितलें.ह्यावर ब्राह्मणानें'सत्वर दे ' असें ह्मटलें. तेव्हां त्याला अश्व देऊन प्रतर्दनानें स्वतःच रथाची धुरी धरली व ह्मटलें कीं, ' आतां ब्राह्मणाना कांहींही मिळावयाचें नाहीं. ' सारांश, ह्यानें दानही केलें आहे आणि तशा प्रकारचें भाषण करून ब्राह्मणांची असूयाही केली आहे. ह्यामुळें हा खालीं येईल. " पुढें तो ह्मणाला, ' दोघेजण स्वर्गास जाऊं. मग कोण खालीं येईल ? ' नारदानें उत्तर दिलें, 'वसुमना खालीं येईल.'त्यानें विचारिलें,'कारण काय ? ' तेव्हां नारद सांगूं लागले, " मीं फिरत फिरत वसुमनाच्या गृहाकडे गेलों होतों, तेव्हां त्या ठिकाणीं त्यानें विहार करण्यासाठीं एक रथ केलेला होता. त्या संबंधानें पुण्याहवाचन चाललेलें होतें.तेव्हां मीं त्याजपाशीं गेलों. पुढें ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करविल्यानंतर त्यानें तो रथ ब्राह्मणांना दाखविला. तेव्हां मीं त्या रथाची प्रशंसा केली. हें पाहून राजा म्हणाला कीं,' आपण ह्या रथाची प्रशंसा करीत आहां, तेव्हां हा रथ मीं आपणालाच दिला आहे.' पुढें कोणे एके काली मीं पुनरपि त्याजकडे आलों. त्या वेळींही रथाच्या संबंधानें स्वस्तिवाचन चाललेलें होतें. तेव्हांही मीं ' हा उत्कृष्ट प्रकारचा आहे 'असें ह्मटलें. हें ऐकून 'ह्यावरही आपलाच हक्क आहे' असें राजा ह्मणाला. पुनः तिसऱ्याही स्वस्तिवाचनाच्या वेळीं मीं तेथें गेलों. तेव्हां ब्राह्मणांना रथ दाखवितांना राजा माझा अपमान करून ह्मणाला कीं, ' भगवंतांनीं येऊन पुष्परथाची अनेक पुण्याहवाचनें चांगल्याच प्रकारें साजरीं केलीं ! ' असें द्रोहाचें भाषण केल्यामुळें तो खालीं येईल." पुढें तो ह्मणाला, ' आतां ह्यापैकीं एकटाच अर्थात् अवशिष्ट राहिलेला शिबि गेला; मग कोण खालीं येईल ? '

नारद ह्मणाले:—शिबि स्वर्गाला जाईल आणि मी खालीं येईन.त्यानें विचारिलें, कारण काय ?'

नारद सांगूं लागले:—शिबीची योग्यता मला नाहीं. कारण, एकदा एक ब्राह्मण शिबीकडे आला आणि त्याला म्हणाला कीं, ' हे शिबे, मी अन्नार्थी आहें. ' शिबि ह्मणाला, ' ठीक आहे. मीं काय करावें त्याची आज्ञा व्हावी. ' तेव्हां ब्राह्मणानें सांगितलें, ' हा जो तुझा बृहद्गर्भ नांवाचा पुत्र आहे, त्याला ठार करून संस्कारपूर्वक त्याच्या मांसाचें अन्न तयार करून दे. ह्मणजे मी त्याचा स्वीकार करीन. ' हें ऐकून त्यानें पुत्राला ठार मारिलें व संस्कारपूर्वक यथाविधि अन्न तयार करून तें पात्रांत घालून मस्तकावर घेऊन तो ब्राह्मणाचा शोध करूं लागला. तेव्हां त्याला कोणीं सांगितलें कीं, ' हा तुमचा ब्राह्मण क्रुद्ध झाला असून नगरामध्यें प्रवेश करून आपला जामदारखाना, शस्त्रशाला, पागा आणि गजशाला दग्ध करीत आहे. ' हें ऐकून देखील शिबीची मुखकांति पालटली नाहीं. तो तसाच नगरांत गेला आणि ब्राह्मणाला ह्मणाला कीं, 'भगवन्, हें अन्न तयार झालेलें आहे. ' हें ऐकून ब्राह्मण कांहींही न बोलता आश्चर्यचकित होऊन खालीं तोंड करून बसला. तेव्हां त्यानें ' भगवन्, भोजन करा. ' अशी ब्राह्मणाची विनवणी केली. पुढें दोन घटकांनीं त्यानें वर पाहून

शिबीला ह्मटलें कीं, 'हें तूंच भक्षण कर.' त्यावर शिबीनें उत्तर दिलें, 'ठीक आहे.' इतकें ह्मणून अंतःकरणास वाईट वाटूं न देतां ब्राह्मणाच्या वचनास मान देऊन त्यानें पात्रावरील झांकण काढिलें आणि भोजन करण्याचें मनांत आणिलें इतक्यांत ब्राह्मणानें त्याचा हात धरिला आणि त्याला म्हटलें कीं, 'तूं क्रोधाचा जय केलेला असून तूं ब्राह्मणांना देणार नाहींस असें कांहींच नाहीं.' असें ह्मणून ब्राह्मणानें त्या महाभागाचा बहुमान केला. पुढें शिबि वर पाहूं लागला, तेव्हां उत्कृष्ट सुगंधानें युक्त आणि अलंकार धारण केलेला असा देवकुमाराप्रमाणें दिसणारा आपला पुत्र पुढें उभा आहे असें त्याला दिसलें. ही सर्व गोष्ट घडवून आणल्यानंतर ब्राह्मण त्याच ठिकाणीं गुप्त झाला. तो ब्राह्मण हा विधाता असून त्या राजर्षीची परीक्षा करण्यासाठीं ब्राह्मणाच्या वेषानें आलेला होता. तो अंतर्धान पावल्यानंतर अमात्य राजाला ह्मणाले कीं, 'आपण जाणूनबुजून जें हें केलें त्यांत आपला उद्देश काय?'

शिबि ह्मणालाः—मी जें हें दान करीत आहें तें कीर्तीसाठीं, द्रव्यप्राप्तीसाठीं अथवा विषयसुखाच्या लालसेनें करीत नसून केवळ पुण्यसंपन्न लोक ह्या मार्गाचें अवलंबन करितात ह्मणूनच हें सर्व करितों. कारण, सज्जन सदोदीत ज्याचें अवलंबन करितात तें उत्कृष्ट होय. म्हणूनच माझी बुद्धि त्या उत्कृष्ट गोष्टीचें अवलंबन करीत आहे.

युधिष्ठिरा, हें शिबीचें अत्यंत उत्कृष्ट असें माहात्म्य मला त्याच्याच तोंडून बरोबर रीतीनें समजलेलें आहे.

~~~~~~~~

अध्याय एकशें नव्याण्णवावा.

—:०:—

इंद्रद्युम्नकीर्ति.

वैशंपायन ह्मणालेः—पुनरपि पांडवांनीं आणि ऋषींनीं मार्कंडेयांना प्रश्न केला कीं, 'आपणाहून पूर्वी उत्पन्न झालेला असा कोणी आहे काय?' हें ऐकून मार्कंडेय सांगूं लागलेः—इंद्रद्युम्न ह्या नांवाचा एक राजर्षि आहे. तो क्षीणपुण्य होऊन स्वर्गावरून खालीं आला. त्याला वाटलें कीं, माझी कीर्ति निर्मूल झालेली नाहीं. तो मजकडे आला आणि मला विचारूं लागला कीं, 'आपण मला ओळखतां काय?' मी त्याला ह्मणालों कीं, 'आह्मी कांहीं एकत्र वास्तव्य करून राहणारे नाहीं. आह्मी कृच्छ्र, उपवास इत्यादिकांच्या योगानें स्वतःच्या शरीराला ताप देऊन नानाप्रकारचीं कर्में करीत असतों. ह्यास्तव, त्याजविषयींच्या व्यापारांत गढून गेल्यामुळें मला आपली ओळख राहिलेली नाहीं.' त्यावर तो मला ह्मणाला कीं, 'तुह्मापेक्षांही पूर्वी जन्मलेला असा कोणी आहे काय?' तेव्हां मीं त्याला सांगितलें कीं, 'आहे. हिमवान् पर्वतावर प्रावारकर्ण नांवाचा एक उलूकपक्षी राहत असतो, तो मजपेक्षां वडील आहे. तो कदाचित् आपणाला ओळखील. हिमवानाकडे जाण्याला येथून चांगला मार्ग आहे व तेथेंच तो रहात असतो.' मीं असें सांगितल्यानंतर तो अश्व झाला आणि ज्या ठिकाणीं तो उलूकपक्षी होता त्या ठिकाणीं मला घेऊन गेला. तेथेंही त्या राजानें त्या पक्ष्याला 'तूं मला ओळखतोस काय?' असें विचारिलें. तेव्हां त्यानें क्षणभर विचार केल्यासारखें करून उत्तर दिलें कीं, 'मला आपली ओळख पटत नाहीं.' हें ऐकून राजर्षि इंद्रद्युम्न पुनरपि त्या उलूकपक्ष्यास विचारूं लागला कीं, 'तुमच्यापेक्षां वडील असा कोणी
~~~~~~~~

आहे काय ?' त्यानें उत्तर दिलें, 'आहे. इंद्रद्युम्न म्हणून एक सरोवर आहे, तेथें नाडीजंघ म्हणून एक बकपक्षी रहात असतो. तो मजपेक्षां वडील आहे. त्याला आपण विचारा.' नंतर इंद्रद्युम्न मला आणि उलूकपक्ष्याला घेऊन जेथें नाडीजंघ नांवाचा बक रहात होता त्या सरोवरावर गेला. नंतर आह्मीं त्या बकाला विचारिलें कीं, 'तुला इंद्रद्युम्न राजाची ओळख आहे काय ?' तेव्हां त्यानें क्षणभर विचार करून सांगितलें कीं, 'मला इंद्रद्युम्न राजाची ओळख नाहीं.' तेव्हां आह्मीं त्याला विचारिलें कीं, 'तुझ्यापूर्वी उत्पन्न झालेला असा कोणी आहे काय ?' त्यानें आह्मांला उत्तर दिलें, 'आहे. ह्याच सरोवरामध्यें अकूपार नांवाचा एक कांसव रहात असतो. तो माझ्यापूर्वी उत्पन्न झालेला आहे. त्याला कदाचित् ह्या राजाची ओळख असेल. तेव्हां त्या अकूपाराला विचारा.' नंतर त्या बकानें अकूपारनामक कांसवाला अशी विज्ञापना केली कीं, 'आह्मांला तुला कांहीं अभीष्ट गोष्ट विचारावयाची आहे. तेव्हां तूं लवकर इकडे ये.' हें ऐकून तो कांसव त्या सरोवरांतून वर निघून त्याच्या तीरावर आह्मी जेथें उभे होतों तेथें आला. तेव्हां आह्मीं त्याला विचारिलें कीं, 'तुला इंद्रद्युम्न राजाची ओळख आहे काय ?' हें ऐकून त्यानें क्षणभर विचार केला, तेव्हां त्याचें अंतःकरण खिन्न झालें; नेत्र अश्रूंनी भरून आले; शरिरास कंप सुटला आणि तो निश्चेष्ट झाल्यासारखा झाला! व हात जोडून ह्मणाला 'मला ह्याची ओळख कशी नसेल ? ह्यानें हजारों वेळ अग्निचयन करून त्या ठिकाणीं यूपांची स्थापना केलेली आहे. ह्यानें दक्षिणेसाठीं ज्या धेनु अर्पण केल्या होत्या त्यांच्या फिरण्यानें हें सरोवर उत्पन्न झालें असून मी ह्या मध्येंच रहात असतों.' कांसवानें हें सर्व सांगितलेलें वर्तमान ऐकल्यानंतर लागलीच देवलोकांतून आलेला रथ तेथें प्रकट झाला; व इंद्रद्युम्नाविषयीं अशी वाक्यें कानावर येऊं लागलीं कीं, 'हे इंद्रद्युम्ना, तुला स्वर्ग प्राप्त झाला आहे, तेव्हां आतां योग्य वाटेल त्या ठिकाणीं गमन कर. तूं कीर्तिसंपन्न आहेस, तेव्हां तुला वाटेल त्या स्थानीं बिनधोक गमन कर. ह्याविषयीं श्लोकही आहेत; ते असेः मनुष्यानें केलेल्या पुण्यकर्माचीं वाचक अशीं वाक्यें आकाश आणि भूमि ह्या दोहोंना स्पर्श करीत असतात, ह्मणजे त्यांमध्यें दुमदुमून राहिलेलीं असतात. तीं वाक्यें जोंवर असतात तोंवर तो पुरुष अस्तित्वांत आहे असें म्हटलें जातें. ज्या कोणा मनुष्याची अपकीर्ति लोकांमध्यें उच्चारली जात असेल तो जोंवर त्या अपकीर्तिवाचक शब्दांचा उच्चार होत असेल तोंवर अधोगति पावतो. ह्यास्तव, अपार सौख्य मिळण्यासाठीं मनुष्यानें सदोदीत उत्कृष्ट प्रकारचें आचरण ठेवावें; व पापिष्ठ विचारांचा त्याग करून धर्माचाच अवलंब करावा.'

हें ऐकून तो राजा म्हणाला, 'मीं ह्या उभयतां वृद्धांना आपापल्या ठिकाणीं पोहोंचवितों तोंवर जरा थांब.' असें म्हणून त्यानें मला व प्रावारकर्णनामक उलूकपक्ष्याला योग्य स्थळीं नेऊन पोहोंचविलें आणि नंतर त्याच वाहनांतून तो योग्य स्थानीं निघून गेला.

मार्कंडेय पांडवांस म्हणालेः—दीर्घायुषी असल्यामुळें मला असल्या गोष्टींचा अनुभव आलेला आहे.

पांडव म्हणालेः—वाहवा! आपण स्वर्गभ्रष्ट झालेल्या इंद्रद्युम्नाला स्वस्थानीं पोहोंचविलें हें फार चांगलें केलें. हें ऐकून मार्कंडेय त्यांना म्हणाले, 'ह्या देवकीपुत्र श्रीकृष्णानें देखील नरकामध्यें मग्न होऊन जाणाऱ्या नृगसंज्ञक राजाचा त्या संकटांतून उद्धार करून पुनरपि त्याला स्वर्गास पोहोंचविलें.'

अध्याय दोनशेंवा.

—:०:—

निष्फल दानें आणि जन्म.

वैशंपायन ह्मणाले:—राजर्षि इंद्रद्युम्न ह्याला महाभाग्यशाली मार्कंडेयांकडून स्वर्गप्राप्ति झाली हें ऐकल्यानंतर महाराजा युधिष्ठिर पुनरपि त्या मुनीला विचारूं लागला कीं, 'हे मुने, कोणत्या प्रकारच्या स्थितीमध्यें दान केलें असतां मनुष्याला इंद्रलोकाचा अनुभव घ्यावयास मिळतो, आणि त्याला गृहस्थाश्रमामध्यें, बालावस्थेंत, तारुण्यांत किंवा वृद्धपणामध्यें दानफलाचा भोग घ्यावयास कसा सांपडतो, तें आह्मांला सांगा.'

मार्कंडेय ह्मणाले:—चार प्रकारचें जीवित आणि सोळा प्रकारचीं दानें हीं निष्फल होत. तीं अशीं:–निपुत्रिक, धर्मबहिष्कृत, परान्नावर उपजीविका करणारे आणि केवल स्वतःकरितां पाकसिद्धि करणारे ह्यांचे जन्म व्यर्थ होय. ज्या घरामध्यें अतिथीला न देतां व्यर्थ भोजन करीत असतात, तें गृह असत्यपूर्ण जाणावें. प्रथम संन्यास घेऊन पुनरपि गृहस्थ झालेल्या मनुष्यास अथवा पुढच्या आश्रमामध्यें जाऊन पुनरपि मागच्या आश्रमांत येणाऱ्या मनुष्यास केलेलें, अन्यायाचें अवलंबन करून केलेलें, पतित ब्राह्मणांस दिलेलें, चौर्यकर्म करणाऱ्यास दिलेलें, असत्य भाषण करणाऱ्या गुरूस दिलेलें, पापिष्ठास केलेलें, कृतघ्नास केलेलें, ग्रामोपाध्यायास केलेलें, वेदविक्रय करणाऱ्यास केलेलें, शूद्राची पाकसिद्धि करणाऱ्यास केलेलें, दुर्ब्राह्मणास दिलेलें, शूद्रस्त्रीशीं विवाह करणाऱ्यास दिलेलें, स्त्रियांना दिलेलें, सर्प धरणाऱ्यास दिलेलें आणि सेवकास दिलेलें अशीं सोळा प्रकारचीं दानें व्यर्थ होत. अज्ञानानें आवृत झाल्यामुळें भीतीनें अथवा क्रोधानें मनुष्य जें दान करितो, त्याचें फल त्याला सदोदित गर्भामध्यें असतां (अर्थात् अन्यजन्मीं) पूर्णपणें भोगावयास मिळतें; आणि इतर प्रकारें ब्राह्मणास जें दान केलें जातें, त्याचें फल इहजन्मींच मनुष्यास वृद्धपणीं भोगावयास मिळतें. सारांश, हे पृथ्वीपते, स्वर्गमार्गाची प्राप्ति होण्याच्या उद्देशानें कोणत्याही स्थितींत कोणत्याही कालीं ब्राह्मणांना सर्व प्रकारचीं दानें करावीं.

ब्राह्मणमाहात्म्य.

युधिष्ठिर ह्मणाला:–ब्राह्मण चार वर्णांतील सर्वही लोकांचें दान घेत असतात. असें असतां ते दुसऱ्याचा उद्धार करितात, तेव्हां असा विशेष त्यांच्या ठिकाणीं कोणता आहे?

मार्कंडेय ह्मणाले:–जप, मंत्र, होम आणि वेदाध्ययन ह्यांच्या योगानें वेदरूपी नौका निर्माण करून ब्राह्मण दुसऱ्यांचा आणि आपलाही उद्धार करितात. जो मनुष्य ब्राह्मणांना संतुष्ट करितो, त्याला देवता प्रसन्न होतात आणि तो ब्राह्मणांच्या आज्ञेवरून स्वर्गलोकास जातो. युधिष्ठिरा, पितर आणि दैवत ह्यांचें पूजन आणि ब्राह्मणांचें आराधन ह्यांच्या योगानें तूं अपार अशा पुण्यसम्पन्न लोकामध्यें गमन करशील ह्यांत संशय नाहीं. मनुष्याचें शरीर कफानें व्याप्त झालें आणि त्याची शुद्धि गतप्राय होऊन तो मरणोन्मुख झाला तरीही त्यानें पवित्र अशा स्वर्गाच्या प्राप्तीसाठीं ब्राह्मणांचेंच पूजन करावें. हे राजा, श्राद्धप्रसंगीं अनिंद्य अशा ब्राह्मणांना प्रयत्नपूर्वक भोजन घालावें. दुर्वर्णी, नखें वाईट असलेला, कुष्ठयुक्त असलेला, मायावी, कुंड आणि गोलक[१]

१ पति जिवंत असतां जाराकडून झालेला पुत्र कुंड; व पतिमरणोत्तर तशा प्रकारें झालेला पुत्र गोलक होय. शास्त्राप्रमाणें ह्यांना श्राद्धभोजनास बोलावितां येत नाहींच, परंतु कोणी प्रेमसंबंधामुळें बोलावील ह्मणून स्पष्ट निषेध केला आहे.

हे व शस्त्रांवर उपजीविका करणारे ब्राह्मण हे प्रयत्नपूर्वक वर्ज्य करावे. कारण, जें श्राद्ध निंदार्ह होतें, तें, ज्याप्रमाणें अग्नि इंधनास जाळितो त्याप्रमाणें कर्त्याला दग्ध करून सोडितें. मूक, अंध, बधिर इत्यादिक ज्या ब्राह्मणांची श्राद्धांत योजना करणें योग्य नाहीं ते वेदपारंगत अशा ब्राह्मणांमध्यें मिश्र झाले असतील तर त्यांची योजना करावी.

दानार्ह ब्राह्मण आणि दानें.

आतां, युधिष्ठिरा, दान कोणास द्यावें आणि कोणता सामर्थ्यसंपन्न मनुष्य दात्याचा व आपला उद्धार करितो तें सांगतों, ऐक. सर्वशास्त्रज्ञ मनुष्यानें जो सामर्थ्यसंपन्न ब्राह्मण दात्यांचा आणि आपला उद्धार करील अशा ब्राह्मणाला दान करावें. हे कुंतीपुत्रा, अतिथींना भोजन घातल्यानें अग्नींना जसा संतोष होतो, तसा होमद्रव्यांचा होम केल्यानें व पुष्पें अथवा अनुलेपनें अर्पण केल्याच्या योगानें होत नाहीं. ह्यास्तव, तूं सर्व प्रकारें अतिथींना भोजन घालण्याचा प्रयत्न कर. हे राजा, अतिथींना पादक्षालनासाठीं उदक, पायांस लावण्यासाठीं घृत, दीप, अन्न आणि वस्तीस जागा हीं जे देतात ते यमाकडे जात नाहींत. देवांचा निर्माल्य काढून टाकणें, ब्राह्मणांचीं उच्छिष्टयुक्त पात्रें स्वच्छ करणें, अलंकार वगैरे घालून त्यांची सेवा करणें आणि अंग रगडणें ह्यांपैकीं, हे नृपश्रेष्ठा, एक एक कर्म देखील गोप्रदानाहून अधिक योग्यतेचें आहे. कपिलाधेनूचें दान करणारा मनुष्य निःसंशय मुक्त होतो. ह्यास्तव अलंकारयुक्त अशी कपिला धेनु ब्राह्मणास अर्पण करावी. श्रोत्रिय, दरिद्री गृहस्थाश्रमी, अग्निहोत्री आणि दरिद्री असल्यामुळें पुत्र व स्त्री हीं देखील ज्यास पीडादायक वाटतात तो व आपणावर उपकार न करणारा अशाच ब्राह्मणाला दान करावें, ऐश्वर्यसंपन्नास करूं नये. हे भरतकुलश्रेष्ठा, समृद्ध ब्राह्मणास दान करण्यांत काय अर्थ आहे? अर्थात् कांहींही नाहीं. एका ब्राह्मणास एक गाय अर्पण करावी; पुष्कळांत मिळून एक गाय केव्हांही अर्पण करूं नये. त्या धेनूचा विक्रय झाला तर ती दात्याच्या पिढ्यांतील तीन कुलांचा नाश करिते. सारांश, ती दात्याचाही उद्धार करीत नाहीं आणि ब्राह्मणांचा तर मुळींच करीत नाहीं. जो मनुष्य पवित्र अशा ब्राह्मणाला एक सुवर्णसंज्ञक नाणें अर्पण करील त्यास शंभर सुवर्ण दिल्याचें फल कायमचें मिळेल. जो मनुष्य धुरीस जुंपण्याला योग्य आणि बलवान् अशा वृषभाचें दान करितो, तो अनेक संकटांतून मुक्त होऊन स्वर्गलोकास जातो. जो मनुष्य विद्वान् ब्राह्मणाला भूमिदान करितो, त्या दात्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात. ह्या भूतलावर लोक 'अन्नदाता कोठें आहे?' म्हणून विचारीत असतात व त्यांना दुसरे त्याचें उत्तरही देत असतात. मार्ग चालून चालून शरीर क्षीण झालेल्या, पायांवर धुरळा बसलेल्या व श्रमपीडित अशा अतिथीला जो सुजाण मनुष्य अन्न कोठें मिळेल तें सांगेल, त्याचीही योग्यता अन्नदात्याइतकीच आहे असें सांगितलें आहे, ह्यांत संशय नाहीं. ह्यास्तव, तूं सर्वही दानें बाजूस ठेवून अन्नदान करीत जा. कारण, ह्यासारखें विलक्षण पुण्यदायक दुसरें कांहींही नाहीं. जो मनुष्य सुसंस्कृत अन्न ब्राह्मणास यथाशक्ति अर्पण करितो त्याला त्या कर्माच्या योगानें इंद्रलोकाची प्राप्ति होते अन्न हें सर्वांहून श्रेष्ठ आहे; त्याहून श्रेष्ठ दुसरें कांहींही नाहीं. अन्न हाच प्रजापति असून प्रजापति हीच संवत्सराची अधिदेवता आहे. संवत्सराची देवता हाच यज्ञ असून यज्ञ हाच सर्वांचा आधार आहे. कारण, सर्वही स्थावरजंगमात्मक प्राणी यज्ञापासून निर्माण

होतात. ह्मणूनच अन्नाची योग्यता सर्वांहून अधिक आहे असें वेदामध्यें सांगितलेलें आहे. ज्यांनीं मोठमोठीं उदकसंपन्न सरोवरें, विहिरी, आड आणि पांथशाला (धर्मशाळा) हीं केलीं असून जे अन्नदान करीत असतात व जे मधुर भाषण करितात, त्यांच्या कानांवर 'यम' हा शब्द देखील येत नाहीं. जो मनुष्य श्रमानें संपादन केलेलें दान आणि संचय केलेलें वित्त हीं सदाचारी ब्राह्मणास अर्पण करितो, त्याला पृथ्वी प्रसन्न होऊन ती द्रव्याची जणू धारच देऊं लागते. अन्नदान करणारा, सत्य भाषण करणारा व न मागतां दान करणारा ह्या तिघांनाही सारखीच गति मिळते.

यमलोकमार्ग व त्यांतून तरण्याचा उपाय.

वैशंपायन ह्मणाले:—पुनरपि बंधुसहवतमान युधिष्ठिरानें उत्सुकतेनें महात्म्या मार्कंडेय मुनींस विचारिलें कीं, 'हे महामुने, यमलोकाचा मार्ग कोणता, त्या लोकांत आणि मनुष्यलोकांत अंतर किती आहे, त्याचें प्रमाण केवढें आहे, कोणत्या प्रकारचें आहे, आणि मनुष्यें कोणत्या उपायाच्या योगानें त्यांतून पार पडतात, हें मला सांगा.'

मार्कंडेय ह्मणाले:— हे धार्मिकश्रेष्ठा राजा, सर्वांपासूनही गुप्त ठेवण्यासारखें पवित्र आणि ऋषींनीं प्रशंसा केलेलें असें जें हें तूं विचारिलेंस, त्याचें धर्मास अनुसरून असणारें उत्तर मी तुला सांगतों. हे नराधिपते, यमलोकाचा मार्ग सोळा हजार योजनें लांब आहे. हेंच मनुष्यलोक आणि यमलोक ह्यांतील अंतराचें प्रमाण होय. हा मार्ग ओसाड, जलशून्य, भयंकर आणि अरण्याप्रमाणें दिसणारा आहे. त्यामध्यें मार्ग चालून श्रमलेल्या मनुष्यास जेथें विश्रांति घेतां येईल अशी वृक्षच्छाया, जल किंवा वसतिस्थान हीं मुळींच नाहींत. पृथ्वीवर स्त्रिया, पुरुष अथवा इतरही प्राणी ह्या संज्ञेस पात्र असलेले जे कोणी असतात, त्या सर्वांनाही यमाच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारे यमदूत बलात्कारानें घेऊन जात असतात. हे पृथ्वीपते, ज्यांनीं ब्राह्मणांना उत्कृष्ट प्रकारचीं अश्वादिकांचीं दानें केलीं असतील, ते लोक त्या वाहनांच्या योगानें तो मार्ग आक्रमण करूं शकतात. ज्यांनीं छत्रदान केलें असेल ते छत्राच्या योगानें सूर्य प्रकाशास प्रतिबंध करून गमन करितात, अन्नदान करणारे लोक ह्या वेळीं तृप्त असतात, ज्यांनीं अन्नदान केलें नसेल त्यांची मात्र तृप्ति होत नाहीं; ज्यांनीं वस्त्रदान केलें असेल ते वस्त्रयुक्त होऊन व ज्यांनीं वस्त्रदान केलें नसेल ते वस्त्रविरहित होऊन गमन करितात; सुवर्णदान करणारे पुरुष उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार धारण करून सुखानें गमन करितात; भूमिदान करणारे लोक सर्व कामना पूर्ण झाल्यामुळें अत्यंत तृप्त होऊन सुखानें गमन करितात; धान्यदान करणारे लोक क्लेश न पावतां गमन करितात; गृहदान करणारे लोक विमानांतून अत्यंत सुखानें गमन करितात; जलदान करणारे लोक तृषाक्रांत न होतां आनंदानें गमन करितात; दीपदान करणारे लोक मार्ग प्रकाशित करीत सुखानें गमन करितात, गोप्रदान करणारे लोक सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन सुखानें गमन करितात;एक मासपर्यंत उपवास करणारे लोक हंसयुक्त विमानांतून गमन करितात; सहा दिवसपर्यंत एकसारखा उपवास करणारे लोक मयूरयुक्त विमानांतून गमन करितात. हे पांडुपुत्रा, जो मनुष्य तीन दिवसपर्यंत एकभुक्तव्रत करून राहतो व मध्यें भोजन करीत नाहीं, त्याला अक्षय्य अशा लोकांची प्राप्ति होते. जलदानाचे गुण फार दिव्य असून ते प्रेतलोकामध्यें सुखदायक होतात. कारण त्या ठिकाणीं जलदान करणाऱ्या मनुष्याकरितां पुष्पोदका नांवाची

नदी केली जाते व तिजमध्यें त्यांना थंडगार आणि अमृतासारखें जल प्राशन करावयास मिळतें. जे लोक पाप करणारे असतील त्यांच्या करिता त्या ठिकाणीं पूय (पू) निर्माण केलेला असतो, असो; हे महाराजा, ह्याप्रमाणें ती नदी सर्व प्रकारचे मनोरथ पूर्ण करणारी असते. ह्यास्तव, हे राजेंद्रा, तूं देखील अशा अतिथीचें यथाविधि पूजन करीत जा. मार्गांतून चालल्यामुळें शरीर कृश झालेला व मार्गांतील धुळीनें शरीर भरलेला असा जो अतिथि ' अन्नदाता कोठें आहे ? ' असा प्रश्न करील, अथवा जो आशेनें घरीं येईल, त्याचें प्रयत्नपूर्वक पूजन कर. कारण, तोच ब्राह्मण खरा अतिथि होय. तो जाऊं लागला ह्मणजे त्याच्यामागून इंद्रासहवर्तमान सर्वही देव गमन करूं लागतात व त्याचा बहुमान केल्यास ते प्रसन्न होतात आणि अपमान केल्यास निराश होऊन निघून जातात. ह्यास्तव, हे राजेंद्रा, तूं अशा अतिथींचें यथाविधि पूजन कर. हें तुला शेंकडों वेळ सांगितलें आहे. आतां दुसरें काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे ?

युधिष्ठिर ह्मणालाः— हे धर्मज्ञा प्रभो, मला आपण सांगितलेली धर्मविषयक पवित्र कथा पुनः पुनः श्रवण करावी अशी इच्छा आहे.

ब्राह्मणमाहात्म्य.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे राजा, मी आतां दुसऱ्या प्रकारच्या धर्माविषयींची सर्व प्रकारच्या पातकांचें हरण करणारी माहिती सांगतों, ती लक्ष्यपूर्वक ऐक. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ज्येष्ठ पुष्करावर कपिला धेनूचें दान केल्यानें जें फल मिळतें; तें ब्राह्मणांचें पादप्रक्षालन केल्यानें मिळतें जोंवर ब्राह्मणाचें चरणक्षालन केलेल्या उदकानें भूमि ओली होऊन राहील तोंवर तसें करणाऱ्याचे पितर स्वर्गामध्यें कमलपत्राच्या योगानें जलप्राशन करितात. ब्राह्मणांचें स्वागत केल्यानें अग्नीची, त्यांस आसन दिल्यानें इंद्राची, त्यांचें पादप्रक्षालन केल्यानें पितरांची आणि अन्नदान केल्यानें प्रजाधिपतीची तृप्ति होते. धेनु प्रसूत होण्याच्या वेळीं जोंवर तिच्या वांसराचें मस्तक आणि पाय बाहेर आलेले दिसत आहेत, तोंवरच शुचिर्भूत अंतःकरणानें तिचें दान करावें. जोंवर वांसरूं उत्पत्तिस्थानींच अंतराळीं असलेलें दृष्टीस पडतें, तोंवर अर्थात् जोंवर धेनु प्रसूत झाली नाहीं तोंवर ती पृथ्वीच होय. युधिष्ठिरा, तिचें दान केलें असतां तिच्या आणि तिच्या वांसराच्या शरीरावर जितके केश असतील तितकीं हजार वर्षेंपर्यंत तो दान करणारा मनुष्य स्वर्गलोकामध्यें मान्य होऊन राहतो. जो मनुष्य सुवर्णमय नासिका व खूर करवून तिळांच्या योगानें आच्छादित केलेल्या आणि सर्व प्रकारच्या रत्नांनी शृंगारलेल्या कृष्णवर्ण धेनूचें दान करितो; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना, जो मनुष्य अशा धेनूचा प्रतिग्रह करून लागलींच सत्पुरुषास तिचें दान करितो, त्याला त्यापासून फलप्राप्ति होते. त्या पुरुषानें समुद्र, गुहा, पर्वत आणि अरण्यें ह्यांनीं युक्त असलेल्या समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें दान केल्यासारखें होतें, ह्यांत संशय नाहीं. जो ब्राह्मण गुडघ्यांच्या आंत हात घेऊन पात्र न हालवितां व शब्द न करितां भोजन करील, तो अन्नदात्याचा उद्धार करण्याविषयीं समर्थ होय. हव्य अथवा कव्य जें कांहीं असेल तें सर्व श्रोत्रिय ब्राह्मणास देणेंच योग्य होय. कारण, श्रोत्रियास दान करणें हें प्रज्वलित झालेल्या अग्नीमध्यें होम करण्यासारखें आहे. कोप हेंच ब्राह्मणांचें आयुध होय. ब्राह्मण शस्त्रानें केव्हांही युद्ध करीत नाहीत. ज्याप्रमाणें इंद्र वज्र हातीं घेऊन दैत्यांचा नाश करितो, त्याप्रमाणें ब्राह्मण कोपाच्या योगानें, ज्यावर कोप केला असेल त्यास ठार करितात. हे निष्पापा, जी ऐकून

नैमिषारण्यामध्यें वास्तव्य करणारे मुनि संतुष्ट झाले होते ती ही धर्मसंबंधीं कथा मीं तुला कथन केली. राजा, ह्या कथेचें श्रवण केल्यास लोक शोक, भीति, क्रोध व पातक ह्यांपासून मुक्त होतात.

ब्राह्मणांचा शुचिर्भूतपणा.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे महाज्ञानसंपन्न धार्मिकश्रेष्ठा, ज्यामुळें ब्राह्मण सदोदित शुद्ध असतो असें शौच कोणतें?

मार्कंडेय ह्मणाले:—वाक्शौच, कर्मशौच आणि जलात्मक शौच ह्या तीन शौचांच्या योगानें जो युक्त असेल तो ब्राह्मण निःसंशय स्वर्गवासी देव होय. जो ब्राह्मण सायंकालीं आणि प्रातःकालीं पवित्र अशी वेदमाता देवी गायत्री हिचा जप करून संध्योपासना करितो, त्याला ती देवता पवित्र करिते व त्या योगानें त्या ब्राह्मणाचें पातक नष्ट होतें; व म्हणूनच त्यानें समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें जरी दान घेतलें तरीही त्याला त्यापासून पापजन्य क्लेश होत नाहींत. तसेंच, आकाशामध्यें जे सूर्यादिक ग्रह आहेत ते जरी भयंकर–फलदायक असले तरीही त्याला सौम्य आणि अत्यंत कल्याणकारक होतात. भयंकर मांसभक्षक घोररूपी आणि धिप्पाड शरीराचे राक्षस त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाच्या मागें लागत नाहींत आणि त्याला दरडावणीही दाखवीत नाहींत. अध्यापन करणें, दुसऱ्याकडून होम करविणें, प्रतिग्रह घेणें अथवा अशाच प्रकारचें दुसरें कर्म करणें ह्या योगानें ब्राह्मणांना दोष लागत नाहीं. कारण, ते प्रज्वलित झालेल्या अग्नीसारखे असतात. त्यांनीं वेदाध्ययन उत्कृष्ट प्रकारें केलेलें असो अथवा वाईट प्रकारें केलेलें असो, ते प्राकृत असोत अथवा सुसंस्कृत असोत, त्यांचा अपमान म्हणून करूं नये. कारण, ते भस्मानें आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणें असतात. ज्याप्रमाणें प्रदीप्त तेज असलेला अग्नि श्मशानामध्यें असला तरीही दूषित होत नाहीं, त्याप्रमाणें ब्राह्मण विद्वान् अथवा अविद्वान् कसाही असला तरीही तें मोठें दैवतच होय. नगरें जरी तटबंदी केलेलीं असलीं, त्यांना वेशी असल्या व त्यांच्यामध्यें नानाप्रकारचे बंगले असले, तरीही त्यामध्यें ब्राह्मण नसतील तर त्यांना शोभा नसते. हे राजा, वैदिक, व्रतनिष्ठ, ज्ञानसंपन्न आणि तपस्वी असे ब्राह्मण ज्यामध्यें वास्तव्य करीत असतील तेंच खरें नगर होय. जनसमुदायांत ह्मणा, अथवा अरण्यांत ह्मणा, ज्या ठिकाणीं बहुश्रुत ब्राह्मण वास्तव्य करीत असतील त्यालाच नगर असें ह्मणतात; आणि, हे पार्था, तेंच तीर्थ होय. संरक्षण करणारा राजा आणि तपस्वी ब्राह्मण ह्यांच्या समीप जाऊन त्यांचें पूजन केल्यास मनुष्य तत्काल पापमुक्त होतो. पवित्र तीर्थामध्यें स्नान करणें, पवित्र वस्तूंचें नामसंकीर्तन करणें आणि सज्जनाशीं संभाषण करणें हें प्रशस्त होय, असें ज्ञानसंपन्न लोकांनीं सांगितलें आहे. सज्जनाच्या समागमानें पवित्र झालेल्या उत्कृष्टभाषणरूपी जलानें आपला आत्मा पवित्र केला जातो असें सज्जन सदोदीत समजत असतात.

अंतःकरणशुद्धीचें महत्त्व.

युधिष्ठिरा, जर अंतःकरण स्वच्छ नसेल तर त्रिदंडधारण, मौन, जटाभार, शिरोमुंडन, वल्कलांचें अथवा कृष्णाजिनांचें परिधान, व्रताचरण, तीर्थस्नान, अग्निहोत्र, अरण्यवास व शरीरशोषण हीं सर्व व्यर्थ होत. नेत्रादिक सहा इंद्रियांच्या विषयांची शुद्धि असल्यावांचून त्यांचा उपभोग घेतां येणें शक्य आहे. पण शुचिर्भूतपणावांचून त्यांच्या उपभोगाचा त्याग करितां येणें मात्र अशक्य आहे. त्यांतूनही, हे राजेंद्रा, अंतःकरण तर विकार पावणारें आणि निग्रह करण्यास अत्यंत अशक्य असें

आहे. जे महात्मे कायावाचामनेंकरून पातकें करीत नाहींत ते शरीरशोषण नामक नरकामध्यें पडत नाहींत. जो मनुष्य शुक्लवृत्तीनें उपजीविका करणारा व निष्पाप झालेला असतो, त्यानें जर आपल्या कुटुंबांतील मनुष्यांवर दया केली नाहीं अर्थात् त्यांच्याशीं निर्दयपणाचें वर्तन केलें, त्यांना पीडा दिली, तर त्याची ती तपश्चर्या केवळ हिंसाच होय. कारण, केवळ निराहार करून रहाणें हेंच तप आहे असें नाहीं. गृहामध्यें वास केला तरीही निरंतर मुनिवृत्तीनें, शुचिर्भूतपणानें, सुशोभितपणें आणि यावज्जीव दयाळूपणानें वागणारा मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. अंतःकरण शुद्ध नसतां केवळ उपवासादिक व्रतें केलीं ह्मणून पापकर्मांची निष्कृति होते असें मुळींच नाहीं. कारण, उपवासाच्या योगानें केवळ रक्तमांसलिप्त असा देह तेवढाच शुष्क होतो. शास्त्राच्या योगानें ज्याचें ज्ञान झालें नाहीं अशा तप्तशिलारोहणादिक दुसऱ्याही कांहीं गोष्टी केल्या तरी क्लेश कमी होत नाहींत. कारण, ज्याचें अंतःकरण शुद्ध नसेल त्याचीं पापकर्में अग्नि दग्ध करून टाकीत नाहीं. काया, वाचा व मन यांचा शुचिर्भूतपणा असेल तरच उपवासांच्या योगानें मनुष्यें शुचिर्भूत होतात. केवळ फलमूलांचें भक्षण केल्यानें, मौन धारण केल्यानें अथवा वायुभक्षण करून राहिल्यानेंही शुचिर्भूतपणा येत नाहीं. प्रत्यहीं निरशन करून राहिलें, अग्नीची सेवा केली, उदकामध्यें प्रवेश केला, भूमीवर शयन केलें, अथवा अंतःकरण शुद्ध नसतां ज्ञान संपादन केलें आणि कर्में केलीं, तरीही जरा, मरण आणि व्याधि ह्यांची हानि होत नाहीं व मोक्षरूपी उत्तम पदाची प्राप्तिही होत नाहीं. ज्याप्रमाणें अग्नीनें दग्ध झालेलें बीज पुनरपि उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानाच्या योगानें क्लेश दग्ध होऊन गेले ह्मणजे आत्म्याला पुनरपि त्यांचा योग घडत नाहीं. शरीरांतील आत्मा निघून गेला ह्मणजे तीं काष्ठाप्रमाणें अथवा भिंतीप्रमाणें निश्चेष्ट होऊन महासागरांतील फेंसाप्रमाणें नष्ट होऊन जातात ह्यामध्यें संशय नाहीं. जो मनुष्य एका अथवा अर्ध्या श्लोकाचें कां होईना—अध्ययन करून, सर्व प्राण्यांच्या हृदयाकाशामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या आत्म्याचें ज्ञान संपादन करितो, त्याचें कर्तव्य असें कांहींही उरलेलें नसतें. 'तत्त्व' ह्या दोन अक्षरांच्या योगानें शास्त्राचा आशय लक्षांत घेऊन 'सत्यं ज्ञानमनंतं' इत्यादिक मंत्रांच्या योगानें चिन्हित असलेल्या शेंकडों अथवा हजारों उपनिषदांच्या योगानें आत्म्याचा साक्षात्कार होणें हेंच मोक्षप्राप्तीचें सूचक होय. सपूर्णपणें वेदज्ञान संपादन करून परमात्मरूपी तत्त्व जाणल्यानंतर, ज्याप्रमाणें दावाग्नीपासून मनुष्य उद्विग्न होतात त्याप्रमाणें वेदप्रतिपादित कर्मांपासून मनुष्यानें उद्विग्न व्हावें.

आत्मज्ञानाचा उपाय.

युधिष्ठिरा, तूं शुष्क तर्काचा त्याग करून श्रुति आणि स्मृति ह्यांचा आश्रय कर. जो मनुष्य अद्वितीय अशा परब्रह्मसंबंधी श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित तत्त्व हेतुवादाच्या योगानें जाणण्याची इच्छा करील, त्याला तत्त्वज्ञानरूपी फलाची प्राप्ति व्हावयाची नाहीं कारण, त्याच्या ठिकाणीं तत्त्वज्ञानाचा विपर्यास झालेला असतो. प्रणवरूपी वेदज्ञानपूर्वकच त्या परब्रह्माचें ज्ञान प्रयत्नानें संपादन करावें. प्रणवरूपी वेद हा त्याची मूर्ति आहे. कारण, प्रणव हा परमात्म्याचा वाचक आहे. सारांश, वेद हेंच तत्त्वज्ञानाचें साधन आहे. आत्मा हा आपोआपच प्रकट होईल असें नाहीं. कारण, ज्याच्या ठिकाणीं वेदाचें पर्यवसान होतें त्या आत्म्याचा (स्वतःचा) साक्षात्कार करून देण्याविषयीं

आत्मा असमर्थ आहे. सारांश, बुद्धीलाच त्याचें ज्ञान होणें शक्य आहे. इंद्रियें शुचिर्भूत असलीं म्हणजे वेदांत सांगितलेलें देवांचें आयुष्य, कर्मसंबंधी इच्छा आणि प्राण्यांचे प्रभाव ह्यांचें फल ह्या लोकांत प्रत्येक युगामध्यें मिळत असतें. तथापि इंद्रियें शुचिर्भूत करण्याच्या उद्देशानें त्या सर्वांचा त्याग केला पाहिजे. सारांश, इंद्रियांचा निरोध करणें हेंच खरें आणि दिव्य असें निरशन व्रत होय; केवल आहार सोडून देणें हेंच निरशन नव्हे. तप केल्यानें मनुष्य स्वर्गास जातो, दानानें सुखोपभोग मिळतो, ज्ञानानें मोक्षप्राप्ति होते व तीर्थस्नानाच्या योगानें पापक्षय होतो.

दानधर्म.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें त्यांनीं भाषण केल्यानंतर महाकीर्तिसंपन्न राजाधिराज युधिष्ठिर पुनः ह्मणाला कीं, 'हे भगवन्, मी उत्कृष्ट प्रकारचा दानविधि श्रवण करण्याची इच्छा करीत आहें.'

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे राजेंद्रा युधिष्ठिरा, तूं दानधर्माची इच्छा करीत आहेस हें मला सदोदित इष्ट आहे. कारण, त्या धर्माचें गौरव तसें आहे. आतां श्रुति आणि स्मृति ह्यांमध्यें प्रतिपादन केलेलीं दानधर्माचीं रहस्यें मी सांगतों, तीं ऐक जो प्रदेश अश्वत्थवृक्षाच्या पल्लवांनीं वारा घातलेला असेल अर्थात् ज्या ठिकाणीं अश्वत्थवृक्ष असून त्याच्या शाखा वायूच्या योगानें हालत असतील, त्या ठिकाणीं गजच्छाया पर्व असतां केलेल्या श्राद्धाचें फल दहा अयुत कल्पांपर्यंत इहलोकीं क्षीण होत नाहीं. हे पृथ्वीपते, उपजीविकेसाठीं रसयुक्त अन्न देऊन जो मनुष्य धर्मगृहाधिकारी अशा वैश्याच्या वास्तव्याची तजवीज करील, त्यानें सर्व प्रकाराचे यज्ञ केल्याप्रमाणें होतें. ज्या ठिकाणीं नदीचा प्रवाह उलट दिशेस चालला असेल त्या तीर्थरूपी स्थानावर केलेलें चित्रविचित्र अश्वांचें दान, अन्नाच्या इच्छेनें संचार करणाऱ्या अतिथिरूपी इंद्रास केलेलें अन्नदान, ग्रहणाच्या वेळीं केलेलें दान आणि दह्याच्या साईचें दान हीं सर्व अक्षय्य फलदायक होतात; आणि ज्याप्रमाणें मनुष्य नौकेच्या योगानें प्रचंड प्रवाहांतून तरून जातो, त्याप्रमाणें ह्या दानांच्या योगानें सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. पर्वकालीं केलेलें दान दुप्पट फलदायक, ऋतूच्या आरंभदिवशीं केलेलें दसपट फलदायक, आणि अयन, विषुव व षडशीतिमुख ह्या संक्रांतींच्या वेळीं केलेलें व चंद्रसूर्यग्रहणांच्या वेळीं केलेलें दान अक्षय्य फलदायक होतें, असें सांगितलेलें आहे. ऋतूच्या आरंभीं दिलेलें दान दशगुणित फल देणारें व ऋतु आणि अयन यांचें संक्रमण ह्या वेळीं केलेलें दान शतगुणित फल देणारें होतें. ग्रहणदिवशीं दिलेलें दान सहस्रगुणित फल देतें व विषुवसंक्रमणाच्या वेळीं दान केलें असतां अक्षय्य फलाची प्राप्ति होते. हे राजा, ज्यानें भूमिदान केलें नसेल त्याला भूमीचा उपभोग घ्यावयास मिळत नाहीं; व ज्यानें वाहनदान केलें नसेल त्याला वाहनारूढ होऊन प्रयाण करावयास मिळत नाहीं. सारांश, मनुष्य ज्या ज्या अभीष्ट वस्तूंचें ब्राह्मणास दान करितो त्या त्या वस्तु दुसरा जन्म प्राप्त होतांच त्यास उपभोगावयास मिळतात. सुवर्ण हें अग्नीचें मुख्य अपत्य आहे, पृथ्वी ही विष्णूची पत्नी आहे,

१ गुरुवारीं अमावास्या असतां अश्वत्थछायेला गजच्छाया असें ह्मणावें असें नीलकंठांनीं महाभारताच्या टीकेंत ह्मटलेलें आहे. पण दुसरीकडे ह्या गजच्छायेचे निरनिराळे प्रकार दिलेले आढळतात. मिताक्षरा, परिभाषा, कृत्यचिंतामणि, वराहसंहिता आणि मलमासतत्त्व पहा.

आणि गाई ह्या सूर्यकन्या आहेत. ह्यास्तव जो मनुष्य सुवर्ण, गाई आणि भूमि ह्यांचें दान करील त्यानें त्रैलोक्यदान केल्यासारखें होतें. दानाहून अधिक श्रेष्ठ आणि शाश्वत असें दुसरें आजपर्यंत ह्या त्रैलोक्यांत कांहीं झालेलें नाहीं आणि पुढेंही होण्याचा संभव नाहीं. मग वर्तमानकाळीं तें कोठून असणार? म्हणूनच अत्यंत बुद्धिमान् लोक त्रैलोक्यामध्यें दान हेंच अतिशय श्रेष्ठ होय असें म्हणतात.

अध्याय दोनशें पहिला.

—:०:—

धुंधुमारचरित.

वैशंपायन ह्मणाले:—राजर्षि इंद्रद्युम्न ह्याला स्वर्गप्राप्ति झाल्याचा वृत्तांत महाभाग्यशाली मार्केडेय मुनींकडून श्रवण केल्यानंतर, हे भरतकुलश्रेष्ठा महाराजा जनमेजया, राजा युधिष्ठिरानें तपोवृद्ध, दीर्घायुषी आणि निष्पाप अशा मार्कंडेय मुनींस पुनश्च प्रश्न केला. तो म्हणाला:—हे धर्मज्ञा, आपणाला देव, दानव, राक्षस, नानाप्रकारचे राजवंश आणि शाश्वत असे ऋषिवंश ह्यांची माहिती आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, आपणाला विदित नाहीं असें कांहींही नाहीं. हे मुने, आपण मनुष्य, पन्नग, राक्षस, देव, गंधर्व, यक्ष, किन्नर आणि अप्सरा ह्यांच्या दिव्य कथा जाणीत आहां. ह्यास्तव, हे द्विजश्रेष्ठा, मजला आपल्या तोंडून हें ऐकण्याची इच्छा आहे कीं, इक्ष्वाकुकुलामध्यें अजिंक्य असा कुवलाश्व म्हणून जो प्रख्यात राजा होऊन गेला, त्याच्या नांवाचा विपर्यास होऊन धुंधुमार अशी संज्ञा त्याला कशी प्राप्त झाली? सारांश, हे भृगुकुलश्रेष्ठा, ज्ञानसंपन्न अशा कुवलाश्व राजाच्या नांवाचा विपर्यास कसा झाला ह्याचें तत्त्व जाणण्याची मला फार इच्छा आहे.

वैशंपायन म्हणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना, युधिष्ठिरानें असें म्हटल्यावर महामुनि मार्कंडेय ह्यांनीं त्याला धुंधुमाराचें आख्यान सांगितलें.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ठीक आहे. राजा युधिष्ठिरा, मी आतां तुला हें धुंधुमाराचें अत्यंत धार्मिक असें आख्यान कथन करितों. हे पृथ्वीपते, तो इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न पृथ्वीपति राजा कुवलाश्व 'धुंधुमार' ह्या संज्ञेस कसा पात्र झाला तें ऐक.

उत्तंक मुनीचें तप व त्यास वरप्राप्ति.

बा भरतकुलोत्पन्ना कुरुवंशजा युधिष्ठिरा, रम्य अशा मरुधन्वदेशामध्यें उत्तंक नांवाचा एक प्रख्यात महर्षि होता. त्या संपन्न मुनीनें विष्णूचें आराधन करण्याच्या इच्छेनें अनेक वर्षसमुदायपर्यंत आचरण करण्यास अशक्य अशी तपश्चर्या केली. त्या वेळीं प्रसन्न होऊन भगवान् श्रीविष्णूनें त्याला प्रत्यक्ष दर्शन दिलें. तेव्हां श्रीविष्णूस अवलोकन करितांच उत्तंकानें नम्रपणें अनेक प्रकारें त्याची स्तुति केली.

उत्तंक ह्मणाला:—हे महाकांते देवा, देव, दानव, मनुष्यादिक सर्वही प्रजा, स्थावरजंगमात्मक सर्व प्राणी, ब्रह्म, वेद आणि ज्ञेय वस्तु हीं सर्व आपणच निर्माण केलीं आहेत. हे देवा श्रीविष्णो, आकाश हें आपलें मस्तक, चंद्रसूर्य हे नेत्र, वायु हा श्वासोच्छ्वास, अग्नि हें तेज, सर्व दिशा हे बाहु, महासागर हें उदर, पर्वत ह्या मांड्या, आकाश ह्या पोटऱ्या व पृथ्वी हे पाय असून, औषधी हे आपल्या शरीरावरील केश होत. इंद्र, सोम, अग्नि, वरुण इत्यादिक देवता व दैत्य आणि महासर्प हे सर्व नानाप्रकारचीं स्तुतिस्तोत्रें करीत नम्रपणें आपली सेवा करितात. हे भुवनाधिपते, आपण सर्वही प्राणी व्याप्त करून टाकिलेले आहेत. महावीर्यशाली योगनिष्ठ महर्षि आपली स्तुति करीत असतात. आपण संतुष्ट असलां तर जगतामध्यें स्वास्थ्य उत्पन्न होतें

आणि क्रुद्ध झालां तर भीति उत्पन्न होते. हे पुरुषोत्तमा, आपण एकटेच देवता आणि मनुष्यें ह्यांच्या नानाप्रकारच्या भीतींना दूर करणारे असून सर्वही प्राण्यांस सुखदायक आहां. हे देवा, तीन पावलें टाकून आपण त्रैलोक्य हरण केलें; ऐश्वर्यसंपन्न अशा दैत्यांचा नाशही आपणच केला; आणि आपल्या पदविन्यासाच्या योगानें देवता अत्यंत सुख पावल्या. हे महाकांते, आपण क्रुद्ध होताच दैत्यांचे अधिपति पराभव पावले. आपणच सर्व प्रकारें प्राण्यांचे उत्पादक आणि संहारकारक आहा व आपलें आराधन केल्यामुळेंच देवता सुखानें सर्व प्रकारें अभ्युदय पावत आहेत.

ह्याप्रमाणें महात्म्या उत्तंकानें स्तुति केल्यानंतर, इंद्रियांचे नियंते श्रीविष्णु प्रसन्न होऊन ' वर माग ' असें त्यास म्हणाले.

उत्तंक ह्मणालाः—मला जगतांचा स्रष्टा, शाश्वत आणि दिव्य असा पुरुष श्रीविष्णु ह्याचें दर्शन झालें, एवढ्यानेंच पूर्णपणें वरप्राप्ति झाली आहे.

श्रीविष्णु म्हणालेः—हे साधुश्रेष्ठा, तुझ्या भक्तीच्या योगानें आणि निरिच्छपणानें मी संतुष्ट झालों आहें. तेव्हां, हे ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणा, तूं मजकडून अवश्य वरग्रहण केलें पाहिजेस.

ह्याप्रमाणें जेव्हां श्रीविष्णु वरग्रहण करण्यासाठीं त्यास आळवूं लागले, तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, उत्तंकानें हात जोडून वर मागितला. तो ह्मणाला, "हे भगवन् कमलनेत्रा, आपण जर मजला प्रसन्न झालां असाल तर माझी बुद्धि सदोदित धर्म, सत्य आणि इंद्रियनिग्रह ह्यांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन राहूं द्या?आणि, हे ईश्वरा, प्रत्यहीं भक्तीच्या योगानें आपल्या ठिकाणीं माझा अधिक परिचय होऊं द्या."

भगवान् म्हणाले, "हे ब्राह्मणा, माझ्या प्रसादानें तुझ्या ह्या सर्व गोष्टी घडून येतील; व तुझ्या ठिकाणीं योगाची स्फूर्ति होऊन त्याच्या योगानें तूं देवांचें आणि तीनही लोकांचें मोठें कार्य करिशील. सर्व लोकांचा उच्छेद करण्यासाठीं धुंधु या नांवाचा महादैत्य पुढें घोर तपश्चर्या करणार आहे. त्याचा वध कोण करणार हें तुला सांगतों, ऐक. बा उत्तंका, इक्ष्वाकुकुलामध्यें अजिंक्य आणि वीर्यवान् असा बृहदश्व नांवाचा प्रख्यात राजा उत्पन्न होईल व त्याला इंद्रियनिग्रहसंपन्न आणि शुचिर्भूत असा कुवलाश्व नांवाचा पुत्र होईल. पुढें, हे ब्रह्मर्षे, तो भूपतिश्रेष्ठ तुझ्या आज्ञेवरून माझ्या योगबलाचा अवलंब करून धुंधुमार (धुंधुनामक दैत्याचा वध करणारा) होईल." असें त्या उत्तंक ब्राह्मणाला सांगून श्रीविष्णु अंतर्धान पावले.

अध्याय दोनशें दुसरा.

—:०:—

इक्ष्वाकुवंशांतील कांहीं राजे.

मार्कंडेय ह्मणालेः—इक्ष्वाकु राजा स्वर्गवासी झाल्यानंतर शशादास ह्या पृथ्वीची प्राप्ति झाली व तो अत्यंत धार्मिक शशाद अयोध्येमध्यें राजा झाला. शशादाला ककुत्स्थ नांवाचा एक वीर्यवान् पुत्र झाला. ककुत्स्थाचा पुत्र अनेना व अनेनाचा पुत्र पृथु हा होय. पृथूला विश्वगश्व नांवाचा पुत्र झाला. त्याला अद्रि नांवाचा पुत्र झाला. अद्रीला युवनाश्व आणि युवनाश्वाला श्राव नांवाचा पुत्र झाला. श्रावत हा श्रावाचा पुत्र असून ह्यानेंच श्रावस्ती नगरी निर्माण केली. महाबलाढ्य बृहदश्व हा श्रावस्ताचाच पुत्र असून कुवलाश्व हा बृहदश्वाचा पुत्र होय. कुवलाश्वाला एकवीस हजार पुत्र असून ते सर्वहीजण विद्येमध्यें निष्णात, बलाढ्य आणि अजिंक्य असे होते. असो; कुवलाश्व हा गुणांनीं आपल्या पित्याहूनही अधिक होता. पुढें

प्रसंग प्राप्त झाल्यानंतर, हे महाराजा, शूर आणि उत्तम प्रतीचा धार्मिक राजा कुवलाश्व झाला त्याचा पिता बृहदश्व ह्यानें राज्याभिषेक केला; आणि आपलें ऐश्वर्य पुत्राकडे दिल्यानंतर तो ज्ञानसंपन्न शत्रुनाशक राजा बृहदश्व तपश्चर्या करण्यासाठीं तपोवनामध्यें निघून गेला.

मार्केंडेय ह्मणालेः—हे प्रजापालका राजा, तो राजर्षि बृहदश्व वनाकडे जावयास निघाला आहे असा वृत्तांत ब्राह्मणश्रेष्ठ उत्तंक ह्यानें ऐकला. तेव्हां उत्कृष्ट प्रकारचा सर्वास्त्रवेत्ता महातेजस्वी नरश्रेष्ठ राजा बृहदश्व ह्याजकडे जाऊन तो उदार अंतःकरणाचा उत्तंक त्याला अरण्यगमनापासून परावृत्त करूं लागला.

उत्तंक मुनीचा बृहदश्वास उपदेश.

उत्तंक ह्मणाला:—हे राजा, संरक्षण करणें हा तुझा धर्म असल्यामुळें तूं प्रथम तेंच करणें योग्य आहे. हे राजा, तुझ्या प्रसादानें आह्मी उद्वेगशून्य होऊं. तसेंच, हे राजा, माहात्म्यसंपन्न अशा तूं पृथ्वीचें पालन केलेंस तरच ती खेदशून्य होईल. ह्यास्तव, तूं अरण्यांत जाऊन राहणें योग्य नाहीं. प्रजांचें पालन करण्यामध्यें इहलोकांत मोठा धर्म घडतो असें दिसून येतें. तसा धर्म अरण्यामध्यें घडत नाहीं. ह्मणूनच तूं अशा प्रकारचे विचार मनांत आणूं नको. हे राजेंद्रा, प्रजांचें पालन करून पूर्वी राजर्षींनीं जो धर्म संपादन केलेला आहे तशा प्रकारचा धर्म कोठेंही दृष्टिगोचर होत नाहीं. राजानें प्रजांचें संरक्षण केलें पाहिजे असा धर्म आहे. ह्यास्तव, तूंही त्यांचें संरक्षण करणें योग्य आहे. हे पृथ्वीपते, अंतःकरणास उद्वेग न होतां तपश्चर्या करितां येणें मला अशक्य झालें आहे. माझ्या आश्रमासमीप मरुधन्वदेशांतील सपाट प्रदेशामध्यें समुद्र वाळूनें भरून गेलेला आहे. त्या प्रदेशाला उज्जालक असें नांव असून त्याची लांबी व रुंदी अनेक योजनें आहे. त्या ठिकाणीं अत्यंत उत्साही, पराक्रमी, क्रूर आणि अत्यंत भयंकर असा मधुकैटभनामक दैत्यांचा धुंधुनामक पुत्र भूमीच्या अंतर्भागीं वास्तव्य करीत आहे. त्याचा पराक्रम फारच अगाध आहे. हे महाराजा, त्याचा वध केल्यानंतर वनामध्यें गमन करणें तुला योग्य आहे. कारण, तो लोकांचा विनाश करण्यासाठीं व देवांचा आणि प्रजेचा संहार करण्यासाठीं भयंकर तपश्चर्येचा अवलंब करून त्या ठिकाणीं पडून राहिलेला आहे. हे पृथ्वीपते, सर्व लोकांचा पितामह जो ब्रह्मदेव त्याजकडून वर मिळाला असल्यामुळें तो देवता, दैत्य, राक्षस, नाग, यक्ष, आणि सर्वही गंधर्व ह्या सर्वांच्याही हातून वध होण्यास अशक्य असा झालेला आहे. हे राजा, तुझें कल्याण होवो ! तूं त्याचा नाश कर. ह्याच्या उलट तूं विचार करूं नको. कारण, ह्या योगानें तुला शाश्वत, अक्षय आणि निश्चल अशी मोठी कीर्ति प्राप्त होईल. तो क्रूर वालुकेच्या अंतर्भागीं आपलें शरीर आच्छादित करून घेऊन राहिलेला आहे. वर्षाच्या शेवटीं जेव्हां त्याचा श्वास सुरू होतो तेव्हां पर्वत, अरण्यें आणि जंगलें ह्यांसहवर्तमान ही सर्व पृथ्वी डळमळूं लागते. त्याच्या निःश्वासवायूच्या योगानें जी प्रचंड धूळ उडते ती भूमीला हालवून सोडणारी असून एकसारखी सात दिवसपर्यंत सूर्यमार्गाचा आश्रय करून राहते. त्यांतून अग्नीच्या ठिणग्या व ज्वाला आणि धूर निघत असल्यामुळें ती फारच भयंकर असते. ह्यामुळें, हे राजा, मला स्वतःच्या आश्रमामध्यें राहतां येणें अशक्य झालें आहे. ह्यास्तव, हे राजेंद्रा, तूं लोकहिताच्या इच्छेनें त्याचा नाश कर. कारण, तूं त्या दैत्याला ठार केल्यास लोकांमध्यें स्वस्थता उत्पन्न होईल. तूं स्वतःच्या तेजानें त्याचा नाश करण्याविषयी समर्थ

आहेस असें माझें मत आहे. त्यांतूनही श्रीविष्णु आपल्या तेजाच्या योगानें तुझ्या तेजाची अभिवृद्धि करील. हे पृथ्वीपते, मला श्रीविष्णूनें पूर्वी असा वर दिलेला आहे कीं, जो पृथ्वीपति त्या भयंकर दैत्याचा वध करील त्याच्या शरीरामध्यें दुष्प्राप्य असें विष्णुतेज प्रविष्ट होईल. ह्यास्तव, हे राजा, ह्या भूतलामध्यें दुःसह असणाऱ्या त्या तेजाचें अवलंबन करून तूं त्या भयंकर पराक्रमी राक्षसाचा धुव्वा उडवून दे. हे पृथ्वीपते, धुंधु दैत्य हा महातेजस्वी असल्यामुळें अल्पशा तेजानें त्यास शेंकडों वर्षांनींही दग्ध करितां येणें शक्य नाहीं

अध्याय दोनशें तिसरा.

—:०:—

बृहदश्वाचें उत्तर.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे कुरुकुलश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें उत्तंकानें भाषण केल्यानंतर तो अजिंक्य राजर्षि हात जोडून त्याला ह्मणाला कीं, 'हे ब्रह्मनिष्ठा, आपलें मजकडे येणें व्यर्थ जावयाचें नाहीं. हे भगवन्, हा कुवलाश्वनांवाचा माझा पुत्र धैर्यसंपन्न आणि क्षिप्रकारी असून ह्या भूमीवर अद्वितीय वीर्यवान् आहे. तो परिघाप्रमाणें बाहु असणाऱ्या आपल्या शूर पुत्रांचा परिवार बरोबर घेऊन निःसंशय तुमचें अभीष्ट कार्य करील. ह्यास्तव, हे ब्रह्मन्, आपण आतां मला सोडा. कारण, मी सांप्रत शस्त्रत्याग केलेला आहे. ह्यावर 'ठीक आहे.' असें त्या अत्यंत तेजस्वी मुनीनें ह्मटल्यानंतर, 'महात्म्या उत्तंक मुनीचें कार्य कर' अशी आपल्या पुत्रास आज्ञा करून तो राजर्षि उत्कृष्ट प्रकारच्या वनामध्यें निघून गेला.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे भगवन् महातपोधना, हा वीर्यसंपन्न दैत्य कोण, कोणाचा पुत्र अथवा कोणाचा नातू, हें समजावें अशी इच्छा आहे. कारण, हे तपोधना, अशा प्रकारचा महाबलाढ्य दैत्य माझ्या ऐकण्यांत नाहीं. ह्मणूनच, हे महाज्ञानसंपन्न भगवन् मुने, हा सर्व वृत्तांत यथायोग्य आणि सविस्तर जाणण्याची माझी इच्छा आहे.

मधुकैटभवधवृत्त.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे प्रजापालका महाज्ञानसंपन्न राजा, हा सर्व वृत्तांत सविस्तर आणि जशाचा तसाच सांगतों, ऐक. हे भरतकुलश्रेष्ठा, पूर्वी सर्व प्राणी आणि स्थावरजंगमात्मक विश्व नष्ट होऊन केवल समुद्रमय बनून गेलें असतां, ज्याला योग्य सिद्धि झालेले मुनि सर्व लोकांचा महेश्वर, लोकांच्या उत्पत्तीचें स्थान, लोककर्ता, शाश्वत आणि क्षयशून्य श्रीविष्णु असें ह्मणतात, तो भगवान् विष्णु अत्यंत तेजस्वी अशा शेषाच्या प्रचंड शरीरावर योगाच्या योगानें निद्रित झाला. हे महाभागा, लोककर्ता भगवान् अविनाशी श्रीविष्णु प्रचंड अशा शेषशरीराच्या योगानें ह्या पृथ्वीस स्पर्श करून निजला, त्या वेळीं त्याच्या नाभीतून सूर्याप्रमाणें कांति असलेलें एक दिव्य कमल निघालें व त्यांतून त्या कमलामध्यें वास्तव्य करणारा ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला. हा ब्रह्मदेव सर्व लोकांचा प्रत्यक्ष जनक असून त्याची कांति सूर्यतुल्य आहे. त्याच्या चार मूर्ति असून त्याला चार मुखें आहेत व त्याला चारही वेदांचें ज्ञान आहे. तो महाबलाढ्य आणि पराक्रमी ब्रह्मदेव स्वतः प्रभावसंपन्न असल्यामुळें इतरांनीं पराजय करण्यास अशक्य आहे. असो; पुढें कांहीं काल निघून गेल्यानंतर मधु आणि कैटभ ह्या दोन अत्यंत वीर्यसंपन्न दैत्यांनीं—ज्याची लांबीरुंदी अनेक योजनें आहे अशा दिव्यसर्पशरीररूपी शयनावर अत्यंत कांतिमान्, किरीट व कौस्तुभ धारण करणारा, पीतवर्ण रेशमी वस्त्र परिधान

करणारा, सौंदर्य आणि कांति ह्यांच्या योगानें युक्त असल्यामुळें शरीर देदीप्यमान दिसणारा व म्हणूनच हजारों सूर्यांच्याप्रमाणें तेजस्वी व दिसण्यांत विस्मयकारक असणारा प्रभु श्रीविष्णु शयन करीत आहे असें पाहिलें. त्यास आणि कमलामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या कमललोचन ब्रह्मदेवास अवलोकन करितांच मधु आणि कैटभ ह्या उभयतांस अत्यंत विस्मय वाटला. पुढें ते अत्यंत तेजस्वी अशा ब्रह्मदेवास त्रास देऊं लागले. त्यांजकडून जेव्हां वारंवार त्रास होऊं लागला तेव्हां महाकीर्तिसंपन्न ब्रह्मदेवानें त्या कमळाचा देंठ हालविला, ह्यामुळें श्रीविष्णु जागे झाले. नंतर श्रीष्णूंनीं त्या अत्यंत वीर्यसंपन्न दैत्यांस अवलोकन केलें व त्यांना म्हटलें की, ' हे महाबलाढ्यहो, तुमचें स्वागत असो! तुमच्या योगानें मला संतोष होत आहे. ह्यामुळें मी तुह्मांला उत्कृष्ट प्रकारचा वर देतों.' हे महाराजा, हें ऐकून त्या गर्विष्ठ व अतिशय बलाढ्य अशा उभयतां राक्षसांनीं मिळून श्रीविष्णूंस हसून उत्तर दिलें कीं, ' हे देवश्रेष्ठा, आह्मांकडेच तूं वर माग. आह्मी वर देणारे आहों. ह्यामुळें तुला वर देऊं. तेव्हां तूं विचार न करितां तुला कोणता वर पाहिजे तो सांग.'

भगवान् ह्मणाले:—हे वीरहो, मला वरप्राप्तीची इच्छा आहे व म्हणूनच मी आपल्याकडून वरग्रहण करितों. तुह्मी खरोखर वीर्यसंपन्न आहां. तुमच्या तोडीचा दुसरा पुरुष नाहीं. हे अमोघपराक्रमी दैत्यांनो, आतां तुह्मी माझें वध्य व्हावें हीच अभीष्ट गोष्ट लोकहितासाठीं संपादन करण्याची मी इच्छा करीत आहें!

मधुकैटभ ह्मणाले:—आह्मीं स्वच्छंदपणानें वागण्याच्या वेळींही असत्य भाषण केलेलें नाहीं, मग इतर प्रसंगीं तें कोठून करणार? हे पुरुषोत्तमा, आह्मी धर्म आणि सत्य ह्यांमध्यें आसक्त होऊन राहिलों आहों असें तूं समज. बल, रूप, शौर्य, शांति, धर्म, तप, दान, सदाचार, सत्त्व आणि इंद्रियनिग्रह ह्यांमध्यें आमच्यासारखा दुसरा कोणीही नाहीं. हे केशवा, आह्मांवर मोठेंच संकट ओढवलेलें आहे. असो; तूं म्हटलेंस त्याप्रमाणें कर. कारण, कालाचा अतिक्रम करितां येणें अशक्य आहे. पण, हे प्रभो, तूं एक करावेंस अशी आमची इच्छा आहे. हे उत्कृष्ट सुरश्रेष्ठा, कोणत्याही पदार्थांनीं आवृत न झालेल्या अशा आकाशामध्यें तूं आमचा वध करावा; आणि, हे सुलोचना, अन्यजन्मीं आम्हीं तुझे पुत्र व्हावें. हे सुरश्रेष्ठा, हाच वर आह्मी तुजकडून मागून घेतों. देवा, आह्मांला आपण जें देतों ह्मणून सांगितलें आहे तें खोटें होऊं नये.

भगवान् ह्मणाले:—ठीक आहे.मीही असें करीन आणि ह्याही सर्व गोष्टी अशा घडून येतील.

पुढें जेव्हां श्रीविष्णु विचार करूं लागले तेव्हां त्यांना पृथ्वीमध्यें अथवा स्वर्गामध्यें अनावृत असा प्रदेश कोठेंही दिसेना. तेव्हां आपल्या मांड्या अनावृत आहेत असें पाहून, हे राजा, त्या देवश्रेष्ठ महाकीर्तिमान् श्रीविष्णूंनीं तीक्ष्ण धार असलेल्या चक्रानें त्या दैत्यांचीं मस्तकें तोडलीं.

अध्याय दोनशें चौथा.

—:०:—

धुंधुदैत्याचा वध.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे महाराजा, त्या मधुकैटभांचा धुंधु ह्या नांवाचा अत्यंत कांतिसंपन्न, महावीर्यशाली आणि पराक्रमी पुत्र होता. तो एका पायावर उभा राहून मोठी तपश्चर्या करूं लागला; त्यामुळें कृश व ह्मणूनच ज्याचें शरीर शिरांनीं व्याप्त झालेलें दिसत आहे असा झाला. त्या वेळीं ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन

वर देऊं लागला, तेव्हां त्यानें त्या प्रभूपाशीं वर मागितला. तो ह्मणाला, 'देव, दानव, यक्ष, सर्प, गंधर्व आणि राक्षस ह्यांच्या हातून माझा वध होऊं नये, हाच वर मी आपल्याकडून मागून घेतों.' हें ऐकून 'ठीक आहे, तूं जा, असें घडून येईल.' असें ब्रह्मदेवानें त्याला ह्मटलें. तेव्हां तो त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवून निघून गेला. ह्याप्रमाणें वर मिळाल्यावर पित्याचा वध झाल्याची गोष्ट लक्षांत आणून तो महावीर्यसंपन्न आणि पराक्रमी धुंधु सत्वर विष्णूकडे गेला कोपिष्ठ अशा त्या धुंधु दैत्यानें देव आणि गंधर्व ह्या सर्वांना जिंकून त्यांना व श्रीविष्णूला अतिशय पीडा दिली. नंतर वाळूनें भरलेल्या उज्जालक नांवाच्या समुद्रप्रदेशांत येऊन, हे भरतकुलश्रेष्ठा प्रभो युधिष्ठिरा, तो दुरात्मा त्या प्रदेशामध्यें राहून आपल्या सामर्थ्यानें त्या उत्तंक मुनीच्या आश्रमाला पीडा करूं लागला. त्या ठिकाणीं तो मधुकैटभांचा पुत्र भयंकर पराक्रमी धुंधु तपोबलाचा आश्रय करून लोकांचा विनाश करण्यासाठीं भूमीच्या अंतर्भागीं वालुकेच्या योगानें आच्छादित होऊन शयन करीत होता; व श्वासोच्छ्वासाच्या रूपानें अग्नीच्या ज्वाला उत्तंकमुनीच्या आश्रमासमीप उत्पन्न करीत होता. ह्याच वेळीं, हे भरतकुलश्रेष्ठा, पृथ्वीपति कुवलाश्व राजा सैन्य, वाहनें आणि पुत्र ह्यांस बरोबर घेऊन उत्तंक ब्राह्मणासहवर्तमान आपल्या नगरांतून निघाला. त्या शत्रुमर्दन कुवलाश्व नरपतीच्या मागून त्याचे एकवीस हजार बलाढ्य पुत्र चालले होते. त्या वेळीं उत्तंकाच्या आज्ञेवरून लोकहित करण्याच्या इच्छेनें भगवान् प्रभु विष्णूंनीं तेजाच्या रूपानें त्या राजाच्या शरीरामध्यें प्रवेश केला. त्या दुर्जय राजानें प्रयाण केलें, तेव्हां स्वर्गामध्यें 'हा अवध्य असणारा श्रीमान् कुवलाश्व राजा आज धुंधुमार (धुंधु दैत्याचा वध करणारा) होणार!' असा मोठा शब्द होऊं लागला. त्या वेळीं देवांनीं त्याजवर चोहोंकडून दिव्य पुष्पांची वृष्टि केली. कोणीं न वाजवितांच देवदुंदुभि वाजूं लागले. शीतळ वायु वाहूं लागला व तो ज्ञानसंपन्न भूपति प्रयाण करूं लागला त्या वेळीं भूमीवरील धूळ नष्ट होईल अशा रीतीनें देवाधिपति इंद्र वर्षाव करूं लागला. हे युधिष्ठिरा, नंतर ज्या ठिकाणीं तो धुंधुनामक महादैत्य होता त्या ठिकाणींच अंतरिक्षामध्यें देवतांचीं विमानें दृष्टिगोचर होऊं लागलीं; व देव आणि गंधर्व ह्यांसहवर्तमान महर्षि कौतुकानें कुवलाश्व आणि धुंधु ह्यांचें युद्ध अवलोकन करूं लागले. हे कुरुकुलोत्पन्ना, श्रीविष्णूच्या तेजानें पुष्ट झालेला तो कुवलाश्व महीपति सत्वर तेथें गेला आणि त्यानें आपल्या त्या पुत्रांकडून चोहों बाजूंनीं तो समुद्र खणून काढला. त्या कुवलाश्वाच्या पुत्रांनीं त्या वालुकामय समुद्रांत सात दिवसपर्यंत खणल्यानंतर महाबलाढ्य धुंधुनामक दैत्य अवलोकन केला. हे भरतकुलश्रेष्ठा, वालुकेनें आच्छादित झालेलें त्याचें प्रचंड शरीर सूर्याप्रमाणें दैदीप्यमान असें होतें. हे नृपतिश्रेष्ठा महाराजा युधिष्ठिरा, तेथें प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें कांति असलेला धुंधु दैत्य पश्चिम दिशा व्याप्त करून निजलेला होता. त्याला कुवलाश्वाच्या पुत्रांनीं चोहोंकडून गराडा दिला व तीक्ष्ण बाण, गदा, मुसल, पट्टे, इटें, परिघ आणि स्वच्छ व तीक्ष्ण खड्ग हीं आयुधें घेऊन ते त्याजवर धावून गेले. ह्यामुळें ते प्रहार करूं लागतांच तो महाबलाढ्य दैत्य क्रुद्ध होऊन उठला व त्यानें रागारागानें त्यांचीं नानाप्रकारचीं शस्त्रें भक्षण करून टाकलीं व आपल्या मुखांतून अग्नि बाहेर टाकीत टाकीत त्यानें आपल्या तेजाच्या योगानें त्या सर्व राजपुत्रांना दग्ध करून सोडलें. हे नृपश्रेष्ठा, पूर्वीं प्रभु कपि-

लानें क्रुद्ध होऊन ज्याप्रमाणें सगरपुत्रांना दग्ध करून सोडलें होतें, त्याप्रमाणें आपल्या मुखांतून निघालेल्या अग्नीनें लोकांचा जणूं संहार करण्यासाठींच कीं काय, त्यानें एका क्षणांत त्या राजपुत्रांना दग्ध करून सोडलें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें ते त्याच्या क्रोधाग्नीनें दग्ध होऊन गेले असतां निद्रेंतून उठलेला दुसरा कुंभकर्णच कीं काय अशा त्या धुंधु दैत्यास महातेजस्वी कुवलाश्व राजानें गांठलें. हे राजा, त्या वेळीं त्या धुंधूच्या शरीरांतून पुष्कळ उदक गळत होतें. तेव्हां तें उदकरूपी त्याचें तेज प्राशन करून त्या योगसंपन्न कुवलाश्व राजानें योगशक्तीच्या योगानें उदक निर्माण करून तो अग्नि शांत केला; आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्यानें सर्व लोकांच्या कल्याणार्थ त्या निर्दय आणि पराक्रमी दैत्यावर ब्रह्मास्त्र सोडलें. याप्रमाणें शत्रुनाशक देवशत्रू धुंधु दैत्याला अस्त्राच्या योगानें दग्ध केल्यामुळें राजर्षि कुवलाश्व दुसरा इंद्रच कीं काय असा शोभूं लागला व धुंधुमार ह्या नांवानें प्रख्यात होऊन शत्रुशून्य झाला. त्या वेळीं सर्वही देव आणि महर्षि ह्यांनीं संतुष्ट होऊन त्याला ‘ वर माग ’ असें सांगितल्यामुळें त्या राजानें अत्यंत आनंदित होऊन हात जोडून नमस्कार करून म्हटलें, ‘ माझ्या हातून ब्राह्मणश्रेष्ठांस द्रव्याचें दान घडावें, शत्रूकडून माझा पराजय होऊं नये, श्रीविष्णूशीं माझें सख्य असावें, माझ्या हांतून कोणाही प्राण्याचा द्रोह घडूं नये व माझी धर्मावर प्रीति राहून मला अक्षय स्वर्गवास घडावा. ’ हें ऐकून प्रसन्न झालेल्या देवता, ऋषि, गंधर्व आणि ज्ञानसम्पन्न उत्तंक मुनि हे ‘ तथास्तु ’ असें ह्मणूं लागले. नंतर, हे राजा, नानाप्रकारचे आशीर्वाद देऊन त्याचा बहुमान करून देव आणि महर्षि आपापल्यां स्थानीं निघून गेले. हे भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, त्या वेळीं दृढाश्व, कपिलाश्व आणि चंद्राश्व असे त्याचे तीन पुत्र अवशिष्ट राहिले होते. त्यांच्यापासूनच,हे महाभागा राजा युधिष्ठिरा, अत्यंत तेजस्वी अशा इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न पुरुषांची वंशपरंपरा सुरू झाली. हे साधुवर्या, ह्याप्रमाणें त्या कुवलाश्व राजानें मधुकैटभांचा पुत्र जो धुंधुनामक महादैत्य त्याचा वध केला व त्यामुळेंच तो गुणसंपन्न कुवलाश्व राजा तेव्हांपासून धुंधुमार ह्या नांवानें प्रसिद्ध झाला. हे राजा, मला तूं जें विचारीत होतास तें धुंधुमार राजाच्या कर्मामुळें प्रसिद्ध असलेलें हें धुंधुमारोपाख्यान मीं तुला पूर्णपणें सांगितलें आहे. हें पवित्र आख्यान ह्मणजे श्रीविष्णूचें नामसंकीर्तन होय. ह्यास्तव, जो मनुष्य हें श्रवण करील तो धर्मात्मा आणि पुत्रवान् होईल. पर्वकालीं हें श्रवण केल्यास मनुष्य ऐश्वर्यसंपन्न आणि आयुष्मान् होतो; त्याला कोणत्याही प्रकारचा ताप होत नाहीं; आणि व्याधीपासूनही भीति उत्पन्न होत नाहीं.

अध्याय दोनशें पांचवा.

—:०:—

गुरुसेवा आणि पतिसेवा ह्यांचें महत्त्व.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंदर, हे भरतकुलश्रेष्ठा, महाकांतिसंपन्न राजा युधिष्ठिर ह्यानें अत्यंत दुर्ज्ञेय असा एक धर्मविषयक प्रश्न मार्कंडेय मुनींस केला. तो ह्मणाला, ‘ हे भगवान् विप्रा, आपल्याकडून जाणतां येण्यास अवश्य आणि धर्मसंबंधीं असें स्त्रियांचें उत्कृष्ट माहात्म्य सात्त्विकपणें श्रवण करावें अशी माझी इच्छा आहे. हे ब्रह्मर्षे, ह्या लोकांमध्यें सूर्य, चंद्र, वायु, पृथ्वी, अग्नि, पिता, माता आणि भगवान् गुरु हे प्रत्यक्ष देव दृष्टिगोचर होत असतात. तसेंच, हे भृगुकुलोत्पन्ना, दुसरेही जे

कोणी देवतुल्य म्हणून सांगितलेले आहेत तेही दृष्टिगोचर होतात. सर्वही गुरु आणि ज्यांना एकच पति आहे अशा अर्थात् पतिव्रता स्त्रिया हे मान्यच आहेत. त्यांतूनही पतिव्रता जी पतीची सेवा करितात ती फारच दुष्कर असते. ह्यास्तव, हे प्रभो, आह्मांला आपण पतिव्रतांचें माहात्म्य कथन करा. हे निष्पापा, पतिव्रता स्त्रिया ह्या इंद्रियसमुदाय आणि अंतःकरण ह्यांचा निरोध करून आपल्या पतींचेंच देवाप्रमाणें चिंतन करीत राहिलेल्या असतात. हे भगवन् प्रभो, हें त्यांचें करणें मला दुष्कर वाटतें. हे द्विजा, स्त्रिया मातापित्यांची आणि पतीचीही सेवा करितात. ह्या अत्यंत गहन अशा स्त्रीधर्माचरणापेक्षां दुसरें कांहीं कठीण असेल असें मला दिसत नाही. हे ब्रह्मन्, उत्कृष्ट प्रकारचें आचरण असणाऱ्या स्त्रिया सदोदित आदरानें आपल्या पतीशी आणि मातापितरांशीं जें वर्तन करीत असतात तें खरोखर दुष्कर होय. स्त्रियांना पति एकच असतो. त्या खरें भाषण करीत असतात आणि योग्य काली पतिसमागम करून दहा महिनेपर्यंत आपल्या जठरामध्यें गर्भधारण करितात. ह्याहून अधिक विस्मयकारक तें कोणतें ? हे प्रभो, प्राण देखील वाचतील कीं नाहीं असा अत्यंत संशय पडून व निरुपम वेदनांचा अनुभव घेऊन मोठ्या दुःखानें स्त्रिया पुत्र प्रसवतात; आणि, हे द्विजश्रेष्ठा, अत्यंत प्रेमानें त्याचें पोषण करितात. तसेंच कांहीं लोक सर्व प्रकारचीं क्रूर कर्मे करण्यामध्यें आसक्त व म्हणूनच निंद्य असतात तरीही स्वतःचें कर्म म्हणून सदोदित तशा प्रकारचें आचरण करितात, हेंही खरोखर दुष्कर होय. ह्यास्तव, हे द्विजा, ह्या क्षत्रियांच्या धर्माचरणाचें तत्त्वही मला स्पष्ट करून सांगा. कारण, हे विप्रा, असल्या क्रूर मनुष्याला महात्म्यांच्या धर्माची प्राप्ति होणें अतिशय अशक्य आहे. ह्यास्तव, हे वक्तृश्रेष्ठा भृगुकुलमुख्या सुव्रता भगवन् मार्कंडेया, आपल्याकडून ह्या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ठीक आहे. आतां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, मी उत्तर देण्यास अत्यंत कठीण अशा ह्या प्रश्नाचें तुला बरोबर उत्तर देतों, तें तूं ऐक. कित्येक लोक मातेला अधिक महत्त्व देतात व कित्येक पित्याला अधिक महत्त्व देतात. तथापि माता जें संततीचें पोषण करिते तें अत्यंत दुष्कर होय. पिता तपाच्या योगानें, देवतांच्या पूजनानें, त्यांना प्रणाम करून, सहनशीलतेनें आणि जारणमारणादि उपायांच्या योगानेंही पुत्रप्राप्तीची इच्छा करितो. ह्याप्रमाणें मोठ्या कष्टानें अत्यंत दुर्लभ असा पुत्र प्राप्त झाल्यानंतर, हे वीरा, तो कसा निपजेल ह्याविषयीं तो सदोदित काळजी करीत राहतो. हे भरतकुलोत्पन्ना, पिता आणि माता हे आपल्या पुत्राला शौर्याच्या योगानें आणि दानाच्या योगानें कीर्ति मिळावी आणि त्याला ऐश्वर्य व संतति ह्यांची प्राप्ति होऊन त्यानें धर्मनिष्ठ असावें अशी इच्छा करितात. ह्यामुळें जो पुरुष त्यांची ही आशा सफल करितो तोच धर्मवेत्ता होय. हे राजेंद्रा, पिता आणि माता हे ज्याला सदोदित प्रसन्न असतात त्याला इहलोकीं आणि परलोकीं उत्कृष्ट प्रकारची कीर्ति मिळून शाश्वत असा धर्म घडतो. तसेंच स्त्रियांना कोणत्याही प्रकारची यज्ञकर्मे नकोत, श्राद्ध नको, आणि उपवास नको. त्या जी पतीची शुश्रूषा करीत असतात तिच्या योगानेंच त्यांना स्वर्गप्राप्ति होते.

अध्याय दोनशें सहावा.

—:०:—

पतिव्रतेचें माहात्म्य.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना,

वेदाध्ययन करणारा, तपस्वी आणि धर्मनिष्ठ असा एक कौशिक नांवाचा ब्राह्मणश्रेष्ठ होता. तो शिक्षादिक अंगें आणि उपनिषदें ह्यांसहवर्तमान वेदांचें अध्ययन करीत असे. पुढें कोणे एके समयीं तो एका वृक्षाच्या मुळाशीं वेदपठन करीत असतां वृक्षावर एक बगळा येऊन बसला आणि त्यानें त्या ब्राह्मणाच्या अंगावर पुरिषोत्सर्ग केला. तेव्हां त्या पक्ष्याकडे पाहून ब्राह्मण क्रुद्ध झाला व त्याचें वाईट होण्याविषयीं चिंतन करूं लागला. ह्याप्रमाणें अत्यंत क्रोधानें पछाडलेल्या ब्राह्मणानें अनिष्टचिंतन करून अवलोकन करितांच तो पक्षी भूतलावर पडला! बगळा गतप्राण आणि निश्चेष्ट होऊन पडला आहे असें पाहतांच कारुण्यामुळें ब्राह्मणास पश्चात्ताप झाला व त्यामुळें तो त्याजविषयीं शोक करूं लागला आणि ह्मणाला कीं, 'क्रोधाच्या तावडींत सांपडल्यामुळें मजकडून हें दुष्कृत्य घडलें.'

मार्कंडेय ह्मणाले:—असें वारंवार ह्मणून तो विद्वान् भिक्षा मागण्यासाठीं एका ग्रामामध्यें शिरला; आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा, पवित्र अशा गृहामध्यें जातजात तो पूर्वीं जेथें गेला होता त्याच गृहामध्यें गेला. त्या ठिकाणीं त्यानें 'भिक्षा घाला' असें ह्मटलें असतां त्या गृहांतील स्त्रीनें त्याला 'उभे रहा' असें सांगितलें. पुढें ती स्त्री भिक्षा वाढावयाचें पात्र स्वच्छ करीत आहे इतक्यांत, हे भरतकुलश्रेष्ठा, क्षुधेनें अत्यंत पीडित झालेला तिचा पति एकाएकीं गृहामध्यें आला. पतीस अवलोकन करितांच त्या साध्वीनें ब्राह्मणाला भिक्षा घालावयाचें सोडून देऊन प्रथम आपल्या भर्त्यासच पाद्य, आचमनीय आणि आसन दिलें व नंतर त्या सुंदरीनें अत्यंत मिष्ट असे भक्ष्य व भोज्य पदार्थ ह्यांचा आहार देऊन त्याची सेवा केली. युधिष्ठिरा, ती प्रेमशालिनी स्त्री प्रत्यहीं भर्त्याचें उच्छिष्ट भक्षण करीत असे व पतीसच दैवत असें समजून त्याच्या विचारानें वागत असे. ती दुसरीकडे मुळींच लक्ष न देतां कायावाचामनेंकरून केवळ पतीचीच सेवा करीत असे व सर्व प्रकारें पतीवर प्रेम करून त्याच्या सेवेंत रममाण होऊन राही. ती सदाचारी, शुचिर्भूत, पोष्यवर्गाचें हित व्हावें अशी इच्छा करणारी आणि दक्ष असून, जी गोष्ट पतीला हितकारक असेल तीच अनुकूलपणें करीत असे. ती जितेंद्रिय असून देवता, अतिथि, पोष्य, श्वश्रू आणि श्वशुर ह्यांच्या सेवेविषयीं सदोदित तत्पर असे. ह्याप्रमाणें पतिसेवा करीत असतां भिक्षेची प्रतीक्षा करीत उभा राहिलेल्या त्या ब्राह्मणाकडे दृष्टि जाऊन त्या सुंदरीस त्याला भिक्षा घालण्याची आठवण झाली. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, ती कीर्तिसंपन्न स्त्री लज्जित झाली आणि भिक्षा घेऊन ब्राह्मणास वाढावयासाठीं निघाली तेव्हां ब्राह्मण ह्मणाला, 'हे सुंदरांगि स्त्रिये, तूं मला 'उभे रहा' ह्मणून सांगून आडवून पाडिलेंस व माझी रवानगीही केली नाहींस हें काय?'

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे नरेंद्रा, तो ब्राह्मण क्रोधानें संतप्त झाला असून आपल्या तेजानें जणू प्रदीप्त होऊन गेला आहे असें पाहून ती साध्वी सांत्वनपूर्वक भाषण करूं लागली.

स्त्री म्हणाली:—हे विद्वन्, आपण मला क्षमा करा. पति हें माझें मोठें दैवत असून तो श्रमून क्षुधाक्रांत होऊन प्राप्त झाल्यामुळें मीं त्याची सेवा केली.

ब्राह्मण ह्मणाला:—तुला ब्राह्मण श्रेष्ठ वाटत नसून पति श्रेष्ठ वाटतो काय? आणि गृहस्थाश्रमांतील धर्माप्रमाणें वागत असतां तूं ब्राह्मणांचा अपमान करतेस काय? अगे, इंद्र देखील ह्या ब्राह्मणांना नमस्कार करीत असतो; मग ह्या भूतलावरील मनुष्यांची कथा काय? हे गर्विष्ठे, हें जरी तुला स्वतः समजत नसलें,

तरी वृद्धांच्या तोंडून हें कधीं ऐकिलेंही नाहींस काय? ब्राह्मण हे अग्नितुल्य असून ते पृथ्वी दग्ध करून सोडण्याविषयीं देखील समर्थ आहेत!

स्त्री म्हणालीः—हे तपोधना ब्रह्मर्षे, आपण क्रोध सोडून द्या. मी कांहीं बगळा नव्हें! आपण जरी क्रुद्ध झालां तरी ह्या क्रुद्ध दृष्टीनें माझें काय करणार? मी ब्राह्मणांचा केव्हांही अपमान करीत नाहीं. कारण, ते ज्ञानसंपन्न आणि देवतुल्य आहेत. ह्यास्तव, हे निष्पापा विप्रा, आपण ह्या माझ्या अपराधाची क्षमा करणें योग्य आहे. मी ज्ञानसंपन्न ब्राह्मणांचें तेज आणि माहात्म्य जाणत आहें, ब्राह्मणानेंच क्रोधानें ह्या समुद्राचें जल खारट व म्हणूनच प्राशन करण्यास अयोग्य असें करून सोडलें. तसेंच, दंडकारण्यामध्यें प्रदीप्त झालेला ज्यांचा क्रोधाग्नि अद्यापि शांत झालेला नाहीं त्या प्रज्वलित, तपोयुक्त व अंतःकरण सुसंस्कृत असलेल्या मुनींचें माहात्म्य मला माहीत आहे. ब्राह्मणांचा अपमान केल्यामुळेंच अगस्ति मुनींची गांठ पडून अत्यंत दुरात्मा क्रूर महादैत्य वातापि त्याच्या उदरामध्यें जीर्ण होऊन गेला. याप्रमाणें महात्म्या ब्राह्मणांचे नानाप्रकारचे प्रभाव, विपुल क्रोध व प्रसाद हीं माझ्या ऐकण्यांत आहेत. तथापि, हे निष्पापा ब्राह्मणा, हा जो अतिक्रम माझ्या हातून घडला त्याची आपण मला क्षमा करणें योग्य आहे. हे द्विजा, पतिसेवेच्या योगानें जो धर्म घडेल तोच मला आवडतो. पति हेंच माझें सर्व देवतांमध्यें श्रेष्ठ असें दैवत आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, मी कोणत्याही प्रकारें भेद न मानतां त्याची सेवा हा धर्म करीत असतें. हे ब्राह्मणा, ह्या पतिसेवेचें फल कसें आहे तें पहाः कारण, तूं क्रोधानें बगळा दग्ध केलास हें मला समजलें. हे द्विजश्रेष्ठा, क्रोध हा शरीरामध्यें वास्तव्य करणारा मनुष्यांचा शत्रु आहे. जो क्रोध आणि मोह ह्या दोहोंचा त्याग करितो, त्यालाच देव ब्राह्मण असें समजतात. जो ब्राह्मण इहलोकीं सत्य भाषण करितो, गुरूला संतुष्ट करितो आणि दुसऱ्यांनीं पीडा दिली तरीही त्यांस पीडा देत नाहीं, त्यासच देव ब्राह्मण असें समजतात. जो ब्राह्मण जितेंद्रिय, धर्मतत्पर, अध्ययननिष्ठ, शुचिर्भूत व काम आणि क्रोध ह्यांस स्वाधीन ठेवणारा असेल, त्यासच देव ब्राह्मण असें समजतात. ज्या धर्मवेत्त्या विद्वान् मनुष्याला सर्व लोक आपल्यासारखे वाटत असतात, त्या सर्व प्रकारच्या धर्माचरणामध्यें आसक्त असणाऱ्या पुरुषास देव ब्राह्मण असें समजतात. जो ब्राह्मण अध्ययन करवितो व स्वतः अध्ययन करितो, स्वतः यज्ञ करितो व दुसऱ्याकडूनही यज्ञ करवितो, आणि यथाशक्ति दानही करितो त्याला देव ब्राह्मण असें समजतात. जो दानशूर द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मचर्यामध्यें अध्ययन करील, व अध्ययनसंपन्न झाल्यानंतर त्याजकडे दुर्लक्ष करणार नाहीं, त्यासच देव ब्राह्मण असें समजतात. ब्राह्मणांचें ज्याच्या योगानें कल्याण होईल तें त्यांना सांगावें. ब्राह्मण सत्य भाषण करीत असल्यामुळें त्यांचें अंतःकरण असत्य भाषणामध्यें रममाण होत नाहीं. हे द्विजश्रेष्ठा, अध्ययन, बाह्येंद्रियनिग्रह, सरलता आणि अंतरिंद्रियनिग्रह हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे असें देव ह्मणत असतात. त्यांतूनही सत्य आणि सरलता हा श्रेष्ठ प्रतीचा धर्म होय असें धर्मवेत्ते लोक समजत असतात. शाश्वत धर्माचें स्वरूप जरी जाणतां येणें अशक्य आहे, तरी सत्य हाच त्याचा आधार आहे. ज्या विधीला श्रुतिवचन प्रमाण असतें तो धर्म होय असें ज्ञानवृद्ध मन्वादिकांचें आज्ञाभूत वचन आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, धर्म सूक्ष्मच आहे, तथापि त्याचे अनेक प्रकार दृष्टिगोचर होतात. आपणही धर्मवेत्ते, अध्ययननिष्ठ आणि शुचिर्भूत

आहां. तथापि, हे भगवन्, आपणाला धर्माचें हें तत्त्व समजलेलें नाहीं असें माझ्या बुद्धीला वाटतें. ह्यास्तव, हे द्विजा, जर आपणाला उत्कृष्ट प्रकारच्या धर्माचें ज्ञान नसेल, तर मिथिला-नगरामध्यें जाऊन आपण तें धर्मव्याधाला विचारावें. हा धर्मव्याध सत्यवादी आणि जितेंद्रिय असून मातापितरांची सेवा करीत मिथिलेमध्यें वास्तव्य करीत असतो. तो आपणाला धर्म सांगेल. हे द्विजश्रेष्ठा, आपलें कल्याण असो. आपण आपल्या इच्छेस वाटेल त्या ठिकाणीं गमन करा. हे अनिंद्य ब्राह्मणा, बोलण्यामध्यें जो कांहीं मजकडून अतिक्रम घडला असेल त्या सर्वांची आपण क्षमा करा. कारण, जे धर्माचरण करीत असतात त्या सर्वांना स्त्रिया अवध्य आहेत !

ब्राह्मण ह्मणाला:—हे कल्याणि, तुझें कल्याण असो. मी तुला प्रसन्न झालों आहें. माझा क्रोध नाहींसा झाला. तूं माझा तिरस्कार केलास तथापि तो माझें अत्यंत कल्याण करणारा आहे. असो; हे साध्वि, तुझें कल्याण होवो. मी आतां जातों आणि मला साध्य करावयाचें आहे तें करितों.

मार्कंडेय ह्मणाले:—तिनें जावयास सांगितल्यानंतर तो द्विजश्रेष्ठ कौशिक स्वतःची निंदा करीत आपल्या घरीं गेला.

अध्याय दोनशें सातवा.

—:०:—

धर्मव्याधोपाख्यान.

मार्कंडेय ह्मणाले:—स्त्रीनें सांगितलेल्या त्या आश्चर्यकारक वृत्तांताविषयीं विचार करून तो ब्राह्मण स्वतःच आपली निंदा करूं लागला व अपराधी मनुष्याप्रमाणें दिसूं लागला. तदनंतर, धर्माचें ज्ञान सूक्ष्म आहे असा विचार करून तो ह्मणाला कीं, ' मनुष्यानें श्रद्धा ठेवून वागलें पाहिजे. ह्यास्तव मी आतां मिथिलेमध्यें जातों. कारण, ज्याचा आत्मा कृतार्थ झाला आहे असा धर्मव्याध त्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत असतो. मी आजच त्या तपोधनाला धर्मविषयक प्रश्न करण्यासाठीं जातों. ' असा मनामध्यें विचार करून व बगळ्याच्या वृत्तांताविषयींचा जो प्रत्यय आला होता त्यावरून आणि उत्कृष्ट प्रकारच्या धार्मिक भाषणावरून त्या स्त्रीच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून तो ब्राह्मण कौतुकानें मिथिलानगरीकडे जावयास निघाला. पुढें कांहीं अरण्यें, गांव आणि नगरें उल्लंघन केल्यानंतर जनकराजानें उत्कृष्ट प्रकारें संरक्षण केलेल्या मिथिला नगरीमध्यें तो जाऊन पोहोंचला. ही उत्कृष्ट नगरी धर्ममर्यादेनें व्याप्त झाली असून तिजमध्यें यज्ञादिक उत्सव चाललेले होते. तिला वेशी असून तिजमध्यें बंगले होते. वाडे आणि तट ह्यांच्या योगानें तिला शोभा आलेली होती. ती नगरी मोठमोठीं मंदिरें आणि विक्रेय वस्तु ह्यांनीं युक्त होती. तिजमध्यें मोठमोठाले मार्ग असून ते चांगल्या प्रकारें विभागलेले होते. तिजमध्यें अश्व, रथ, गज आणि अनेक योद्धे असून ती हृष्टपुष्ट अशा लोकांनीं व्याप्त व प्रत्यहीं उत्सवानें गजबजून गेलेली होती. जीमध्यें अनेक प्रकारच्या गोष्टी चालल्या आहेत अशा प्रकारच्या त्या रम्य नगरीमध्यें प्रवेश केल्यानंतर तो ब्राह्मण जातां जातां ' धर्मव्याध कोठें आहे ? ' ह्मणून विचारूं लागला. तेव्हां ब्राह्मणांनीं तो त्याला दाखविला. त्या ठिकाणीं गेल्यानंतर त्यानें पाहिलें तों तो तपस्वी धर्मव्याध वध करण्याच्या ठिकाणीं मृगांच्या आणि महिषांच्या मांसाचा विक्रय करीत आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां गिऱ्हाइकांची गर्दी आहे असें पाहून तो ब्राह्मण एका बाजूस उभा राहिला, पण धर्मव्याधास ब्राह्मण आल्याचें

कळून आल्यामुळें तो त्वरेनें एकाएकीं उठला आणि ज्या ठिकाणीं एकांतांत तो ब्राह्मण उभा राहिलेला होता तेथें आला.

व्याध ह्मणालाः—हे भगवन् द्विजश्रेष्ठा, मी आपणाला प्रणाम करितों. आपलें स्वागत असो. मी व्याध आहें. आपलें कल्याण होवो! मी आपलें काय कार्य करूं ह्याविषयींची मला आज्ञा व्हावी. आपणाला त्या पतिव्रतेनें मिथिलेकडे जा असें सांगितलें व ह्मणूनच आपण कोणत्या उद्देशानें येथें आलां आहां हें सर्व मला कळून आलें!

हें त्याचें वाक्य ऐकून तो ब्राह्मण अतिशय आश्चर्यचकित झाला आणि 'हें दुसरें आश्चर्य होय!' असें आपल्या मनांत ह्मणूं लागला. पुढें त्याला व्याध ह्मणाला कीं, 'हे भगवन् निष्पापा, आपण ज्या ठिकाणी उभे आहां, तो प्रदेश अयोग्य आहे.ह्यास्तव,जर आपणाला रुचत असेल तर आपण उभयतां गृहामध्यें जाऊं.'

मार्कंडेय ह्मणाले:—नंतर आनंदित होऊन ब्राह्मणानें 'ठीक आहे' असेंच त्याला उत्तर दिलें. तेव्हां तो ब्राह्मणालाच पुढें करून गृहामध्यें गेला; आणि रम्य अशा त्या गृहामध्यें प्रवेश केल्यानंतर त्यानें आसन देऊन ब्राह्मणाचा बहुमान केला. पुढें पाद्य आणि आचमनीय ह्यांचा स्वीकार करून सुखानें बसल्यानंतर तो ब्राह्मण त्या व्याधाला बोलूं लागला की,'हें कर्म तुला योग्य आहे असें मला वाटत नाहीं. बा व्याधा, ह्या तुझ्या घोर कृत्यानें मला फारच ताप होत आहे.'

धर्मव्याधाचें स्वकर्मसमर्थन.

व्याध म्हणालाः— हे द्विजा, हें कर्म माझ्या वाडवडिलांपासून चालत आलेलें असल्यानें तें माझ्या कुलाला योग्य आणि श्रेष्ठ आहे. सारांश, मी स्वधर्मानें वागत आहें; ह्यामुळें, हे द्विजा, आपण मजवर कोप करूं नये. हे द्विजश्रेष्ठा, विधात्यानें पूर्वीं मला जें स्वकर्म लावून दिलें आहे त्याचें पालन करून मी आपल्या वृद्ध मातापितरांची प्रयत्नपूर्वक सेवा करीत असतों. मी असत्य भाषण करीत नाहीं, कोणाशीं मत्सर करीत नाहीं, यथाशक्ति दान करितों, देवता, अतिथि आणि पोष्यवर्ग ह्यांनीं भक्षण करून अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नावर उपजीविका करितों, कोणाला दोष देत नाहीं, व कोणाची निंदाही करीत नाहीं. हे द्विजश्रेष्ठा, पूर्वजन्मीं केलेलें बलवत्तर कर्म प्राण्याची पाठ सोडीत नाहीं. कृषि, पशुपालन आणि व्यापार हें लोकांचें इहलोकींचें उपजीविकेचें साधन असून राजनीति आणि तीन वेद ही विद्या होय. ह्याच्याच योगानें लोक अस्तित्वांत आहेत. सेवाकर्म हा शूद्रांचा, कृषि हा वैश्यांचा, संग्राम हा क्षत्रियांचा व ब्रह्मचर्य, तप, वेदाध्ययन आणि सत्य भाषण हा सदोदित ब्राह्मणांचा धर्म होय असें सांगितलें आहे. राजा स्वकर्मामध्यें आसक्त झालेल्या प्रजांचें न्यायानें पालन करितो आणि जे कोणी धर्मविरुद्ध आचरण करीत असतील त्यांना त्यांच्या कर्मांकडे लावतो. राजांची सदोदित भीति बाळगिली पाहिजे.कारण ते प्रजांचे अधिपति आहेत.ज्याप्रमाणें बाणांच्या योगानें मृगाचें निवारण करावें, त्याप्रमाणें ते विरुद्ध कर्मे आचरण करणाऱ्या लोकांचें निवारण करितात. हे ब्रह्मर्षे, त्या जनकाच्या राज्यामध्यें धर्मविरुद्ध आचरण करणारा असा कोणीही मनुष्य नाहीं. हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, येथें चारही वर्ण आपल्या कर्मामध्यें आसक्त होऊन राहिलेले आहेत. हा जनक राजा दुराचरण करणारा मनुष्य जरी आपला पुत्र असला तरी तो दंड्य आहे असें समजून त्याला दंड करितो व धार्मिकाला त्रास देत नाहीं. त्यानें उत्कृष्ट प्रकारें हेरांची योजना केलेली असून तो सर्वांकडे न्यायानें पहात

असतो. हे द्विजश्रेष्ठा, लक्ष्मीसंपादन, राज्य आणि दंड करणें हीं क्षत्रियाचीं कर्मे होत. राजे लोक आपल्या धर्माप्रमाणें वागून विपुल संपत्ति संपादन करूं इच्छितात. तसेंच राजा हा सर्वही वर्णांचा संरक्षक आहे. असो; हे ब्रह्मनिष्ठा, मी स्वतः वराह, महिष इत्यादिक प्राण्यांची हिंसा करीत नसून दुसऱ्यांनीं ज्यांचा वध केला असेल त्यांचाच निरंतर विक्रय करीत असतों; मी मांसभक्षण करीत नाहीं; ऋतुकालींच पत्नीशीं गमन करीत असतों; आणि, हे द्विजा, सदोदित नक्तभोजन करीत असून एकादश्यादिक नित्य उपवासही करीत असतों. जो मनुष्य दुराचारी दिसत असतो तो देखील कदाचित् सदाचारी असतो; आणि जो प्राण्यांची हिंसा करण्यामध्यें आसक्त असतो तोही धार्मिक असण्याचा संभव असतो. राजांच्या दुर्वर्तनामुळें धर्माचा अत्यंत घोटाळा होऊन जातो, अधर्माची प्रवृत्ति होते व त्यामुळेंच प्रजांमध्यें संकर होतो. राजांच्याच अपराधामुळें भेसूर, खुजे, कुबडे, मस्तक तेवढें मोठें असलेले, क्लीब, अंध, बहिरे आणि नेत्र अत्यंत वर आलेले असे लोक निर्माण होतात. सारांश, राजांच्याच अधर्मानें प्रजेचें सदोदित अकल्याण होत असतें; पण हा जनकराजा स्वधर्मामध्यें आसक्त असणाऱ्या आपल्या सर्व प्रजाजनांवर सदोदित अनुग्रह करून त्यांजकडे न्यायानें पहात असतो. असो; जे लोक माझी प्रशंसा करितात अथवा निंदा करितात,त्या सर्वांना मी उत्कृष्ट प्रकारचें कर्म करून संतोष देत असतों. जे स्वतःच्या धर्माप्रमाणें वागून उपजीविका करून स्वधर्मामध्यें आसक्त होऊन राहतात, दुसऱ्या कोणावर आपल्या उपजीविकेचा भार टाकीत नाहींत, व स्वभावतःच उद्योगी आणि जितेंद्रिय असतात, ते खरोखर पृथ्वीपतिच होत. सदोदित यथाशक्ति अन्नदान करणें, सहनशीलता असणें, निरंतर धर्मामध्यें आसक्त होऊन राहणें व सर्वही प्राण्यांचा त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें सदोदित बहुमान करणें हे मनुष्याच्या अंगीं आवश्यक असणारे सर्वही गुण वैराग्यावांचून त्याच्या ठिकाणीं असूं शकत नाहींत. ह्मणून मनुष्यानें असत्य भाषण करण्याचें सोडून द्यावें; कोणीं प्रार्थना केल्यावांचूनच त्याचें प्रिय करावें; कामामुळें असो, गडबडीमुळें असो अथवा द्वेषामुळें असो, धर्माचा केव्हांही त्याग करूं नये; इष्ट गोष्ट घडून आली ह्मणून अत्यंत आनंदित होऊं नये; आणि अप्रिय झालें ह्मणून ताप करून घेऊं नये. द्रव्यविषयक संकटें प्राप्त झालीं तरीही गडबडून जाऊं नये आणि त्यामुळें धर्माचा त्यागही करूं नये; धर्मभिन्न असें जर दुसरें कांहीं कर्म असेल तर त्याचें आचरण करूं नये व धार्मिक कृत्यांमध्येंही ज्या ठिकाणीं विकल्प असेल तेथें जी गोष्ट आपणाला कल्याणकारक अशी वाटत असेल ती करण्याचें मनांत आणावें. दुसऱ्यानें आपलें वाईट केलें ह्मणून उलट आपण त्याचें वाईट न करितां सदोदित सौजन्यानेंच वागावें. कारण, जो पाप करण्याची इच्छा करीत असतो त्याचा आपोआपच घात होतो. दुसऱ्याचें वाईट करणें हें कर्म पापी आणि असज्जनांचें असून तें त्यांनाच शोभण्यासारखें आहे. जे लोक धर्म नाहीं असें समजून शुचिर्भूत लोकांचा उपहास करीत असतात ते धर्मावर श्रद्धा नसल्यामुळें निःसंशय नाश पावतात. ज्याप्रमाणें आंत वारा भरलेला एखादा चामड्याचा फुगा असावा त्याप्रमाणें दुष्ट मनुष्य सदोदित फुगलेला असतो. मूर्ख आणि गर्विष्ठ अशा लोकांचा विचार निःसार असतो; व ज्याप्रमाणें दिवसा सहस्रकिरण आपलें स्वरूप

लोकांना दाखवीत असतो, त्याप्रमाणें त्यांचें अंतरंगच लोकांना त्यांची ओळख करून देत असतें. मूर्ख मनुष्य केवल आत्मप्रशंसा केली ह्मणून केव्हांही लोकांमध्यें शोभा पावत नाहीं आणि जो विद्यासंपन्न असेल तो जरी अस्वच्छ असला तरीही देदीप्यमान होऊन राहतो. पण लोकांमध्यें मात्र कोणी दुसऱ्याची निंदा न करणारा व स्वतःची प्रशंसा न करणारा असा गुणसंपन्न मनुष्य उघडकीस आलेला दिसत नाहीं. मनुष्याला आपल्या दुष्कर्माचा पश्चात्ताप होऊं लागला ह्मणजे तो पाप करण्याचें सोडून देतो. हे द्विजश्रेष्ठा, मनुष्यानें कोणतेंही सत्कर्म करून पापापासून मुक्त व्हावें. हे ब्रह्मन्, धर्माविषयीं अशा प्रकारचीं वचनें कानांवर आलेलीं आढळतात. मनुष्याला पूर्वी केलेल्या पातकांचें जरी ज्ञान नसलें, तरीही तो मागाहून धर्मशील झाल्यानंतर त्या पातकांचा नाश करूं शकतो. हे शोभासंपन्न द्विजा, लोक प्रमादानें इहलोकीं जें पाप करीत असतात, त्याचा नाश धर्माचरणानें होतो. जो मनुष्य पापकर्म करून मी ह्या कर्मात नव्हतों असें लोकांस भासवीत असतो, त्याला देवता आणि त्याच्या स्वतःच्या हृदयामध्यें वास्तव्य करणारा परमात्मा हे अवलोकन करीत असतात. जो मनुष्य वस्त्रांचीं छिद्रें ज्याप्रमाणें रफू वगैरे करून बंद करितात त्याप्रमाणें द्रव्यादिकांच्या अभावामुळें अर्ध्यावरच विच्छिन्न होणारीं सज्जनांचीं धर्मकृत्यें द्रव्यादिक अर्पण करून पूर्ण करितो, त्या श्रद्धासंपन्न आणि कोणाचाही मत्सर न करणाऱ्या पुरुषानें मोक्षरूपी कल्याणप्राप्तीची इच्छा करावी. कारण त्याला मोक्षप्राप्ति होते. पाप केल्यानंतर जरी मनुष्याला मुक्त होण्याची इच्छा झाली, तरी ज्याप्रमाणें मोठ्या मेघपटलांतून चंद्रमा मुक्त होतो त्याप्रमाणें तो सर्वही पातकांपासून मुक्त होतो. ज्याप्रमाणें सूर्य उदय पावण्याच्या वेळीं प्रथम अंधकाराचा नाश करितो, त्याप्रमाणें मनुष्य मोक्षाचा अवलंब करण्याच्या वेळी सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होतो. हे द्विजश्रेष्ठा, लोभ हेंच पापाचें अधिष्ठान होय. कारण, द्रव्यलोभी लोक पापकर्में करितात. हे फारसे बहुश्रुत नसलेले लोक मूळचे अधार्मिक असतात; तथापि ज्याप्रमाणें एखादा कूप तृणानें आच्छादित झालेला असावा त्याप्रमाणें ते धर्मरूपी प्रावरणानें आच्छादित झालेले असतात. ह्यामुळें त्यांच्या ठिकाणीं वरवर इंद्रियनिग्रह, शुचिर्भूतपणा आणि धर्मसंबंधीं प्रलाप हें सर्व असतें पण शिष्टाचार मात्र असणें अत्यंत अशक्य असतें.

शिष्ट आणि शिष्टाचार.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे नरश्रेष्ठा, तदनंतर त्या महाज्ञानी ब्राह्मणानें धर्मव्याधास विचारिलें कीं, ' शिष्टाचार मला कसा जाणतां येईल ? हे धार्मिकश्रेष्ठा महामते व्याधा, हें आपणांकडून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तेव्हां तें आपण मला यथायोग्यपणें सांगा. आपलें कल्याण होवो. '

व्याध म्हणालाः—हे द्विजश्रेष्ठा, यज्ञ, दान, तप, वेद आणि सत्य ह्या पांच पवित्र गोष्टी शिष्टाचारामध्यें नियमानें असतात. जे मनुष्य काम, क्रोध, दंभ, लोभ आणि वक्रता ह्यांना स्वाधीन ठेवून केवल धर्माच्याच योगानें संतुष्ट होऊन राहतात, तेच शिष्ट होत असें शिष्टांचें मत आहे. ते स्वभावतःच यज्ञ आणि अध्ययन ह्यांमध्यें आसक्त झालेले असून त्यांना दुर्वर्तनाचा संबंध नसतो. सदाचाराचें पालन करणें हें शिष्टाचें दुसरें लक्षण होय. हे ब्रह्मन्, गुरुजनांची सेवा, सत्य भाषण, क्रोधाचा अभाव आणि दान हीं चार शिष्टाचारामध्यें निय-

मानें असतात. शिष्टाचाराकडे अंतःकरण जडविल्यानें आणि तेथें त्याची पूर्णपणें स्थापना केल्यानें मनुष्यास जी वृत्ति प्राप्त होते ती ह्याहून अन्य प्रकारचें आचरण केल्यानें मिळणें अशक्य आहे. सत्य हेंच वेदाचें रहस्य असून इंद्रियनिग्रह हें सत्याचें आणि दान हें इंद्रियनिग्रहाचें रहस्य होय. हें रहस्य शिष्टाचारामध्यें सदोदित वास्तव्य करीत असतें. जे लोक बुद्धीला मोह झाल्यामुळें धर्माचरणाचा मत्सर करीत असतात,ते दुर्मार्गगामी असल्यामुळें, जे लोक त्यांचे अनुयायी बनतील त्यांनाही पीडा होते. जे लोक शिष्ट असतात ते अत्यंत नियमनिष्ठ, वेद आणि दानधर्म ह्यांविषयीं तत्पर, धर्ममार्गावर आरूढ झालेले आणि खरे धर्मनिष्ठ असतात. शिष्टाचारसंपन्न असणारे लोक आपल्या गुरूच्या मतानें वागून धार्मिक कृत्यांकडेच लक्ष्य देत असतात व इतर प्रकारच्या विचारांचा निग्रह करितात. हे ब्राह्मणा, आपण ज्ञानाचा अवलंब करून व धार्मिकांची सेवा करून; ज्यांनीं धर्ममर्यादा सोडली आहे अशा पापिष्ठ विचारांचें अवलंबन करणाऱ्या क्रूरांचा त्याग करा, आणि धैर्यरूपी नौका तयार करून काम आणि लोभ इत्यादिक ग्रहांनीं व्याप्त होऊन गेलेली व पंचेंद्रियवृत्तिरूपी जलानें युक्त असलेली जी विषयसुखरूपी नदी तींतून प्रवास करून जन्ममरणरूपी दुर्गम प्रदेशांतून तरून जा. ज्याप्रमाणें शुभ्र वस्त्रावर दिलेला रंग उत्कृष्ट दिसतो, त्याप्रमाणें क्रमाक्रमानें संचय केलेला ज्ञानयोगरूपी महाधर्म शिष्टाचार असेल तर उत्कृष्टपणा पावतो. कोणाचीही हिंसा न करणें आणि सत्य भाषण करणें हें सर्वही प्राण्यांस उत्कृष्ट प्रकारें हितकारक असतें. अहिंसा हाच उत्कृष्ट प्रकारचा धर्म असून सत्य हाच त्याचा आधारस्तंभ आहे. सत्याचाच अवलंब करून इतरही धार्मिक गोष्टींची प्रवृत्ति होत असते. सत्य हें अत्यंत श्रेष्ठ असून शिष्टाचारसंपन्न लोक त्याचें अवलंबन करीत असतात. सदाचार हा सज्जनांचा धर्म असून, तीच सज्जन कोणता हें ओळखण्याची खूण आहे. प्राणी ज्या स्वभावाचा असेल त्या स्वभावाचेंच तो अवलंबन करीत असतो व ह्मणूनच दुराचारी आणि अविचारी अशा लोकांच्या हातून कामक्रोधादिक दोष घडतात. जें कर्म शास्त्रास अनुसरून असेल तो धर्म आणि जो अनाचार ह्मणून शास्त्रांत सांगितलेला असेल तो अधर्म होय असें मनुप्रभृति शिष्ट लोकांनीं शास्त्रामध्यें सांगितलेलें आहे. जे पुरुष क्रुद्ध होत नाहींत, वृथा दोष देत नाहींत, अहंकार बाळगीत नाहींत, मत्सर करीत नाहींत आणि सरळ व शांतिसंपन्न असतात, ते शिष्टाचारसंपन्न होत. तसेंच जे तीनही वेदांचें अध्ययन करून ज्ञानसंपन्न बनलेले, शुचिर्भूत, सद्वर्तनी, विचारशील, गुरुजनांची सेवा करणारे आणि इंद्रियनिग्रहसंपन्न असतात, तेही शिष्टाचारसंपन्न होत. ज्यांचें धैर्य क्षीण झालेलें नाहीं व ज्यांनीं आचरण केलेलीं कर्में इतरांस दुष्कर आहेत, त्या स्वतःच्याच कर्मानें पूज्य होऊन राहिलेल्या लोकांचा उग्रपणा नष्ट होऊन जातो. अनादि सार्वकालिक व ह्मणूनच अविनाशी अशा त्या सदाचाररूपी धर्माकडे शुचिर्भूतपणें लक्ष्य देणारे ज्ञानी लोक स्वर्गास जातात. तसेंच आस्तिक, अभिमानशून्य, ब्राह्मणांचा सत्कार करणारे आणि शास्त्रज्ञान व सदाचार ह्यांनीं संपन्न असणारे सज्जन स्वर्गामध्यें वास्तव्य करितात. वेदामध्यें सांगितलेला जो धर्म तोच मुख्य असून, मन्वादि धर्मशास्त्रांत सांगितलेल्या धर्माची योग्यता त्याहून कमी आहे; व वेदप्रतिपादित, धर्मशास्त्रांत सांगितलेला आणि शिष्टांनीं आचरण केलेला शिष्टाचार

हे धर्माचे तीन भेद आहेत. त्यांपैकीं वेदोक्त धर्म हा श्रेष्ठ असून अवशिष्ट राहिलेल्या दोहोंची योग्यता त्याहून कमी आहे. पूर्णपणें वेदाध्ययन, तीर्थस्नान, विद्यांमध्यें पारंगतत्व, क्षमा, सत्य, सरलत्व आणि शुचिर्भूतपणा हे आचार सज्जनांच्या ठिकाणीं दृष्टिगोचर होतात. सज्जन हे नेहमीं ब्राह्मणप्रिय असून सर्वही प्राण्यांवर दया करीत असतात; ते हिंसा न करण्यामध्यें तत्पर असतात व केव्हांही कठोर भाषण करीत नसतात. शुभ अथवा अशुभ कर्माच्या फलाचा संचय झाला ह्मणजे स्वर्ग अथवा नरक हा त्याचा परिणाम भोगावा लागतो हें जे ओळखून असतात, तेच शिष्ट होत असें सज्जनांचें मत आहे. जे न्यायशील, सद्गुणसम्पन्न, सर्व लोकांच्या हिताची इच्छा करणारे, साधु व ह्मणूनच स्वर्ग जिंकून घेणारे, निष्पाप, सन्मार्गानें वागणारे, दान करणारे, आपल्या संपत्तींत सर्वांचाही विभाग आहे असें समजणारे, दीन लोकांवर अनुग्रह करणारे, सर्वांस पूज्य असणारे, शास्त्रज्ञानासच द्रव्य समजणारे, तपोनिष्ठ आणि सर्वही पाण्यांवर दया करणारे असतात तेच शिष्ट होत असें सज्जनांचें मत आहे. जे लोक दीन मनुष्यांस दान करून अवशिष्ट राहिलेल्या द्रव्यावर उपजीविका करून असतात, त्यांना सुखदायक अशा स्वर्गादि लोकांची व इहलोकीं संपत्तीची प्राप्ति होते. सज्जनांस साधुसमागम झाला ह्मणजे ते स्वतःच्या शक्तीचें अतिक्रमण करून लोकव्यवहार, धर्म आणि आत्महित ह्यांजवर दृष्टि देऊन दान करीत असतात; व त्यामुळें जरी आपल्या कुटुंबाला आणि पोष्यवर्गाला पीडा झाली तरीही त्यांच्या अंतःकरणाच्या एकाग्रतेचा भंग होत नाहीं. ह्याप्रमाणें वर्तन करणाऱ्या सज्जनांचा सदोदित अभ्युदय होत असतो. अहिंसा, सत्य भाषण, घातुकपणाचा अभाव, सरलता, द्रोहशून्यत्व, अभिमानशून्यता, लोकलज्जा, सहिष्णुता, इंद्रियनिग्रह आणि शांति या गुणांनीं संपन्न असणारे ज्ञानी, धैर्यसंपन्न, प्राण्यांवर दया करणारे व काम आणि द्वेष ह्यांनीं युक्त नसणारे जे सज्जन ते लोकांस प्रमाणभूत होत. द्रोह न करणें, दान देणें आणि सदोदित सत्य भाषण करणें ह्या तीन गोष्टी सज्जनांच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट प्रकारें वास्तव्य करीत असतात, असें सज्जन ह्मणतात. धर्माचें आचरण करण्याविषयीं ज्यांचा दृढनिश्चय आहे ते शिष्टाचारसंपन्न महात्मे सज्जन, सर्वही प्राण्यांवर दया करणारे, दुसऱ्यांचें दुःख जाणणारे व सदोदित अत्यंत संतुष्ट असतात व अत्युत्कृष्ट धर्ममार्ग आक्रमण करीत असतात. कोणासही नांवें न ठेवणें, क्षमा, शांति, संतोष, प्रिय भाषण, कामक्रोधांचा त्याग, शिष्टाचाराचें अवलंबन आणि शास्त्रास अनुसरून कर्म करणें हा सज्जनांचा अत्युत्कृष्ट मार्ग होय. जे लोक सदोदित धर्माच्या अनुरोधानें वागून शिष्टाचाराचें अवलंबन करितात ते ज्ञानरूपी प्रासादावर आरूढ होऊन संसाररूपी महाभीतीपासून मुक्त होतात. हे द्विजश्रेष्ठा, लोकांचें आचरण नानाप्रकारचें असून तें पुण्यरहित आणि पापयुक्त असतें ह्याकडे ते दृष्टि देत असतात. ह्याप्रमाणें, हे द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मन्, माझ्या बुद्धीप्रमाणें आणि मीं ज्याप्रमाणें ऐकिलें आहे त्याप्रमाणें हे शिष्टाचाराचे गुण आपणाला बहुमानपूर्वक कथन केले आहेत.

अध्याय दोनशें आठवा.

—:०:—

हिंसेविषयीं धर्मव्याधाचें मत.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे युधिष्ठिरा, नंतर धर्मव्याधानें ब्राह्मणास ह्मटलें कीं, हे विप्रा, मी जें कर्म आचरण करीत असतों तें निःसंशय

घोर आहे. पण काय करावें? दैव बलवत्तर आहे आणि पूर्वजन्मींचें कर्मही दुस्तर आहे ! ह्मणूनच हा पूर्वजन्मीं केलेल्या पातकांच्या योगानें मजकडून कर्मरूपी दोष घडत आहे. हे ब्रह्मन्, या दोषांचा नाश करण्याविषयीं मी प्रयत्न करितों, पण कांहीं उपाय नाहीं हे द्विजश्रेष्ठा, प्राण्यांचें दैवच प्रथम त्यांचा वध करीत असतें. ह्यामुळें प्रत्यक्ष वध करणारा मनुष्य हा त्या कर्मास केवळ निमित्तमात्र होय. ह्मणूनच आह्मी ह्या कर्मास केवळ निमित्तमात्र आहों. तसेंच ज्या वध केलेल्या प्राण्यांचें मांस मी विकितों, त्यांनाही या मांसाचा देवता, अतिथि व पोष्यवर्ग ह्यांच्या भक्षणाच्या कामीं व पितरांच्या पूजनामध्यें उपयोग झाल्यानें धर्म घडेल. औषधि, लता, पशु, मृग आणि पक्षी हे प्राण्यांचे भक्ष्य पदार्थ होत, अशी श्रुति असल्याचें माझ्या ऐकण्यांत आहे. उशीनरपुत्र क्षमासंपन्न राजा शिबि ह्याला स्वतःच्या मांसप्रदानाच्या योगानेंच दुष्प्राप्य अशा स्वर्गाची प्राप्ति झाली. हे द्विजा, पूर्वीं रंतिदेवाच्या पाकशालेमध्यें प्रतिदिवशीं दोन हजार पशूंचा वध होत असे. तसेंच, तो प्रत्यहीं मांस आणि अन्न ह्यांचें दान करीत असतां त्याच्या घरीं प्रत्यहीं दोन हजार धेनूंचाही वध होत असे. तथापि, हे द्विजश्रेष्ठा, त्या राजाची अप्रतिम कीर्ति झाली. चातुर्मासामध्यें पशूंचा सदोदित वध होत असतो, अग्नीला मांसाची इच्छा असते, अशीही श्रुति असल्याचें ऐकण्यांत आहे. हे ब्रह्मन्, यज्ञामध्यें ब्राह्मण निरंतर पशूंचा वध करीत असतात व ते मंत्राच्या योगानें संस्कृत झाले ह्मणजे स्वर्गासही जातात. हे ब्रह्मन्, जर पूर्वीं अग्नींनीं मांसाची इच्छा केली नसती तर मांस हें कोणाचेंही भक्ष्य झालें नसतें. हे द्विजश्रेष्ठा, मुनींनीं ह्या मांसभक्षणाचा विधिही सांगितलेला आहे. देवता आणि पितर ह्यांना यथाविधि व श्रद्धेनुसार अर्पण करून जो सदोदित मांसभक्षण करितो त्याला मांसभक्षणाचा दोष लागत नाहीं. कारण, अशा रीतीनें मांसभक्षण करणारा मनुष्य मांसभक्षण न करणाराच होतो अशी श्रुति असल्याचें ऐकितों. ह्याचप्रमाणें ऋतुकालीं स्त्रीसमागम करणारा ब्राह्मण ब्रह्मचारी होतो असेंही सांगितलेलें आहे. ह्याचप्रमाणें सत्य आणि असत्य ह्यांचाही निर्णय करून विधि सांगितलेला आहे. हे द्विजा, पूर्वीं शापग्रस्त झालेल्या सौदास राजानें मनुष्येंही भक्षण केलीं होतीं. मग ह्याविषयीं मला काय बरें वाटेल ? तथापि प्राणिहत्या योग्य आहे असें मला वाटत नाहीं; आणि ह्मणूनच, हे द्विजश्रेष्ठा, मी हा केवळ स्वधर्म आहे असें समजून ह्याचा त्याग करीत नाहीं आणि माझें प्राक्तन असें समजून मी ह्या कर्मावर उपजीविका करितों. कारण, हे ब्रह्मन् स्वकर्माचा त्याग करणाऱ्यास अधर्म घडतो असें दिसून येतें. स्वकर्मामध्यें आसक्त होऊन राहणारा मनुष्य मूर्तिमंत धर्मच होय असा सिद्धांत आहे. पूर्वजन्मीं केलेलें कर्म प्राण्याला सोडीत नसतें. कर्माविषयींचा निर्णय करितांना विधात्यानें हा एक विधि सांगितलेला आहे. तो असा कीं, क्रूर कर्में करावीं लागत असणाऱ्या पुरुषानेंही मनांत असा विचार करावा कीं, ‘ माझ्या हातून शुभ कर्म कसें घडेल ? आणि ह्या पापकर्म करण्याच्या तडाक्यांतून मी कसा सुटेन ? ’ असा विचार केल्यानें त्या घोर कर्माचें बहुधा परिमार्जन होतें. मी असा विचार करीत असतों. त्याशिवाय दान, सत्य भाषण, गुरुजनांची सेवा, ब्राह्मणांचें पूजन आणि धर्माचरण ह्यांमध्येंही मी निरंतर आसक्त असतों. हे द्विजश्रेष्ठा, मी अभिमान आणि वादविवाद ह्यांपासून परावृत्त झालों आहें. कित्येक लोक

कृषि हें कर्म उत्कृष्ट होय असें मानीत असतात, पण तीमध्यें अतिशय हिंसा घडते. कारण, मनुष्य नांगरानें नांगरूं लागला ह्मणजे त्याच्या हातून भूमिगत आणि इतरही अनेक प्राण्यांचा वध घडतो. ह्याविषयीं आपणाला काय वाटतें? हे द्विजश्रेष्ठा, व्रीहिप्रभृति जीं धान्याचीं बीजें सांगितलेलीं आहेत तीं सर्वही सजीव असतात. मग त्याविषयीं आपणाला काय वाटतें ? कित्येक लोक पशूंना आक्रमण करून ठार करितात व भक्षणही करितात. हे द्विजा, मनुष्यें वृक्ष आणि औषधी ह्यांना तोडतात. पण, हे ब्रह्मन्, वृक्षांमध्यें, फलांमध्यें आणि जलामध्येंही अनेक जीवजंतु असतात. त्याविषयीं आपणाला काय वाटतें ? हे ब्रह्मन्, हें सर्वही विश्व प्राण्यांवर उपजीविका करणाऱ्या प्राण्यांनींच व्याप्त झालेलें आहे. उदाहरणार्थ, मत्स्य मत्स्याला भक्षण करितात. त्याविषयीं आपणाला काय वाटतें ? हे द्विजश्रेष्ठा, प्राणी हे नानाप्रकारच्या प्राण्यांवर उपजीवनही करीत असतात व ते परस्परांस भक्षणही करीत असतात. तेव्हां त्याविषयीं आपणाला काय वाटत आहे ? तसेंच, हे विप्रा, अनेक प्राणी भूमीवरून एकसारखे फिरत असतात आणि मनुष्याकडून पायांनीं त्यांचा वध घडतो, तेव्हां त्याविषयीं आपणाला काय वाटतें? तसेंच मनुष्यें बसतांना, निजतांना, जाणून अथवा न जाणून अनेक प्राण्यांचा वध करीत असतात. त्याविषयीं आपणाला काय वाटतें ? हें सर्व आकाश आणि पृथ्वी हीं प्राण्यांनीं व्यापून टाकिलेलीं आहेत; व ह्मणूनच अज्ञानानें कां होईना, त्यांची हिंसा घडतेच. तेव्हां आपणाला त्याविषयीं काय वाटतें ? पूर्वी आश्चर्यचकित झालेल्या लोकांनीं अहिंसा हें तत्त्व सांगितलें आहे हें खरें; पण, हे द्विजश्रेष्ठा, ह्या लोकामध्यें प्राण्यांची हिंसा न करणारे असे कोण आहेत ? पुष्कळ प्रकारें विचार केला ह्मणजे असें खास वाटतें कीं, हिंसा न करणारा असा कोणीही नाहीं. हे द्विजश्रेष्ठा, यति हे हिंसा न करण्यामध्यें आसक्त होऊन राहिलेले असतात; पण त्यांच्या हातून देखील हिंसा ही घडतेच. आतां ती त्यांच्या प्रयत्नामुळें पुष्कळ कमी होते ही गोष्ट निराळी. जे लोक सत्कुलामध्यें उत्पन्न झालेले आणि मोठे गुणसंपन्न आहेत असें दिसून येतें, ते मोठमोठीं घोर कर्में करितात; तथापि त्यांस लज्जा वाटत नाहीं. मित्र मित्रांना, शत्रु शत्रूंना आणि सर्वच लोक प्रायः सन्मार्गानें वागणाऱ्या मनुष्याला चांगल्या दृष्टीनें पहात नाहींत. आपला एखादा आप्त जरी ऐश्वर्यसंपन्न झाला तरीही दुसऱ्या आप्तांना आनंद होत नाहीं. स्वतःस पंडित समजणारे मूर्ख गुरूचीही निंदा करीत असतात. सारांश, हे द्विजश्रेष्ठा, धर्माशीं ज्याचा संबंध आहे परंतु जो अधर्म आहे असा पुष्कळ विपरीत प्रकार लोकांमध्यें दिसून येतो; तेव्हां त्याबद्दल आपणाला काय वाटतें ? धर्म आणि अधर्म ह्यांविषयींच्या कृत्यांसंबंधानें आणखी पुष्कळ बोलतां येण्यासारखें आहे. असो; जो मनुष्य स्वकर्मनिष्ठ असतो त्यालाच विपुल कीर्तीची प्राप्ति होते.

अध्याय दोनशें नववा.

—:०:—

धर्मव्याधाचें पूर्वकर्मविचार.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे सर्वधार्मिकश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, पुनरपि धर्मव्याधानें सूक्ष्मदृष्टीनें ब्राह्मणश्रेष्ठास असें म्हटलें.

धर्मव्याध म्हणाला:—वेद हेंच धर्माचें प्रमाण होय, असें मन्वादि ज्ञानवृद्ध लोकांचें सांगणें आहे. धर्माचें ज्ञान अत्यंत सूक्ष्म

असून त्याच्या अपार अशा अनेक शाखा आहेत. प्राणांतिक प्रसंगीं आणि विवाहाच्या ठिकाणीं असत्य भाषण करणें भाग पडतें. ह्या वेळीं असत्य भाषणानेंच सत्य भाषण केल्याचें फल मिळतें. कारण, जें प्राण्यांना अत्यंत हितकारक असेल तेंच सत्य होय असा निश्चय आहे. सारांश, अशा प्रसंगीं विपरीतपणानें वागल्यास धर्म घडतो. पहा हें धर्माचें सूक्ष्म स्वरूप ! हे साधुवर्या, मनुष्य जें शुभ अथवा अशुभ कर्म करीत असतो, त्याचें फल त्याला अवश्य मिळत असतें ह्यांत संशय नाहीं. पण ज्या वेळीं पुरुष संकटांत सांपडतो त्या वेळीं तो देवांनाच दोष देत असून त्या मूर्खाच्या लक्ष्यांत आपले कर्मदोष मुळींच येत नाहींत. हे द्विजश्रेष्ठा, मूर्ख, कपटी आणि चंचल बुद्धीचा जो मनुष्य असतो, त्याला सुखकारक गोष्टी सदोदित दुःखकारक होतात व दुःखकारकही सदोदित सुखकारक होतात, असा विपर्यास घडतो. त्याला स्वतःची बुद्धि, सुशिक्षितपणा अथवा पराक्रम पार पाडूं शकत नाहीं. जर कर्माचें फल उद्योगाच्या अधीन असतें, तर ज्या ज्या मनुष्यानें आपल्या अभिलाषानुरूप ज्या ज्या गोष्टीची इच्छा करावी,ती ती त्याला अवश्य मिळाली असती. पण इंद्रियनिग्रहसंपन्न, कार्यदक्ष आणि बुद्धिमान् असे सज्जन जरी आपापलीं कर्में करून अगदीं क्षीण होऊन गेले तरीही त्यांना फलप्राप्ति झाल्याचें दिसत नाहीं; पण प्राण्यांच्या हिंसेविषयीं आणि लोकांस फसविण्याविषयीं उद्युक्त असलेला दुसरा एखादा मनुष्य सदोदित सुखानें नांदत असतो. एखादा मनुष्य कांहीं कार्य न करितां स्वस्थ बसून राहिला तरीही संपत्ति त्याजकडे आपण होऊन येते आणि एखाद्या मनुष्यानें अनेक कर्में केलीं तरीही त्याला हवी ती वस्तु प्राप्त होत नाहीं. पुत्राभिलाषी दैन्यसंपन्न पुरुषांनीं देवांचें आराधन व तपश्चर्या हीं केल्यानंतर मातेनें दहा महिने गर्भामध्यें वागविलेले पुरुष उत्पन्न होतात, पण ते कुलदूषक बनतात. दुसरे लोक त्याच देवताराधनादिक विपुल अशा मंगलकृत्यांच्या योगानें जन्म पावतात व पित्यानें संचय करून ठेवलेली धन, धान्य व इतर सुखोपभोगाचीं साधनें ह्यांच्या योगानें युक्त व कुलीन बनतात. मनुष्याला होणारे रोगही कर्मजन्य असतात ह्यांमध्यें संशय नाहीं. ज्याप्रमाणें व्याध क्षुद्र पशूंचें निवारण करीत असतात त्याप्रमाणें मनुष्यें ह्या व्याधीचें निवारण करितात. हे द्विजा, असें व्याधाकडून मृगांचें निवारण केलें जातें त्याप्रमाणें ज्यापाशीं औषधांचा संग्रह आहे अशा चतुर वैद्याकडून व्याधींचें निवारण केलें जातें. हे धार्मिकश्रेष्ठा, ज्यांना भोजनाची सोय आहे ते संग्रहिणीनें पीडित झाल्यामुळें भोजन करूं शकत नाहींत; आणि दुसरे अनेक बाहुबलसंपन्न लोक क्लेश पावत असून त्यांना कष्टानें भोजन मिळतें. प्रचंड असा कर्मरूपी प्रवाह ह्या शोकमोहांनीं व्याप्त होऊन गेलेल्या व साहाय्यशून्य लोकांला एकदा आपल्यामध्यें ओढून नेतो व पुढें एकसारखा वाहून नेत असतो. सारांश, जग हें कर्माच्या अधीन आहे. जर तें तसें नसून स्वातंत्र्यसंपन्न असतें तर मग कोणीही मरण पावले नसते.. कोणीही क्षीण झाले नसते, सर्वांचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले असते आणि अप्रिय गोष्ट कोणालाही पहावी लागली नसती. प्रत्येक मनुष्याला आपण सर्वांही लोकांच्या वर ताण करावी अशी इच्छा असते व त्यासाठीं तो यथाशक्ति प्रयत्नही करीत असतो; तथापि तसें घडून येत नाहीं. पुष्कळ लोक सारख्याच नक्षत्रावर आणि मंगलकारक योगावर जन्म-

लेले असतात; तथापि त्यांच्या कर्मविषयक फलांमध्यें मोठेंच वैषम्य दिसून येतें. हे ब्रह्मन्, जी वस्तु स्वतःच्या अधीन असणें योग्य आहे अशाही वस्तूवर कित्येकांची सत्ता चालत नाहीं. केवळ उद्योगाच्या योगानें इहलोकामध्यें फलप्राप्ति होते हें मत देहात्मवादी चार्वाकांचें आहे; वस्तुतः तशी स्थिति नाहीं. अर्थात् ज्या कर्माचें फल इहलोकीं मिळालेलें नाहीं त्याचें फल अन्यत्र मिळतें. कारण, हे ब्रह्मन्, जीव हा शाश्वत असून सर्वही प्राण्यांचें केवल शरीरच इहलोकीं अशाश्वत आहे अशी श्रुति आहे. त्यामुळें शरीराची हिंसा केली असतां देहाचा तेवढा नाश होतो आणि कर्मरूपी बंधनानें जखडून गेलेला जीव दुसऱ्या शरीरामध्यें प्रविष्ट होतो.

जीव शाश्वत आहे.

ब्राह्मण म्हणाला:—हे कर्मज्ञश्रेष्ठा, जीव हा शाश्वत आहे हें कशावरून? हें जाणण्याची मला इच्छा आहे.

व्याध म्हणाला:—देहाचा भेद झाला म्हणून जीवाचा नाश होतो असें नाहीं; ह्मणूनच, तो मरण पावला असें जें मूढ लोक ह्मणतात तें मिथ्या होय. जीव हा केवल शरीरभेद होऊन निघून जातो आणि अशा प्रकारें त्याला अन्य शरीराची प्राप्ति होणें हेंच मरण होय. मनुष्यानें ह्या मृत्युलोकामध्यें जें कर्म केलें असेल त्याचा उपयोग त्याच्यावांचून दुसरा कोणीही घेत नसतो, व ह्मणूनच त्यानें जें कर्म केलें असेल त्याचें फल त्यालाच भोगावें लागतें. कारण, केलेल्या कर्माचा नाश हा भोगल्यावांचून केव्हांही होत नाहीं. ह्मणूनच इहजन्मीं जे अत्यंत पुण्यशील असतील तेच अन्यजन्मीं पुण्यसंपन्न बनतात व जे इहजन्मीं पापाचरण करणारे असतात ते अन्यजन्मीं नराधम बनतात. सारांश, इहलोकीं मनुष्यांचीं कर्में त्यांची पाठ सोडीत नाहींत व त्यामुळें त्यांचा संस्कार घडल्यानंतर तो अन्यजन्मीं त्याच्या अनुरोधानें उत्पन्न होतो.

मनुष्यजन्मप्राप्ति व पुण्यपापसंबंध.

ब्राह्मण म्हणाला:—हे साधुवर्या, मनुष्य जन्मास कसा येतो? आणि त्याला पापपुण्यांच्या योगानें पुण्यसंपन्न अथवा पापसंपन्न अशा जातींची कशी प्राप्ति होते?

व्याध म्हणाला:—हे द्विजश्रेष्ठा, प्राणी जन्मास कसा येतो हें ज्या ग्रंथामध्यें स्पष्टपणें सांगितलेलें आहे त्या ग्रंथांत ह्या प्रश्नाचें असें उत्तर दिलें आहे कीं, हीं शरीरें आणि अन्य घटादिक पदार्थ इत्यादि जें कांहीं दिसत आहे तें केवळ कर्माचेंच स्वरूप होय. तेंच मी संक्षेपानें व लवकर आपणाला सांगतों. कर्मरूपी बीजाचा संचय केल्यानंतर त्याच्या अनुरोधानें शुभकर्म करणारा मनुष्य शुभ योनीमध्यें व पापकर्में करणारा मनुष्य पापयोनीमध्यें पुनरपि जन्मास येतो. शुभकर्मांचें आचरण केल्यास मनुष्यास देवयोनीची प्राप्ति होते; मिश्र प्रकारचीं कर्में केल्यास तो अन्यजन्मीं मनुष्य होतो; तामस कर्मांच्या योगानें त्याला तिर्यग्योनीची प्राप्ति होते; आणि केवळ पापाचरण करणारा मनुष्य अधोगतीस जातो. ह्याप्रमाणें मनुष्य स्वतः आचरण केलेल्या कर्मांची फलें उपभोगीत जन्म, जरा, मृत्यु इत्यादिक दुःखांनीं सदोदित पछाडून जाऊन नानाप्रकारच्या योनींमध्यें संचार करीत असतो. कर्मरूपी बंधनानें बद्ध झालेले जीव हजारों तिर्यग्योनि आणि नरक ह्यांमध्यें प्रवेश करून सारखे फिरत राहिलेले असतात. प्राणी हा आपण केलेल्या त्या त्या कर्मांच्या योगानें मरणोत्तर दुःख पावतो व त्या दुःखाचा प्रतिघात करण्यासाठीं त्याला पापिष्ठ योनीची

प्राप्ति होते. पण त्या योनीमध्येंही तो नव्या नव्या कर्मीचा संग्रह करितो; व त्यामुळें, अपथ्य-भक्षण करणाऱ्या रोगग्रस्त मनुष्याप्रमाणें त्याचें फल भोगीत असतो. प्राणी हा वस्तुतः सदोदित दुःखग्रस्त झालेला असतो. मध्यें ज्याला तो सुख अशी संज्ञा देत असतो तो केवल दुःखाचा अभाव होय. कारण, संसारामध्यें खरें सुख मुळींच नसतें. तो दुःखालाच सुख समजत असतो. ह्यामुळें त्याच्या अज्ञानरूपी बंधाची निवृत्ति झालेली नसते म्हणून व कर्मीचाही उदय झाल्यामुळें तो नानाप्रकारच्या दुःखांनीं युक्त होऊन संसारामध्यें चक्राप्रमाणें भ्रमण करीत असतो. त्याच्या अज्ञानरूपी बंधनाची जर निवृत्ति झाली आणि सत्कर्मांच्या आचरणानें तो अत्यंत शुद्ध झाला तर, हे द्विजश्रेष्ठा, तो तपश्चर्येचा उद्योग करूं लागतो व नानाप्रकारचीं कर्में करून सद्गतीस जातो. तसेंच, कर्मबंधाची निवृत्ति होऊन जर तो उत्कृष्ट प्रकारच्या कर्मीच्या योगानें शुद्ध झाला, तर ज्या ठिकाणीं गमन केल्यानें पुनरपि शोक करावा लागत नाहीं अशा लोकास जातो. मनुष्य पाप करूं लागला ह्मणजे तो स्वभावतःच पापवृत्ति बनतो व त्यामुळें त्याच्या पापाचा शेवट म्हणून केव्हांही होत नाहीं. ह्यास्तव, पुण्य करण्याविषयींचाच प्रयत्न करावा व पापकर्म वर्ज्य करावें. जो मनुष्य मत्सरशून्य आणि कृतज्ञ असेल त्याचें कल्याण होतें आणि त्याला सुखें, धर्म, अर्थ व शेवटीं स्वर्ग ह्यांची प्राप्ति होते. संसारसंपन्न, इंद्रियनिग्रह केलेला, नियमनिष्ठ, मनोनिग्रहसंपन्न आणि ज्ञानवान् अशा मनुष्याला इहलोकीं व परलोकींही साहजिक रीतीनें सुखाची प्राप्ति होते. ह्यासाठीं, हे द्विजा, सज्जनांनीं सांगितलेल्या धर्मानें वागावें; शिष्टाप्रमाणें कर्में आचरण करावीं; आणि लोकांना क्लेश न देतां उपजीविकेचें साधन मिळविण्याची इच्छा करावी. वेदवेत्ते आणि शास्त्रनिष्णात असे धर्मोपदेश करणारे लोक आहेत; त्यांच्या उपदेशानुसार तूं कर्में करीत जा. कारण, अशा प्रकारें कर्में केल्यानें लोकांमध्यें धर्मसंकर होत नाहीं. सुज्ञ मनुष्याला धर्माच्या योगानें आनंद होतो व तो धर्मावरच आपली उपजीविका करीत असतो; आणि, हे द्विजश्रेष्ठा, त्या धर्माच्या योगानें जें द्रव्य प्राप्त झालें असेल त्याच्या योगानें, ज्यामध्यें कांहीं गुण आहेत असें त्याला दिसून आलेलें असतें त्या धर्मरूपी वृक्षाच्या मूलावरच सिंचन करीत असतो व त्यामुळें तो धर्मात्मा बनून जातो. अशा रीतीनें त्याचें अंतःकरणही संतुष्ट होतें; व तो मित्रजनांसहवर्तमान संतुष्ट होऊन इहलोकीं आणि परलोकींही आनंदांत राहतो. त्या सज्जनश्रेष्ठाला अभीष्ट अशा शब्दांची, स्पर्शाची, रूपाची, गंधाची आणि प्रभुत्वाची जी प्राप्ति होते तें धर्माचेंच फल होय असें सांगितलेलें आहे. पुढें, हे महाब्राह्मणा, धर्माचें फल मिळालें तरीही त्याचें समाधान होत नाहीं व ज्ञानदृष्टीच्या योगानें संसाराकडे अवलोकन करून तो वैराग्यसंपन्न बनूं लागतो. ज्ञानदृष्टि मनुष्य रागद्वेषादिक दोषांचा अनुयायी केव्हांही होत नाही. तो स्वेच्छेनुरूप वैराग्यसंपन्न होतो; तथापि धर्मत्याग करीत नाही. मात्र हा लोक स्वभावतःच क्षय पावणारा आहे असें पाहून सर्वसंन्यास करण्याविषयीं तो प्रयत्न करूं लागतो; व नंतर केवल उपाय केल्यावांचून नव्हे—तर उपाय करून मोक्षप्राप्तीविषयीं प्रयत्न करूं लागतो. अशा रीतीनें तो वैराग्यसंपन्न होऊन पापकर्माचा त्याग करितो व धर्मनिष्ठ बनून अत्यंत श्रेष्ठ असा मोक्ष मिळवितो. तप हेंच प्राण्यांच्या मोक्षास कारण असून शम आणि दम त्याचें मूळ आहे. त्या तपाच्या अवलंबनानें, अंतः-

करणांत ज्यांची इच्छा असेल त्या सर्वही अभीष्ट वस्तूंची प्राप्ति होते. हे द्विजश्रेष्ठा, इंद्रियांचा निरोध, सत्य आणि दम यांच्या योगानें श्रेष्ठ अशा ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते.

ब्राह्मण ह्मणालाः—हे नियमश्रेष्ठा, इंद्रियें कोणाला ह्मणतात? तीं कोणतीं? त्यांचा निग्रह कसा करावा? निग्रह केल्यानें फल काय मिळतें? आणि त्याच्या फलाची प्राप्ति कशी होते? हे धार्मिकश्रेष्ठा, हें सर्व तात्त्विकपणें जाणण्याची मला इच्छा आहे. ह्यास्तव तें आपण सांगा.

अध्याय दोनशें दहावा.

—:०:—

मनुष्य पापी कसा बनतो?

मार्कंडेय ह्मणालेः–हे नराधिपते युधिष्ठिरा, ब्राह्मणानें असें भाषण केल्यानंतर धर्मव्याधानें त्याला काय उत्तर दिलें ते ऐक.

व्याध ह्मणालाः—हे द्विजश्रेष्ठा, रूपरसादिकांच्या ज्ञानाविषयीं प्रथम अंतःकरण प्रवृत्त होतें; व त्याला त्या ज्ञेय पदार्थाची प्राप्ति झाली ह्मणजे तें राग आणि द्वेष ह्यांनीं युक्त होतें. तदनंतर मनुष्य त्या वस्तूच्या प्राप्तीसाठीं मोठमोठीं कर्मे करूं लागतो व अभीष्ट अशा रूपाचा व गंधाचा वारंवार अनुभव घेऊं लागतो. त्या योगानें राग उत्पन्न होतो व लागलीच द्वेषही उत्पन्न होतो. द्वेषानंतर लोभाचा व लोभानंतर मोहाचा त्याच्यावर पगडा बसतो. ह्याप्रमाणें लोभानें ग्रस्त व रागद्वेषांच्या योगें पीडित होऊन गेलेल्या मनुष्याची धर्मावर बुद्धि जडत नाहीं. व तो केवळ धर्माचें ढोंग माजवूं लागतो. तो दंभानेंच धर्माचरण करितो व कुटिलपणानेंच द्रव्यसंपादन करणें त्याला आवडूं लागतें. हे द्विजश्रेष्ठा, कुटिलपणानें द्रव्यप्राप्ति होऊं लागली ह्मणजे मनुष्याची बुद्धि त्यामध्येंच रममाण होऊं लागते व तो पाप करण्याची इच्छा करूं लागतो. हे द्विजश्रेष्ठा, हितचिंतक आणि ज्ञानी लोक त्या वेळीं त्याचें निवारण करूं लागले ह्मणजे श्रुतीमध्यें सांगितलेलीं वचनें भलत्याच तऱ्हेनें लावून त्यांच्या आधारानें तो 'मी असंग आहें, मी शांत आहें.' इत्यादिक उत्तरें देऊं लागतो. ह्याप्रमाणें अंतःकरणांत पापाचें चिंतन करणें, पापजनक भाषण करणें आणि पापमय क्रिया करणें असा तीन प्रकारचा अधर्म त्याच्या हातून रागरूपी दोषाच्या योगानें घडतो. ह्याप्रमाणें तो अधर्माविषयीं प्रवृत्त झाला ह्मणजे त्याचे चांगले गुण नष्ट होऊन जातात व पापकर्मे करूं लागल्यामुळें समानशील पुरुषांशींच त्याची मैत्री जडते. त्यामुळें तो इहलोकीं दुःख पावतो व परलोकीही क्लेश भोगतो. अशा रीतीनें मनुष्य पापशील बनतो. आतां धर्मप्राप्ति कशी होते तें सांगतों, ऐक. जो मनुष्य ज्ञानदृष्टीनें पूर्वीच हे दोष अवलोकन करितो व सुख आणि दुःख ह्या दोहोंमध्येंही निर्विकारपणें राहून साधुसेवा करितो, त्याच्या हातून चांगले उद्योग घडूं लागतात आणि त्या योगानें त्याची बुद्धि धर्मामध्यें रममाण होऊन राहते.

ब्राह्मण ह्मणालाः—धर्मव्याधा, जें सांगणारा कोणी नाहीं असें प्रिय आणि धर्मानुसारी भाषण तूं करीत आहेस. ह्यामुळें, दिव्यप्रभावसंपन्न असा तूं कोणी तरी अत्यंत मोठा ऋषिच आहेस असें माझें मत आहे.

ब्रह्मविद्या.

व्याध ह्मणालाः—महाभाग्यशाली ब्राह्मण हे पितृस्थानीय असून सदोदित अग्रस्थानाचा उपभोग घेणारे आहेत. ह्यास्तव, विचारी मनुष्यानें सर्व प्रकारें इहलोकीं त्यांचें प्रिय केलें पाहिजे. हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, त्यांना जें प्रिय असतें तें मीं त्या ब्राह्मणांना, 'नमस्कार

करून आपणाला सांगतों. ही ब्रह्मविद्या आपण मजकडून ऐका. हें सर्व विश्व ह्मणजे पंचमहाभूतें, आत्मा आणि मन हींच आहेत व तें आत्मस्वरूपी असल्यामुळें कर्माच्या योगानें त्याची प्राप्ति करून घेतां येणें अशक्य आहे. ह्या ब्रह्माहून अत्यंत श्रेष्ठ असें दुसरें कांहींही नाहीं. आकाश, वायु, अग्नि, जल आणि पृथ्वी हीं पंचमहाभूतें व शब्द, स्पर्श, रूप, रस, आणि गंध हे त्यांचे गुण हे सर्व त्या परब्रह्माचेच आहेत. कारण, शब्दादिक गुण पंचमहाभूतांचे असून पंचमहाभूतें हीं मायेचीं कार्यें आहेत. आणि माया ही ब्रह्माचाच आश्रय करून आहे. ह्यामुळें, ज्याप्रमाणें जलतरंगावर असणारा चंचलपणा जलतरंग हें ज्याचें कार्य आहे त्या जलामध्यें प्रतिबिंबित झालेल्या चंद्रबिंबावर आरोपित होतो, ह्मणजे जलतरंग हालूं लागल्यामुळें जलांत पडलेलें चंद्रप्रतिबिंब हालत आहे असें ह्मणून हालणें हा गुण चंद्रबिंबाचा आहे असें ज्याप्रमाणें मानतात, त्याप्रमाणेंच पंचमहाभूतें व त्यांचें गुण हे परमात्म्याचेच गुण होत असें सांगितलेलें आहे. आकाशादिक पंचमहाभूतें व त्यांचे शब्दादिक गुण ह्या गुणांचेही तार, मंद्र इत्यादिक सर्व प्रकारचे गुण दृष्टिगोचर होतात. ज्याप्रमाणें लोखंड अग्नीमध्यें तापविलें ह्मणजे चौकोनीपणा वगैरे लोखंडाच्या गुणाचा अग्नीवर आरोप केला जातो आणि अग्नीच्या दाहकत्वादि गुणांचा लोखंडावर आरोप केला जातो, अर्थात् ते परस्परांचे गुण बनतात, त्याप्रमाणेंच आत्मा आणि तद्भिन्न पदार्थ ह्यांचीही गुणांसंबंधानें स्थिति आहे. उदाहरणार्थ, आत्म्याच्या आनंदादि गुणांचा मनावर आणि मनाच्या सुखदुःखादि गुणांचा आत्म्यावर आरोप केला जातो. ईश, हिरण्यगर्भ आणि जीव ह्या तिहींमध्यें पहिल्या पहिल्या वस्तूंच्या गुणांचा पुढच्या पुढच्या वस्तूंवर बहुधा आरोप केला जातो. पण पुढच्या पुढच्या वस्तूंच्या सर्व गुणांचा आरोप पूर्वीपूर्वीच्या वस्तूंवर सर्वथा होत नाहीं; कांहीं गुणांचा मात्र होतो. शब्दादिक पाच जे विषय सांगितले त्यांहून चेतना हा एक सहावा पदार्थ असून त्यासच मन असें ह्मणतात. हे सहा, सातवी बुद्धि, आठवा अहंकार, पांच इंद्रियें, जीव, रज, सत्त्व आणि तम मिळून ह्या सतरा वस्तूंच्या समुदायास अव्यक्त अर्थात् माया अशी संज्ञा आहे. पांच ज्ञानेंद्रियें व मन आणि बुद्धि मिळून सात इंद्रियें, व मंतव्य (विचारणीय), बौद्धव्य (ज्ञेय) आणि शब्दादिक पांच मिळून ब्रह्मेंद्रियांनीं ज्यांचें ज्ञान होतें अथवा होत नाही असे बुद्धिरूपी गुहेमध्यें लीन होऊन राहिलेले त्यांचे सात विषय हे चौदा, आकाशादिक पांच, आत्मा, अहंकार आणि सत्त्वादिक तीन मिळून चोवीस वस्तूंस व्यक्ताव्यक्त असें ह्मणतात. हा सर्व वस्तुसमूह भोग्य असून परमात्मा हा त्याचा भोक्ता आहे. ह्याप्रमाणें मी आपणाला हें सर्व सांगितलें. आतां पुनः काय ऐकण्याची आपली इच्छा आहे?

अध्याय दोनशें अकरावा.

—:०:—

पंचमहाभूतांचे गुण व इन्द्रियनिग्रह.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे भरतकुलोत्पन्ना, धर्मव्याधानें असें भाषण केल्यानंतर तो ब्राह्मण पुनरपि अंतःकरणाचा आनंद वृद्धिंगत करणारी गोष्ट बोलूं लागला.

ब्राह्मण ह्मणालाः—हे धार्मिकश्रेष्ठा, पांच जीं महाभूतें सांगितलीं आहेत त्यांपैकीं प्रत्येकाचे गुण मला सांगा.

व्याध ह्मणालाः—भूमि, जल, तेज, वायु, आणि आकाश हीं पंचमहाभूतें असून त्यांतील पहिलें पहिलें महाभूत पुढच्या पुढच्या महाभूताहून गुणानें अधिक आहे; ह्मणजे प्रत्येकाचे

गुण आपल्या पुढच्या महाभूताहून अधिकआहेत. ते त्यांचे गुण मी आपणाला सांगतों. हे ब्रह्मन्, भूमीचे गुण पांच असून जल, तेज, वायु आणि आकाश ह्यांचे क्रमानें चार,तीन,दोन आणि एक असे आहत. शब्द,स्पर्श,रूप, रस व गंध हे सर्वांहून अत्यंत उत्कर्षसंपन्न असे पांच गुण भूमीमध्यें आहेत. हे सुव्रता द्विजश्रेष्ठा, शब्द, स्पर्श, रूप आणि रस हे चार उदकाचे; शब्द, स्पर्श आणि रूप हे तेजाचे आणि शब्द व स्पर्श हे वायूचे गुण असून शब्द हा एकच गुण आकाशाचा आहे. हे ब्रह्मन्, ह्याप्रमाणें पंचमहाभूतांमध्यें असणारे पंधरा गुण सर्वही प्राण्यांमध्यें वास्तव्य करीत असून सर्वही लोक ह्या गुणांच्याच आश्रयानें राहिलेले आहेत. पंचमहाभूतें परस्परांस सोडून रहात नाहींत. तीं सदोदित एकत्र होऊन रहातात. ज्या वेळीं चराचरामध्यें वास्तव्य करणारीं हीं पंचमहाभूतें विषमत्व पावतात अर्थात् त्यांचें प्रमाण कमीअधिक होतें, त्या वेळीं कालाच्या अनुरोधानें प्राणी दुसऱ्या शरीरामध्यें प्रविष्ट होतो. ह्या महाभूतांचा लय उलट क्रमानें व उत्पत्ति सरळ क्रमानें होते. कारण, भूमीचा जलामध्यें, जलाचा अग्नीमध्यें, अग्नीचा वायूमध्यें आणि वायूचा आकाशामध्यें लय होत असून, आकाशापासून वायूची, वायूपासून अग्नीची, अग्नीपासून जलाची आणि जलापासून भूमीची उत्पत्ति होते. पंचभूतघटित असे विभाग प्रत्येक पदार्थामध्यें दिसून येतात. त्या विभागांच्याच योगानें हें स्थावरजंगमात्मक विश्व व्याप्त होऊन गेलेलें आहे. इंद्रियांस ज्या ज्या वस्तूचें ज्ञान होतें त्याला त्याला व्यक्त असें ह्मणतात; व जें जें इंद्रियास अगोचर व ह्मणूनच अनुमानग्राह्य असतें त्यास अव्यक्त असें म्हणतात. ह्या शब्दादि गुणापैकीं आपापल्या विषयाचें ग्रहण करणारीं जीं इंद्रियें त्यांचा निग्रह करून मनुष्य जसजसा शरीरास तपश्चर्यारूपी क्लेश देईल, तसतसें त्याला आपण परमात्मरूपी असल्यामुळें सर्व लोकांमध्यें व्याप्त होऊन राहिलों असून आपल्या ठिकाणींही सर्व लोक वास्तव्य करीत आहेत असें ज्ञान होऊं लागतें. ह्याप्रमाणें प्रत्येक स्थितीमध्यें ज्याला सर्वही प्राण्यांचें ज्ञान झालें आहे अशा ब्रह्मस्वरूपी होऊन गेलेल्या मनुष्याचा संसारजनक अशुभ कर्मांशीं संबंध जडत नाहीं. अशा रीतीनें योगी मनुष्यानें मायात्मक क्लेशांचें अतिक्रमण केल्यानंतर,ज्या योगानें जीवितात्मक लोकसंबंधीं वृत्ति प्रकाशमान होते त्या ज्ञानरूपी मार्गाच्या योगानें त्याला परमपुरुषार्थरूपी मोक्षाचें ज्ञान होतें. सारांश, तो मुक्त होतो. मुक्त झालेला जीव हा आद्यंतशून्य,स्वयंभू, अविनाशी,दृष्टांतवर्जित व ह्मणूनच तर्कानें जाणतां येण्यास अशक्य आणि अतींद्रिय असतो, असें बुद्धीचा नियंता जो परमात्मा त्यानें आपल्या निःश्वासरूपी वेदामध्यें सांगितलेलें आहे. हे विप्रा, मला तूं जें हें विचारीत आहेस तें सर्व घडून येण्यास तप हेंच कारण आहे. इंद्रियांचें संयमन केलें तरच तप घडतें; नाहीं तर घडत नाहीं. स्वर्ग आणि नरक हे जे दोन पदार्थ ते सर्व केवळ इंद्रियेंच होत. कारण, त्यांचा निग्रह केल्यास तीं स्वर्गदायक होतात आणि तीं मोकळीं सोडल्यास नरकप्रद होतात. हा संपूर्ण समाधिविधि ह्मणजे सर्व इंद्रियांचा निग्रह करणेंच होय. कारण, इंद्रियें हींच त्यांचा निग्रह केला असतां तपाच्या साधनास कारणीभूत असून निग्रह न केल्यास संपूर्ण नरकाचें मूळ आहेत. इंद्रियांची विषयांच्या ठिकाणीं अत्यंत आसक्ति झाल्यास मनुष्य निःसंशय रागद्वेषादिरूप दोष पावतो आणि त्यांचेंच संयमन केल्यास त्याला सिद्धि मिळते. आपल्या ठिकाणीं निरंतर 'वास्तव्य

करणाऱ्या ह्या मन आणि पांच ज्ञानेंद्रियें ह्मणून सहा इंद्रियांचें नियमन करण्याचें सामर्थ्य ज्याला प्राप्त होतें, त्या जितेंद्रिय पुरुषाला पापाचा स्पर्श देखील होत नाहीं. मग तन्मूलक अनर्थांचा संबंध कोठून जडणार? पुरुषाचें शरीर हा रथ असून आत्मा हा सारथि आणि इंद्रियें अश्व आहेत, असें सांगितलेलें आहे. सावधपणें असणारा व क्षेमयुक्त असा ज्ञानसंपन्न पुरुष जसा एखादा रथस्थ पुरुष असावा त्याप्रमाणें त्या सहनशील अशा उत्कृष्ट अश्वांच्या योगानें मार्गक्रमण करितो. शरीरामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या ह्या बलाढ्य अशा इंद्रियरूपी अश्वांच्या इंद्रियवृत्तिरूपी काढण्या जो वीर आंवरून धरितो तो उत्कृष्ट प्रकारचा सारथि होय. मार्गामध्यें मोकळे सुटलेल्या अश्वांप्रमाणें विषयांच्या बाजूस अत्यंत मोकळीं सुटलेलीं जीं इंद्रियें त्यांचें नियमन करण्याविषयीं धैर्य केलें पाहिजे. धैर्याच्या योगानें त्यांचा निग्रह खात्रीनें करितां येतो. इंद्रियें विषयाकडे धावूं लागलीं ह्मणजे जर मनही त्यांच्यामागून जाऊं लागलें, तर तें ज्याप्रमाणें वायु हा नौकेला जलामध्यें दूर घेऊन जातो त्याप्रमाणें मनुष्याच्या बुद्धीस हरण करतें. मनुष्यें अज्ञानामुळें फलप्राप्तीच्या इच्छेनें ज्यांच्या ठिकाणीं अत्यंत आसक्त होऊन रहातात, त्याच इंद्रियांना स्वाधीन ठेवणाऱ्या ध्यानशील पुरुषास ध्यानजन्य परमात्मसाक्षात्काररूपी फलाची प्राप्ति होते.

अध्याय दोनशें बारावा.

—:०:—

सत्त्वादिगुणविचार.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्याप्रमाणें धर्मव्याधानें सूक्ष्म तत्त्व कथन केलें असतां तो ब्राह्मण पुनरपि अंतःकरण एकाग्र करून सूक्ष्मपणें प्रश्न करूं लागला.

ब्राह्मण ह्मणाला:—आपणाला मी प्रश्न करीत आहें. तेव्हां आपण सत्त्व, रज आणि तम ह्या द्रव्यांचे गुण बरोबर रीतीनें मला सांगा.

व्याध ह्मणाला:—हें ठीक आहे. आपण जें मला विचारिलें तें मी आपणाला सांगतों. आतां ह्या सत्त्वादिकांचे निरनिराळे गुण आपण ऐका. ह्या गुणांपैकीं तम हा गुण मोहात्मक असून रज हा गुण प्रवृत्तीस कारणीभूत आहे व सत्त्वगुण हा ज्ञानास अत्यंत कारणीभूत असल्यामुळें तोच ह्यांमध्यें श्रेष्ठ होय असें सांगितलेलें आहे. तमोगुणानें उद्ध्वस्त करून सोडलेला पुरुष कोपिष्ठ, तामसी, आळशी, अज्ञानी, मोहयुक्त, निद्राशील आणि विचारशून्य असतो. हे ब्रह्मर्षे, ज्याची वाणी प्रवृत्तिमार्गाकडे लागलेली असेल, जो मसलत करीत असेल, मत्सर करीत नसेल, आशायुक्त असेल, नम्र नसेल आणि अभिमानी असेल, तो नरश्रेष्ठ रजोगुणी होय. जो मनुष्य विपुलज्ञानसंपन्न, धैर्ययुक्त, आशाशून्य, मत्सर न करणारा, कोपिष्ठ नसणारा, बुद्धिमान् आणि सहिष्णु असेल, तो सात्त्विक होय. सात्त्विक पुरुष ज्ञानसंपन्न झाला ह्मणजे त्याला राजस आणि तामस अशा लोकवर्तनापासून क्लेश होऊं लागतात व त्याला ज्ञेयाचें ज्ञान झालें ह्मणजे तर तो त्या लोकवर्तनाची निंदा करूं लागतो. पूर्वीपासूनच त्याच्या ठिकाणीं वैराग्याचीं लक्षणें दिसूं लागतात; त्याचा अहंकार नष्ट होतो, कौटिल्य नष्ट होतें, आणि त्याच्या ठिकाणीं मृदुत्व उत्पन्न होतें. तदनंतर त्याच्या मानापमानादिक द्वंद्वांचा परस्परांकडूनच उपशम होतो; व त्याला कोणत्याही गोष्टीसंबंधानें कोणत्याही प्रकारचा संशय ह्मणून राहत नाहीं. हे ब्रह्मन्, मनुष्य जरी शूद्रजाती-

मध्यें उत्पन्न झाला तरीही त्यानें सदाचाराचें अवलंबन केल्यास त्याला जन्मांतरीं वैश्यत्वाची अथवा क्षत्रियत्वाची प्राप्ति होते; आणि तो सरलतेचा अवलंब करून वागूं लागला ह्मणजे अन्यजन्मीं त्याला ब्राह्मणत्वाचीही प्राप्ति होते. हे ब्रह्मन्, ह्याप्रमाणें मीं आपणाला गुण कथन केले. आतां आपणाला पुनरपि काय श्रवण करण्याची इच्छा आहे ?

अध्याय दोनशें तेरावा.

—:०:—

अध्यात्मविचार.

ब्राह्मण ह्मणालाः—ज्ञान, प्रवृत्ति आणि मोह इत्यादिकांस आधारभूत जो विज्ञानरूपी तेजोमय धातु, तो ह्या पार्थिव शरीरामध्यें प्राप्त झाल्यानंतर शरीराभिमानी कसा बनतो ? आणि नाडीरूपी निरनिराळ्या मार्गांच्या योगानें संचार करून वायु हा शरीरामध्यें चलनवलनादिरूपी क्रिया कशा उत्पन्न करितो ?

मार्कंडेय ह्मणालेः—युधिष्ठिरा, ब्राह्मणानें असा प्रश्न केल्यानंतर धर्मव्याधानें त्या महात्म्याला उत्तर दिलें.

व्याध ह्मणालाः—बुद्धिरूपी अग्नि हा परमात्म्याचा उपाधि बनतो व त्याच्यामध्यें परमात्म्याचें प्रतिबिंब पडलें ह्मणजे तो शरीरामध्यें चेतना उत्पन्न करितो. प्राण हा परमात्मा आणि बुद्धि ह्या दोहोंचाही उपाधि असून तोच चलनवलनादिक क्रिया उत्पन्न करीत असतो. भूत, वर्तमान आणि भविष्य हें जें जें कांहीं आहे तें तें सर्व प्राणावरच अवलंबून आहे. म्हणूनच सर्व प्राण्यांच्या अस्तित्वास कारणीभूत असणाऱ्या त्या श्रेष्ठ अशा प्राणरूपी परब्रह्माची आह्मी उपासना करितों. परमात्मा आणि बुद्धि ह्या दोहोंनीं युक्त असणारा तो प्राणच सर्वांच्या ठिकाणीं वास्तव्य करणारा जीव होय. उपाधीचा नाश झाला असतां तो जीवच सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं चेतना उत्पन्न करणारा परमात्मस्वरूपी सनातन पुरुष अर्थात् परमात्मा बनतो; व तोच उपाधीनें युक्त झाला ह्मणजे, ज्यास महान् अशी संज्ञा आहे ती बुद्धि, अहंकार आणि पंचमहाभूतांचे अर्थात् तज्जन्य इंद्रियांचे विषयही तोच बनतो. ह्याप्रमाणें अंतर्भागीं आणि बाह्यभागीं वास्तव्य करणारा तो प्राणच अंतर्भागीं वास्तव्य करणारें विज्ञान आणि बाह्यभागीं असणारे देहेंद्रियादिक ह्यांचें संरक्षण करितो. ह्याप्रमाणें उपाधीमध्यें प्रवेश झाल्यामुळें जीवत्वप्राप्ति झाल्यानंतर त्याला समानसंज्ञक वायुत्वाची प्राप्ति होते व नंतर तो निरनिराळ्या प्रकारें प्राप्त होणाऱ्या गतीचा आश्रय करितो.तोच मूत्राशय, पुरीषाशय आणि जठराग्नि ह्यांचा आश्रय करून मूत्र आणि पुरीष ह्यांना त्या त्या ठिकाणीं पोहोंचवूं लागला ह्मणजे त्याला अपान असें ह्मणतात. तोच प्रयत्न, कर्म आणि बल ह्या तिहींस कारणीभूत झाला ह्मणजे त्याला अध्यात्मवेत्ते लोक उदान असें ह्मणतात. मनुष्याच्या शरीरांतील प्रत्येक सांध्यामध्यें जो वायु वास्तव्य करीत असतो त्याला व्यान असें ह्मणतात. जठराग्नि हा धातूंच्या ठिकाणीं व्याप्त होऊन राहिलेला असून तो वायूच्या प्रेरणेनें

१ अश्रेयांश्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात्। ' निकृष्ट प्रतीचा वर्ण उत्कृष्ट वर्णाच्या संसर्गानें सातव्या जन्मीं उत्कृष्ट जातीचा बनतो. ' अशी मनुस्मृति आहे. ह्यावरून एकाच जन्मामध्यें जाति बदलणें शक्य नाहीं असें सिद्ध होतें; व ह्मणूनच स्मृतीशीं विरोध न येण्यासाठीं आम्ही असा अर्थ केला आहे. मूळ वचनांत जरी जन्मांतरवाचक पद नाहीं तरीही तें वचनांतराच्या अनुरोधानें त्यामध्यें घेणें योग्य आहे व म्हणूनच आम्हीं तसें घेतलें आहे.

रसादिक धातु आणि वातपित्तादिक दोष ह्यांच्या स्थितीस कारणीभूत होऊन शरीरामध्यें संचार करूं लागतो. प्राणांचा परस्परसंयोग होऊं लागला ह्मणजे त्यांच्या संघर्षणानें जो उष्मा उत्पन्न होतो त्यासच जठराग्नि असें ह्मणतात. हा प्राण्यांचें अन्न पचन करीत असतो. हृदयामध्यें वास्तव्य करणारा प्राण नाभीमध्यें वास्तव्य करणाऱ्या समानामध्यें जाऊन मिळतो; आणि गुदस्थानीं वास करणारा अपान हा कंठप्रदेशीं वास करणाऱ्या उदानामध्यें जाऊन मिळतो. ह्यामुळें प्राण, अपान आणि समान ह्यांच्या संघर्षणानें नाभिदेशामध्यें जठराग्नि उत्पन्न होऊन तो सप्तधातुमय शरीर उत्कृष्ट प्रकारें वृद्धिंगत करितो. ह्या अग्नीच्या संचारमार्गाची मर्यादा गुदद्वारापर्यंत असते. त्याचा जो गुदद्वारापर्यंत प्रवेश होतो त्यासच अपान असें ह्मणतात. ह्या अपानापासून प्राणांचे सर्वही गमनमार्ग अर्थात् नाडीमार्ग उत्पन्न होतात. अग्नीचा वेग धारण करणारा जो प्राण तो गुदद्वाराच्या शेवटीं जाऊन थडकतो व तेथून पुनः वर येऊन जठराग्नीस वर फेंकतो. नाभीच्या खालच्या बाजूस पक्काशय असून वर आमाशय आहे. नाभिप्रदेशीं वास्तव्य करणाऱ्या जठराग्नीमध्यें सर्वही इंद्रियें लीन होऊन जातात. प्राणानें प्रेरणा केलेल्या व हृदयांतून ऊर्ध्वभागीं, अधोभागीं व आडव्या प्रदेशामध्यें पसरलेल्या सर्व नाड्या अन्नरस वाहून नेत असतात. ज्या मार्गाच्या योगानें योगी लोक ह्या परब्रह्माकडे जातात तो हा गुदप्रदेशापासून मस्तकापर्यंत असणारा योगी लोकांचा मार्ग होय. श्रमाचा जय करणारे आणि सर्वत्र समदृष्टि ठेवणारे धैर्यसंपन्न ज्ञानी लोक आपला आत्मा मस्तकामध्येंच ठेवितात. ह्याप्रमाणें प्राण आणि अपान हे सर्वही प्राण्यांच्या ठिकाणीं व्याप्त होऊन राहिलेले आहेत. हा आत्मा दहा इंद्रियें आणि मन मिळून अकरा पदार्थांनीं बनलेल्या लिंगशरीराशीं तादात्म्य पावलेला असून तो प्राण, श्रद्धा, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, इंद्रिय, मन, अन्न, वीर्य, तप, मंत्र, कर्म, लोक आणि नाम ह्या सोळा कलांच्या समुदायानें आवृत होऊन गेलेला व ह्मणूनच वस्तुतः मूर्तिमंत नसतांही मूर्तिमान् झालेला आणि कर्माच्या निरंतर अधीन होऊन राहिलेला आहे असें समज. तपेलीमध्यें ठेविलेल्या अग्नीप्रमाणें जो त्या षोडश कलांमध्यें वास्तव्य करितो तोच प्राप्य असा आत्मा होय. त्या अविनाशी आत्म्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान समाधीच्या योगानें होतें. ह्याप्रमाणें समाधीच्या योगानें ज्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान होत असून जो प्रकाशक परमात्मा कमलपत्रावर असणाऱ्या जलबिंदूप्रमाणें कर्मफलरूपी धर्माधर्मादि लेपांचा संपर्क न होतां त्या षोडश कलांमध्यें वास्तव्य करीत असतो, तोच परमात्मा होय. सत्त्व, रज आणि तम ह्यांचे जे प्रवृत्यादिक धर्म ते सर्व जीवाचा आश्रय करून राहिल्यामुळें जीवाचींच स्वरूपें आहेत असें दिसतें. जीव हा आत्म्याचेंच गौण स्वरूप असून आत्मा हा त्याहून श्रेष्ठ व निर्गुण असा आहे. जेवढे ह्मणून सचेतन पदार्थ आहेत ते सर्वही जीवाचे उपभोग्य होत. तो आत्माच जीवाचें धारण करून चलनवलनादिक क्रिया करितो आणि ईश्वराच्या स्वरूपानें सर्व जगांतील चलनवलनादि व्यापार उत्पन्न करितो. ज्यानें ही सर्व भूमि निर्माण केली तो परमात्मा त्याच्याही पलीकडे आहे असें शरीरतत्त्ववेत्ते लोक समजतात. ह्याप्रमाणें परमात्मा सर्वही प्राण्यांचे ठिकाणीं प्रकटरूपानें वास्तव्य करीत असतो; तथापि ब्रह्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा लोकांस सूक्ष्म बुद्धीच्या योगानें त्याचें ज्ञान होत असतें. अंतःकरणाची शुद्धि झाली

म्हणजे मनुष्य शुभाशुभ कर्मांचा नाश करूं शकतो व परमात्मनिष्ठ होऊन आत्यंतिक सुखाचा अर्थात् मोक्षाचा उपभोग घेतो. ज्याप्रमाणें तृप्त झालेला पुरुष सुखानें निद्रेचा उपभोग घेतो, अथवा ज्याप्रमाणें निर्वात प्रदेशामध्यें उत्कृष्ट प्रकारें लावलेला दीप शांतपणें जळत असतो, त्याप्रमाणें कोणत्याही प्रकारची क्षुब्धता न होणें, हें अंतःकरणशुद्धीचें लक्षण होय. हे विप्रा, रात्रीच्या पूर्वभागीं आणि उत्तरभागीं सदोदित अंतःकरण समाधिनिष्ठ करून व प्रत्यहीं हलकें अन्न भक्षण करून चित्तशुद्धि झालेल्या पुरुषानें अंतःकरणामध्यें परमात्म्याचें चिंतन करावें. म्हणजे, ज्याप्रमाणें प्रदीप्त अशा दीपानें इतर पदार्थ दिसतात त्याप्रमाणें अंतःकरणरूपी दीपाच्या योगानें त्याला परमात्म्याचें दर्शन होतें. ह्याप्रमाणें निर्गुण आत्म्याचें दर्शन होतांच, हे विप्रा, तो तत्काळ मुक्त होतो. सर्व प्रकारच्या उपायांनी लोभाचा आणि क्रोधाचा अत्यंत निग्रह करणें हेंच पवित्र तप असून संसारसागरांतून पार करणारा हा उत्कृष्ट प्रकारचा सेतु आहे. मनुष्यानें सदोदित क्रोधापासून तपाला, मत्सरापासून धर्माला, मानापमानापासून विद्येला आणि प्रमादापासून स्वतःला जपलें पाहिजे. क्रूरत्वाचा अभाव हा श्रेष्ठ प्रतीचा धर्म असून क्षमा हें उत्कृष्ट प्रकारचें बल, आत्मज्ञान हेंच उत्कृष्ट प्रकारचें ज्ञान आणि सत्यनिष्ठता हेंच उत्कृष्ट प्रकारचें व्रत आहे. सत्य भाषण हें श्रेयस्कर असून सत्य हेंच ज्ञानाचें व हिताचें साधन आहे. प्राण्यांस जें अत्यंत हितकर असेल तेंच सत्य होय असें निश्चयपूर्वक मानलेलें आहे. ज्या मनुष्याचे सर्वही उद्योग सदोदित फलाशारूपी बंधनानें रहित असतात व म्हणूनच जो यज्ञयागादिक सर्वही क्रियांच्या फलाचा त्याग करितो, तोच संन्यासी व तोच ज्ञानी होय. गुरु जरी असला तरीही ब्रह्मयोग अर्थात् परब्रह्माचा साक्षात्कार हा वाणीनें वर्णन करितां येणें अशक्य आहे. म्हणूनच त्याला तो शिष्यास केवळ वर्णन करून सांगतां यावयाचा नाहीं, तर लक्षणेनें त्याचें ज्ञान करून देतां येईल. ह्या ब्रह्मयोगानें दुःखसंपर्काचा वियोग होत असतो. ह्यासच योग अशी संज्ञा आहे असें समजावें. योगी मनुष्यानें कोणत्याही प्राण्याची हिंसा न करितां सदोदित मित्रभावाचें अवलंबन करून वागावें. हें अशा प्रकारचें जीवित प्राप्त झालें असून त्यामध्यें कोणाशीं वैर करणें अर्थात् वैर करून तें जीवित निष्फल घालविणें योग्य नाहीं. आत्मज्ञान हेंच सदोदित उत्कृष्ट प्रकारचें असून निष्किंचनपणा, अत्यंत संतुष्टता, निरिच्छता आणि चलवृत्तीचा अभाव हें त्या ज्ञानाचें उत्कृष्ट साधन होय. कोणत्याही वस्तूचा परिग्रह करावयाचें सोडून देऊन व ऐहिक आणि पारलौकिक सुखाविषयीं पूर्ण विरक्त बनून अंतःकरणाचा निग्रह करावा. परमात्मप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या मननशील मनुष्यानें सदोदित तपोनिष्ठ, जितेंद्रिय, मनोनिग्रहसंपन्न आणि उपभोग्य वस्तूंच्या ठिकाणीं आसक्तिशून्य असें होऊन रहावें. केवळ परब्रह्मामध्यें लीन होऊन गेल्यामुळें लौकिक आचार अथवा वेदप्रतिपादित यज्ञादिक कर्में ह्यांत कांहीं गुण नाहीं असें वाटूं लागणें, स्त्रीप्रभृति भोग्य वस्तूंवर आसक्ति नसणें, परब्रह्मप्राप्तीविषयींचेंच कार्य करणें, त्यांत विच्छेद पडूं न देणें, अद्वितीय ब्रह्माचा साक्षात्कार करणें व सुखसंपन्न असणें हें ब्रह्मप्राप्तीसंबंधाचें आचरण होय. जो मनुष्य सुख आणि दुःख ह्या दोहोंचाही त्याग करितो व कोणत्याही ठिकाणीं आसक्त होऊन रहात नाहीं, त्याला पूर्णपणें परब्रह्माची प्राप्ति होते. हे द्विजश्रेष्ठा,

मीं जसें ऐकिलें आहे त्याप्रमाणें हें सर्व संक्षिप्तपणें आपणाला सांगितलें आहे. आतां पुनरपि काय ऐकण्याची आपली इच्छा आहे ?

अध्याय दोनशें चौदावा.

—:०:—

ब्राह्मणास धर्मव्याधाच्या मातापितरांचें दर्शन.

मार्केडेय म्हणाले:—युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें धर्मव्याधानें संपूर्ण मोक्षधर्म सांगितल्यानंतर अंतःकरणामध्यें अत्यंत आनंदित होऊन तो ब्राह्मण त्याला म्हणाला, ' आपण मला जें हें सांगितलें तें सर्व अगदीं न्यायास अनुसरून आहे. आपणाला धर्मामध्यें समजलेलें नाहीं असें कांहींही मुळींच दिसत नाहीं. '

व्याध म्हणाला:—हे द्विजश्रेष्ठा, हें झालें. आतां, ज्या योगानें मला ही सिद्धि प्राप्त झाली तो माझा प्रत्यक्ष धर्म आपण अवलोकन करा. हे धर्मज्ञ भगवान्, उठा आणि गृहामध्यें जाऊन माझ्या मातापितरांना अवलोकन करा.

मार्केडेय म्हणाले:—धर्मव्याधानें असें भाषण करितांच ब्राह्मणानें गृहामध्यें प्रवेश केला, तोंच त्याला अत्यंत सुंदर व म्हणूनच हृदयाकर्षक अशी चौसोपी दिसली. तिजकडे पाहतांच पहाणाऱ्याच्या अंतःकरणांत अत्यंत आदर उत्पन्न होत असे. ही चौसोपी देवमंदिरासारखी असून देवता देखील तिजला पूज्य समजत असत. तिजमध्यें शय्या आणि आसनें ह्यांची गर्दी झाली असून उत्कृष्ट प्रकारच्या सुगंधानें ती भरून गेलेली होती. तेथेंच एका उत्कृष्ट आसनावर शुभ्र वस्त्र परिधान करणारे धर्मव्याधाचे पूज्य मातापितर आहार करून अत्यंत संतोषानें बसलेले होते. त्यांस अवलोकन करितांच धर्मव्याधानें त्यांच्या चरणीं मस्तक ठेविलें. तेव्हां ते वृद्ध म्हणाले, ' ऊठ ऊठ ! हे धर्मज्ञा, धर्म तुझें संरक्षण करो. तुझ्या शुचिर्भूतपणानें आम्ही संतुष्ट झालों आहों. तुला दीर्घायुष्याची प्राप्ति होवो. तसेंच इष्ट गति, तप, ज्ञान आणि उत्कृष्ट प्रकारची बुद्धि ह्यांचीही प्राप्ति होवो. हे पुत्रा, तुज सत्पुत्राकडून प्रत्यहीं वेळेवर आमची पूजा होत आहे. देवतांमध्यें देखील तुला आम्हांवांचून दुसरें कोणतें दैवत नाहीं. शुचिर्भूतपणामुळें तूं ब्राह्मणांस योग्य अशा इंद्रियनिग्रहानें युक्त आहेस. हे पुत्रा इंद्रियनिग्रह व आम्हां उभयतांचें पूजन ह्यामुळें पित्याचे पितामह आणि प्रपितामह हे तुजवर सदोदित प्रसन्न असतात. कायावाचामनेंकरून तुजकडून आमच्या शुश्रूषेंत कांहींही न्यून पडत नाहीं. तसेंच सांप्रत तुझ्या बुद्धीमध्यें आमच्या शुश्रूषेवांचून दुसरा कोणताही प्रकार दृष्टीस पडत नाहीं. बाळा, जमदग्निपुत्र परशुरामानें ज्याप्रमाणें आपल्या वृद्ध मातापितरांचें उत्कृष्ट प्रकारें पूजन केलें, तसेंच किंवहुना त्याहून अधिक तूं तें सर्व केलेलें आहेस. '

इतकें झाल्यानंतर धर्मव्याधानें त्या उभयतांना तो ब्राह्मण आल्याचें वर्तमान कळविलें. तेव्हां त्यांनीं स्वागत करून त्या ब्राह्मणाचें अर्चन केलें. त्या वेळीं ब्राह्मणानेंही त्यांनीं केलेल्या पूजेचा बहुमानपूर्वक स्वीकार करून त्यांना विचारिलें कीं, ' पुत्र आणि पोष्यवर्ग ह्यांसहवर्तमान आपण ह्या गृहामध्यें खुशाल आहां ना ? आपली शरीरप्रकृति ह्या ठिकाणीं चांगली असते ना ? '

वृद्ध ह्मणाले:—हे भगवन् विप्रा, ह्या गृहामध्यें आह्मी आणि आमचे भृत्यवर्ग हे सर्व सुखरूप आहों. आपलें आगमन ह्या ठिकाणीं निर्विघ्नपणें झालें ना ?

मार्कंडेय ह्मणाले:—ह्यावर ब्राह्मणानें आनंद-

पूर्वक 'होय' असें त्यांना उत्तर दिलें. नंतर धर्मव्याध त्याजकडे पाहून बोलूं लागला.

व्याध म्हणालाः—हे भगवन्, पिता आणि माता हीं उभयतांच माझें उत्कृष्ट प्रकारचें दैवत असून, देवतांच्या उद्देशानें जें कांहीं करावयाचें तें मी ह्यानांच करीत असतों. ज्याप्रमाणें इंद्रप्रभृति सर्वही तेहतीस देवता एकंदर लोकांना पूज्य आहेत, त्याचप्रमाणें हे वृद्ध मला पूज्य आहेत. ब्राह्मण लोक पूजासामग्री आणून ज्याप्रमाणें देवतांचें अर्चन करितात, त्याप्रमाणें मीही निरलसपणें ह्यांचें अर्चन करितों. हे ब्रह्मन्, पिता आणि माता हीं उभयतांच माझें श्रेष्ठ असें दैवत असल्यामुळें मी त्यांना पुष्पें, फलें आणि रत्नें इत्यादिकांच्या योगानें संतुष्ट करितों. हे द्विजा, ज्ञानसंपन्न लोकांनीं जे गार्हपत्यादिक अग्नि, यज्ञ आणि चार वेद सांगितलेले आहेत, ते माझे सर्व हीं उभयतांच आहेत. माझे प्राण, माझी भार्या, माझा पुत्र आणि माझा मित्रवर्ग हे सर्व ह्यांच्याचकरितां असल्यामुळें मी आपल्या भार्यापुत्रांसहवर्तमान प्रत्यहीं ह्यांची सेवा करीत असतों. हे द्विजश्रेष्ठा, मी स्वतः ह्यांना स्नान घालितों, ह्यांचें पादप्रक्षालन करितों आणि ह्यांना आहार अर्पण करितों. ह्यांना अनुकूल असेल तेंच बोलतों, ह्यांना अप्रिय असेल त्याचा त्याग करितों, आणि ह्यांना प्रिय असलेली गोष्ट जरी धर्मविरुद्ध असली तरीही ती करितों. ह्याप्रमाणें, हे द्विजश्रेष्ठा, असें करणें हाच मोठा धर्म आहे, हें जाणून मी आलस्यत्यागपूर्वक सदोदित ह्यांची शुश्रुषा करीत असतों. हे ब्रह्मन्, अभ्युदयाचा अभिलाष करणाऱ्या मनुष्याला पांच गुरु आहेत. ते पिता, माता, अग्नि, आत्मा आणि गुरु हे होत. हे द्विजश्रेष्ठा, ह्यांच्याविषयीं जो उत्कृष्ट प्रकारचें वर्तन करितो, त्यानें प्रत्यहीं अग्नीची सेवा केल्याप्रमाणें होतें. असें करणें हा गृहस्थाश्रमांतील असणारा मनुष्याचा सनातन धर्म आहे.

अध्याय दोनशें पंधरावा.

—:०:—

धर्मव्याधाचा ब्राह्मणास उपदेश.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें ब्राह्मणास त्या उभयतां मातापितररूपी गुरूंची ओळख करून दिल्यानंतर पुनरपि धर्मात्मा व्याध त्याला ह्मणाला, "हे ब्राह्मणा, मला ह्या योगानें ज्ञानदृष्टीची प्राप्ति झाली आहे. पहा हें तपोबल ! हें आपणास दाखविण्यासाठींच त्या पतिसेवातत्पर, इंद्रियनिग्रहसंपन्न आणि सत्यशील अशा पतिव्रतेनें आपणाला 'मिथिलेमध्यें एक व्याध राहत असतो; तो आपणाला धर्म कथन करील.' असें सांगितलें होतें."

ब्राह्मण ह्मणाला:—सत्यनिष्ठ आणि सदाचारसंपन्न अशा त्या पतिव्रतेच्या वाक्याचें आपणाला स्मरण झालें, ह्यावरूनच, हे नियमनिष्ठा, आपण धर्मज्ञ आणि गुणवान् आहां अशी माझी खात्री झाली.

व्याध ह्मणाला:—हे प्रभो द्विजश्रेष्ठा, त्या पतिव्रतेनें त्या वेळीं जें मजविषयीं आपणाला सांगितलें त्याचें ज्ञान मला निःसंशय त्या वेळीं झालें तथापि आपल्यावर अनुग्रह करण्याच्या बुद्धीनें मीं पुनः तें आपल्या प्रत्ययास आणून दिलें. बा द्विजा, आतां मी आपणाला कांहीं हितकारक असे शब्द सांगतों, ते ऐका. हे अनिंद्य द्विजश्रेष्ठा, आपण मातापितरांचा अपमान केला असून त्यांनीं पाठवून दिल्यावांचूनच केवळ वेदपठन करण्यासाठीं घरांतून बाहेर पडलां हें अगदीं अयोग्य केलें. आपल्या शोकानें ते आपले विचारशील वृद्ध मातापितर अंध बनून गेले आहेत. ह्यास्तव, त्यांना संतुष्ट

करण्यासाठीं आपण निघून जा; उगीच धर्माचें अतिक्रमण होऊं देऊं नका. आपण तपस्वी, महात्मे आणि सदोदित धर्मनिष्ठ आहां हें खरें आहे; पण मातापितरांच्या सेवेवांचून हें सर्व निष्फळ होय. ह्यास्तव, आपण सत्वर त्यांना प्रसन्न करून घ्या. हे ब्रह्मन्, माझ्या ह्या भाषणावर विश्वास ठेवा. ह्याविरुद्ध वर्तन करणें आपणाला योग्य नाहीं. हे विप्रर्षे, आपणाला मी कल्याणाची गोष्ट सांगतों. आपण आजच तिकडे निघून जा.

ब्राह्मण म्हणालाः—आपण जें हें सांगितलें तें निःसंशय सत्य आहे. ह्यामुळें, हे धर्माचरणगुणसंपन्ना, मला संतोष होत आहे. आपलें कल्याण होवो.

व्याध ह्मणालाः—आपण अगदीं देवतांच्या तोडीचे असून निरंतर धर्माच्या अनुरोधानें वर्तन करीत आहां. आतां, हे द्विजश्रेष्ठा, आपण आलस्याचा त्याग करून सत्वर मातापितरांच्या समीप जा; आणि अनादि, अविनाशी, दिव्य व पुण्यसंपन्न नसणाऱ्या लोकांस दुष्प्राप्य असें मातापितरपूजनरूपी धर्माचें आचरण करा. ह्याहून श्रेष्ठ असा दुसरा कोणताही धर्म आहे असें मला वाटत नाहीं.

ब्राह्मण ह्मणालाः—मी येथें आलों व मला आपला समागम घडला हें खरोखर माझें सुदैव होय. आपल्यासारखें धर्मज्ञान करून देणारे पुरुष ह्या जगामध्यें दुर्लभ आहेत. हजारांमध्यें एखादा सुद्धां मनुष्य धर्मवेत्ता असेल किंवा नाहीं ह्याविषयीं संशय आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, आपल्या ह्या सत्यनिष्ठतेनें मजला संतोष झाला आहे. आपलें कल्याण असो ! आज मी नरकांत पडत होतों, पण आपण माझा उद्धार केला. हे निष्पापा, आपलें दर्शन मला झालें हें माझें सुदैव होय. हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्याप्रमाणें राजा ययाति पतित झाला असतां त्याच्या सज्जन अशा कन्यापुत्रांनीं त्याचा उद्धार केला, त्याप्रमाणें आपण माझा उद्धार केला आहे. आतां मी आपल्या सांगण्यावरून मातापितरांची शुश्रूषा करीन. पुण्यसंपन्न मनुष्यांवाचून इतरांस धर्माविषयींचा निर्णय जाणतां येत नाहीं. आपण शूद्रयोनीमध्यें उत्पन्न झालां असल्यानें आज ज्ञान होण्यास कठीण असा जो सनातन धर्म तो शूद्रजातींमध्यें वास्तव्य करीत आहे; मी आपणाला शूद्र समजत नाहीं. आपण शूद्रयोनींमध्यें जन्मास आलां ह्याचें कारण केवळ आपली भवितव्यता हें होय. हे महामते, कोणत्या विशिष्ट कर्मामुळें आपणाला त्या शूद्रत्वाची प्राप्ति झाली हें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. ह्यास्तव, आपण इच्छापूर्वक व शुचिर्भूत अंतःकरणानें तो सर्व सत्य वृत्तांत सांगा.

धर्मव्याधास पूर्वजन्मीं ब्राह्मणशाप.

व्याध ह्मणालाः—हे द्विजश्रेष्ठा, मला ब्राह्मणाची आज्ञा अनुल्लंघनीय आहे. ह्यास्तव, हे निष्पापा, हें सर्व माझें पूर्वजन्माचें वृत्त सांगतों, ऐका. मी पूर्वजन्मामध्यें ब्राह्मण असून एक श्रेष्ठ ब्राह्मणाचा पुत्र होतों. माझें कुल उत्कृष्ट प्रकारचें होतें व मी वेदाध्ययनसंपन्न आणि वेदांगांमध्यें पारंगत असा होतों. तथापि, हे ब्रह्मन्, मला स्वतःच्याच दोषामुळें ही अवस्था प्राप्त झाली. त्या वेळीं धनुर्विद्येचेंच मुख्यत्वेंकरून अवलंबन करणारा कोणी एक राजा माझा मित्र होता, त्याच्या संसर्गानें मीही धनुर्विद्येमध्यें श्रेष्ठ प्रतीचा बनलों. ह्याच वेळीं तो राजा आपले मुख्य मुख्य योद्धे आणि मंत्री ह्यांना बरोबर घेऊन मृगया करण्यासाठीं निघाला. त्या वेळीं मीही त्याच्याबरोबर होतों. पुढें त्यानें आश्रमाच्या समीप वास्तव्य करणाऱ्या अनेक मृगांचा वध केला. नंतर हे द्विजश्रेष्ठा, मींही एक भयंकर बाण सोडला. तेव्हां निमुळतीं पेरें असलेल्या त्या बाणाचा प्रहार एका ऋषीवर

झाला. त्यासरशी भूमीवर पडून तो मुनि प्रतिध्वनि होईल अशा रीतीनें ओरडून ह्मणाला कीं, 'मीं कोणाचाही कोणत्याही प्रकारचा अपराध केला नाहीं. मग हें पातक कोणीं केलें ?'

हे प्रभो, तो मृग असावा असें वाटल्यावरून मी एकाएकीं त्याच्याजवळ गेलों; तेव्हां मला निमुळतीं पेरें असलेल्या माझ्या बाणानें तो ऋषि विद्ध झाला आहे असें दिसून आलें व हें अकार्य घडल्यामुळें माझ्या अंतःकरणास अत्यंत क्लेश होऊं लागले. तेव्हां मीं 'हें माझ्या हातून नकळत घडलें आहे' असें उग्र तपश्चर्या असलेल्या त्या भूमीवर कण्हत पडलेल्या ब्राह्मणास ह्मटलें; आणि 'आपण ह्या सर्व कर्माची मला क्षमा करा' असेंही सांगितलें. तेव्हां तो मुनि अंतःकरणांत क्रोधाचा संचार झाल्यामुळें मला "हे क्रूरा, तूं शूद्रयोनीमध्यें उत्पन्न होऊन व्याध होशील !" असें ह्मणाला.

अध्याय दोनशें सोळावा.

—:०:—

धर्मव्याधावर मुनीचा अनुग्रह.

व्याध ह्मणाला:—हे द्विजश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें जेव्हां त्या ऋषीनें शाप दिला, तेव्हां 'महाराज, माझें संरक्षण करा.' असें ह्मणून मी त्याची विनवणी करूं लागलों आणि ह्मणालों कीं, 'हे मुने, आज हें अकार्य माझ्या हातून नकळत घडलें आहे; तेव्हां, हे भगवन्, आपण प्रसन्न होऊन मला त्या सर्वाबद्दल क्षमा करा !'

ऋषि ह्मणाला:—एकदां दिलेला शाप अन्यथा व्हावयाचा नाहीं. ह्यामुळें ही गोष्ट निःसंशय अशीच घडून येणार. तथापि दयाशीलपणामुळें आज मी तुजवर कांहींसा अनुग्रह करितो. तो असा कीं, तूं जरी शूद्रजातीमध्यें उत्पन्न झालास तरीही धर्मवेत्ता होशील आणि मातापितरांची शुश्रुषा करशील ह्यामध्यें संशय नाहीं. त्या मातापितरांच्या शुश्रुषेनें तुला मोठी सिद्धि मिळेल, पूर्वजन्माचें स्मरण राहील आणि स्वर्गप्राप्ति होईल. ह्याप्रमाणें पापाचा क्षय झाला ह्मणजे तूं पुनरपि ब्राह्मणजन्म पावशील.

हे मनुष्यश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें त्या उग्र तेज असलेल्या ऋषीनें पूर्वीं मला शाप दिला व मजवर अनुग्रहही केला. नंतर मीं त्याच्या शरीरांत लागलेला बाण काढला आणि त्याला आश्रमांत घेऊन गेलों, तोंच तेथें त्याचा प्राण गेला ! हे द्विजश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें माझ्या पूर्वजन्मीं घडलेला हा सर्व वृत्तांत मीं आपणाला निवेदन केला. आतां मी लवकरच स्वर्गास जाणार!

ब्राह्मण आणि धर्मव्याध ह्यांचा संवाद.

ब्राह्मण म्हणाला:—हे महाबुद्धे, मनुष्याला अशीं दुःखें आणि सुखें हीं येतच असतात. तेव्हां आपण त्याविषयीं अंतःकरणाला वाईट वाटूं देऊं नका. आपणाला पूर्वजन्मींचें ज्ञान आहे, ह्यामुळें पूर्वीं दुष्कर कर्म केल्याचें कळून आलें; पण त्यास नाइलाज आहे. लोकवृत्तांताचीं तत्त्वें आपणाला अवगतच आहेत व आपण निरंतर धर्मतत्पर आहां. स्वजातीस उचित अशीं कर्में केल्यानें दोष लागत नाहीं हें आपणाला माहीतच आहे; ह्यामुळें इहजन्मीं आपल्या हातून पातक घडावयाचें नाहीं. आतां आपण कांहीं काळ इहलोकीं वास्तव्य करा, ह्मणजे शापाचा अंत होऊन आपणाला ब्राह्मणजन्माची प्राप्ति होईल. ह्या जन्मामध्यें देखील मीं आपणाला निःसंशय ब्राह्मणाप्रमाणेंच मानतों. कारण, ब्राह्मण दांभिक आणि प्रायः पापिष्ठ बनून पातित्यास कारणीभूत अशीं शास्त्रविरुद्ध कर्में करूं लागला ह्मणजे तो शूद्रतुल्य होतो. आणि शूद्रही इंद्रियनिग्रह, सत्य आणि धर्माचरण ह्यांजविषयीं निरंतर उद्युक्त असेल तर त्याला मी ब्राह्मणासारखा समजतों. कारण, त्याचें आच-

रण ब्राह्मणासारखें असतें. हे नरश्रेष्ठा, कर्मदोषाच्या योगानें भयंकर दुर्गतीची प्राप्ति होते, त्यास उपाय नाहीं. आतां आपल्या दोषांचा क्षय होण्याचा काल अगदीं जवळ आला आहे असें मला वाटतें. ह्यास्तव, आपण अंतःकरणास वाईट वाटूं देऊं नका. आपल्यासारखे लौकिक आचाराच्या अनुकरणाचें ज्ञान असलेले व सदोदित धर्माचें मुख्यत्वेंकरून अवलंबन करणारे लोक केव्हांही खिन्न होऊन बसत नाहींत.

व्याध ह्मणालाः—मनुष्यानें ज्ञानाच्या योगानें मानसिक दुःखांचा आणि औषधांच्या योगानें शारीरिक दुःखांचा नाश करावा. हेंच त्याच्या ज्ञानाचें सामर्थ्य होय. त्यानें अज्ञानासारखें होऊन बसूं नये. अनिष्ट गोष्टींचा संबंध जडणें आणि इष्ट गोष्टींचा वियोग घडणें ह्यांच्या योगानें अल्पबुद्धि मनुष्यास मानसिक दुःखांचा योग घडतो. सत्त्वादिक गुणांचीं जी सुख, दुःख आणि मोह हीं कार्यें, त्यांच्याशी प्राण्याचा संबंध जडतो व वियोगही होतो. ह्यांपैकीं कोणत्याही कार्याबद्दल शोक करणें योग्य नाहीं. अनिष्टप्राप्ति झाली आहे असें कळून येतांच मनुष्यांना तत्काल वैराग्य प्राप्त होतें व नंतर त्या अनिष्टाच्या परिहाराचा जर कांहीं उपाय दिसला तर तोही तीं करतात. अनिष्टप्राप्ति झाली ह्मणून शोक केल्यानें कांहींही उपयोग होत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर त्यापासून केवल संताप मात्र होतो. जे विचारी लोक ज्ञानाच्या योगानें तृप्त होऊन सुख आणि दुःख ह्या दोहोंचाही त्याग करितात ते सुखानें नांदतात. मूर्ख लोक निरंतर असंतुष्ट असतात व ज्ञानी संतोष पावत असतात. असंतोषाचा शेवट केव्हांही होत नसून संतोष हेंच उत्कृष्ट प्रकारचें सुख आहे. जे ज्ञानमार्गास लागले आहेत ते लोक उत्कृष्ट प्रकारची गति कोणती ह्याचें ज्ञान असल्यामुळें शोक करीत नाहींत. मनुष्यानें केव्हांही मनाला खेद होऊं देऊं नये. कारण, खेद हेंच तीव्र विष असून तें क्रुद्ध झालेल्या सर्पाप्रमाणें, ज्यास ज्ञानप्राप्ति झालेली नाहीं त्यास ठार करितें. पराक्रम करण्याची वेळ समीप येऊन ठेपली असतां ज्या पुरुषाला खेद घेरून सोडितो त्याचें तेज नष्ट होतें व त्याला पुरुषार्थाची प्राप्ति होत नाहीं. कर्म करूं लागलें ह्मणजे त्याचें कांहीं तरी फल अवश्य दृष्टीस पडतें. पण खिन्न होऊन बसलें ह्मणजे मात्र कांहींही चांगलें होत नाहीं. दुःखमुक्त होण्याचा जर कांहीं उपाय सुचला तर दुःखाविषयीं शोक करीत न बसतां तो उपाय करण्याची सुरवात करावी आणि त्या दुःखांतून सुटून सुखी व्हावें. उत्कृष्ट प्रकारची गति कोणती ह्याचें ज्ञान असल्यामुळें ब्रह्मपदीं पोहोंचलेले ज्ञानसंपन्न लोक पंचमहाभूतें नश्वर आहेत असें समजून त्यांविषयीं शोक करण्याचें सोडून देतात. हे विद्वन्, मी देखील शोक करीत नसून केवल शापाचा अंत होण्याच्या कालाची प्रतीक्षा करीत राहिलों आहें. हे सज्जनश्रेष्ठा, पूर्वीं सांगितलेलीं उदाहरणें मला अवगत असल्यामुळें मी केव्हांही क्षीण होऊन जात नाहीं.

ब्राह्मण ह्मणालाः—हे धर्मवेत्त्या, आपण ज्ञानसंपन्न आणि बुद्धिमान् आहां. कारण, आपले विचार मोठमोठे आहेत. आपण ज्ञानप्राप्तीच्या योगानें तृप्त झालेले आहां; ह्यामुळें मला आपणासंबंधानें आतां वाईट वाटत नाहीं. असो; आतां मी आपला निरोप घेतों. धर्म आपलें संरक्षण करो. हे धार्मिकश्रेष्ठा, धर्माकडे केव्हांही दुर्लक्ष्य होऊं देऊं नका.

मार्कंडेय ह्मणालेः—ह्यावर धर्मव्याधानें हात जोडून 'ठीक आहे' असें उत्तर दिलें. नंतर तो ब्राह्मणश्रेष्ठ त्यास प्रदक्षिणा घालून निघून

गेला. तेथून गेल्यानंतर त्या प्रशंसनीय ब्राह्मणानें आपल्या वृद्ध मातापितरांची यथायोग्य शुश्रूषा केली. बा धार्मिकश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, मला तूं ज्या धर्माविषयीं प्रश्न केला होतास त्यासंबंधाची सर्वही माहिती, पतिव्रतेचें आणि ब्राह्मणांचें माहात्म्य व धर्मव्याधानें सांगितलेली मातापितरांची शुश्रूषा हीं तुला कथन केलीं.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे सर्व धर्मज्ञश्रेष्ठा ब्रह्मनिष्ठा मुनिवर्या, हें धर्मव्याख्यान अत्युत्कृष्ट असून अतिशय आश्चर्यकारक आहे. हे विद्वन्, ह्याच्या श्रवणाच्या योगानें सुख होत असल्यामुळें हा माझा काल केवल एका क्षणासारखा गेला हे भगवन्, हा उत्कृष्ट प्रकारचा धर्म कितीही ऐकला तरी माझी तृप्ति होत नाहीं.

अध्याय दोनशें सतरावा.

—:०:—

अग्नीपासून अंगिरा मुनीस पुत्रप्राप्ति.

वैशंपायन म्हणाले:—ही धर्मसंबंधीं उत्कृष्ट कथा श्रवण केल्यानंतर धर्मराजानें मार्कंडेय मुनींस पुनरपि प्रश्न केला.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—भगवन्, पूर्वी अग्नि वनाकडे कसा निघून गेला व तो नष्ट झाल्यानंतर महातेजस्वी अंगिरा ह्यानें स्वतः अग्नि होऊन होमद्रव्यें ज्यांचीं त्यांस कशीं पोहोंचविलीं ? अग्नि एकच असून कर्मामध्यें तो अनेक प्रकारचा आहे असें दिसतें हें कसें ? मुने, हें सर्व जाणावयाची माझी इच्छा आहे. तसेंच कुमार कार्तिकेय हा कसा उत्पन्न झाला ? तो अग्नीचा पुत्र कसा झाला ? रुद्रापासून त्याची उत्पत्ति कशी झाली ? आणि गंगा व कृत्तिका ह्यांच्या ठिकाणीं त्याचें जन्म कसें झालें ? हे भृगुकुलश्रेष्ठा महामुने मार्कंडेया, हें सर्व आपल्याकडून यथायोग्यपणें श्रवण करावें अशी माझी इच्छा आहे. कारण, मला त्याविषयीं उत्सुकता आहे.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ह्याविषयीं हा एक पूर्वीचा इतिहास सांगत असतात. त्यामध्यें अग्नि क्रुद्ध होऊन तपश्चर्या करण्यासाठीं वनाकडे कसा गेला व भगवान् अंगिरा स्वतःच अग्नि बनून आपल्या कांतीनें लोकांना प्रकाशित करून अंधकाराचा नाश कसा करूं लागला, हें सर्व सांगितलेलें आहे. हे महाबाहो, पूर्वी महाभाग्यशाली अंगिरामुनि आश्रमामध्यें वास्तव्य करून उत्कष्ट प्रकारची तपश्चर्या करूं लागला. त्या वेळीं त्याच्यापुढें अग्निही फिक्का पडला. अशा प्रकारचें स्वरूप धारण करून अंगिरा सर्वही जगतास प्रकाशित करूं लागला. तेव्हां तेजस्वी अग्नि तपश्चर्या करीत असतां त्याच्या तेजानें संतप्त व अतिशय म्लान झाला व त्याला कांहीं सुचेनासें झालें. नंतर भगवान् अग्नि मनांत ह्मणूं लागला कीं, ' मी तपश्चर्या करीत राहिल्यामुळें माझें अग्नित्व नष्ट झालें असून लोकांकरितां ब्रह्मदेवानें ह्या जगतामध्यें दुसऱ्या अग्नीची योजना केली आहे. तेव्हां आतां मी पुनरपि अग्नि कसा होईन ? ' असा विचार करून त्यानें अग्नीप्रमाणें लोकांस तप्त करणारा महामुनि अंगिरा ह्याचें दर्शन घेतलें व हलकेच भीतभीत तो त्याजपासून दूर जाऊं लागला. तेव्हां अंगिरा त्याला म्हणाला कीं, 'लोकांची काळजी वहाणारा असा तूं लवकरच अग्नि होशील. ज्यामध्यें प्राण्यांचा संचार आहे अशा त्रैलोक्याला तुझी माहिती आहे. हे अंधकारनाशका, ब्रह्मदेवानें प्रथम अंधकाराचा नाश करण्यासाठीं तुजलाच निर्माण केलें. तेव्हां आतां तूं लवकरच स्वतःच्या अधिकारावर आरूढ हो.'

अग्नि ह्मणाला:—जगतामध्यें माझी कीर्ति नष्ट झाली असून आपणच अग्नि झालेले आहां.

ह्यामुळें अग्नि ह्या रूपानें लोक आपणालाच ओळखतील; मला ओळखणार नाहींत, ह्यास्तव मीं आतां अग्नीचा अधिकार सोडून देतों आणि आपणच मुख्य अग्नि व्हा व मी प्राजापत्य-संज्ञक दुसरा अग्नि होतों.

अंगिरा ह्मणालाः—हे देवा अग्ने, प्रजेला ज्या योगानें स्वर्गसुखाची प्राप्ति होईल असें पुण्य कर; तूंच अंधकारनाशक अग्नि हो आणि लवकरच मला एक पहिल्या प्रतीचा पुत्र दे.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हें अंगिरा मुनीचें भाषण ऐकून, हे राजा, त्या वेळीं अग्नीनें अंगिरा मुनीला बृहस्पतिनामक पुत्र दिला. अंगिरा मुनीला अग्नीपासून प्रथमच पुत्र उत्पन्न झाला आहे असें कळून येतांच, हे भरतकुलोत्पन्ना, देवांनीं येऊन त्याला त्याचें कारण विचारिलें व त्यानेंही त्यांना तें सांगितलें. तेव्हां देवांना तें अंगिरामुनीचें भाषण पटलें. असो; आतां ब्राह्मणांमध्यें अनेक प्रकारच्या कर्मांच्या योगानें प्रख्यात असलेले व नानाप्रकारचीं फळें देणारे अनेक प्रकारचे जे महातेजस्वी अग्नि आहेत ते मी तुला कथन करितों.

अध्याय दोनशें अठरावा.

—:०:—

अंगिरा मुनीची संतति.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे कुरुकुलधुरंधरा, ब्रह्मदेवाचा जो तिसरा पुत्र अंगिरा त्याची सुभा ह्या नांवाची स्त्री होती. तिला झालेली संतति सांगतों, ऐक. अंगिरा मुनीस बृहत्कीर्ति, बृहज्ज्योति, बृहद्ब्रह्मा, बृहन्मना, बृहन्मंत्र, बृहद्भास आणि बृहस्पति हे पुत्र असून त्या सर्वही संततीमध्यें रूपानें अप्रतिम असणारी अशी देवी भानुमती नांवाची एक पहिली कन्या होती. अंगिरामुनीची दुसरी कन्या रागा ही होय. तिला, रागा असें नांव पडण्याचें कारण—तिजवर सर्वही प्राण्यांचा अनुराग (प्रेम) होता हें होय. लोक जिला रुद्राची कन्या असें ह्मणतात ती, सूक्ष्मपणामुळें दिसते न दिसते अशी असणारी सिनीवाली (ज्या दिवशीं चंद्राची कला थोडी दिसते अशी अर्थात् चतुर्दशीयुक्त अमावास्या) ही अंगिरामुनीची तिसरी कन्या होय. जिच्या प्रकाशामुळें लोकांना रात्रीं देखील परस्परांचें रूप अवलोकन करितां येतें ती अर्चिष्मती (शुद्ध पौर्णिमा) ही अंगिरा मुनीची चौथी कन्या; जिच्या दिवशीं होमद्रव्यांच्या योगानें देवतांस उद्देशून होम केला जातो ती हविष्मती (प्रतिपदायुक्त पौर्णिमा) ही पांचवी; पवित्र अशी महिष्मती (चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमा)ही सहावी;हे महामते,कांतिसंपन्न अशा सोमादिक महायज्ञांमध्यें महामति ह्या नांवानें जी प्रसिद्ध आहे ती सातवी;आणि ज्या भगवतीस अवलोकन करितांच लोक विस्मय पावतात, ती एककलात्मक आणि स्वल्प अंश असलेली कुहु हीं अंगिरामुनीची आठवी कन्या होय.

अध्याय दोनशें एकोणिसावा.

—:०:—

अग्निवंशकथन.

मार्कंडेय ह्मणालेः—चंद्रानें बळकावलेली बृहस्पतीची जी कीर्तिसंपन्न तारानामक भार्या होती, तिला सहा अग्नि आणि एक कन्या अशीं सात अपत्यें झालीं. ज्याला होमद्रव्याची पहिली आहुति देतात तो महानियमनिष्ठ शंयुनामक अग्नि हा बृहस्पतीचा पहिला पुत्र होय. चातुर्मास्यामध्यें वैश्वदेव, वरुणप्रभास, साकमेध आणि शुनासीरीय ह्या चारही पर्वांमध्यें ज्याला हविर्दान केलें जातें, आणि अश्वमेध यज्ञामध्यें इष्टाच्या जवळच ज्याला प्रथम पशु दिला जातो, तो अनेक प्रकारच्या

कांतींनीं युक्त असणाऱ्या ज्वालांनीं प्रदीप्त झालेला असा वीर्यसंपन्न शंयुनामक अग्नि होय. सत्यासत्या ह्या नांवाची सौंदर्यामध्यें अप्रतिम असणारी धर्मकन्या, ती शंयूची भार्या असून तिला त्याजपासून कांतिमान् अग्नि हा पुत्र व उत्कृष्ट प्रकारच्या नियमनिष्ठ तीन कन्या झाल्या. यज्ञामध्यें पहिल्या आज्यभागानें ज्याचें पूजन केलें जातें तो भरद्वाजनामक अग्नि हा शंयूचा पहिला पुत्र होय. सर्वही पौर्णमास यागांमध्यें ज्याला स्रुवेनें घेतलेलें आज्यरूपी होमद्रव्य अर्पण केलें जातें, तो भरतनामक अग्नि हा शंयूचा दुसरा पुत्र होय. त्याला दुसऱ्या तीन कन्या असून तो भरतच त्यांचें पोषण करीत असे. त्या भरताला भरत ह्या नांवाचा एक पुत्र आणि भरती नांवाची एक कन्या झाली. ह्या पोषण करणाऱ्या भरतपुत्र भरताला पावक नांवाचा अग्नि हा पुत्र झाला. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या पावक अग्नीला महान् असेंही दुसरें नांव असून तो अतिशय पूज्य होता. भरद्वाजाला वीरा ह्या नांवाची भार्या होती. ती वीरनामक अग्नीची जन्मदात्री (माता) होय. ज्याप्रमाणें सोमाला हळू हळू आहुति देतात, त्याप्रमाणें ह्या वीरसंज्ञक अग्नीलाही घृताची आहुति देऊन त्याचा याग करावा असें ब्राह्मण ह्मणतात. आग्नेय हव्याच्या नंतरचें ह्मणजे दुसरें हवि ज्याला सोमाच्या बरोबरच मिळतें तोच हा वीरसंज्ञक अग्नि होय. ह्यालाच रथ, प्रभु, रथाध्वा आणि कुंभरेता असें ह्मणतात. त्या वीरनामक अग्नीला शरयू नामक स्त्रीपासून सिद्धि[१] नांवाची एक कन्या झाली. तिनें आपल्या कांतीनें सूर्याला आच्छादित करून सोडिलें. हा भरद्वाज अग्नीमध्यें टाकलेली आहुति सूर्याला पोहोंचवितो आणि त्याचें आह्वान करण्यासाठीं सदोदित उभा असतो, असें ऐकण्यांत आहे. जो कीर्ति, तेज आणि शोभा ह्यांच्यापासून केव्हांही च्युत होत नाहीं, तो निश्चवननामक अग्नि केवळ पृथ्वीची स्तुति करीत असतो. सारांश, हा अग्नि ह्मणजे स्तुतीचें साधन जी वाणी तिची अभिमानिनी देवता होय. निष्पाप, दोषमुक्त, शुद्ध आणि तेजाच्या योगानें प्रज्वलित असा विपाप नांवाचा अग्नि हा निश्चवनाचाच पुत्र होय. ह्यालाच सत्य असें नांव असून हाच दिव्यरूपी धर्माचा कर्ता आहे. इहलोकामध्यें परस्परांस शिव्याशाप देणाऱ्या प्राण्यांच्या पातकाची निष्कृति करीत असल्यामुळें ह्या अग्नीसच निष्कृति असें नांव आहे. हा ज्या ठिकाणीं लोकांचा संचार असतो अशा प्रदेशास शोभा देत असतो. ज्याच्या योगानें लोक दुःखपीडित होऊन आक्रोश करूं लागतात तो बृहस्पतीचा दुःखकारक स्वन ह्या नांवाचा पुत्र होय. जो सर्व जगताच्या बुद्धीला आक्रमण करून राहतो; त्या बृहस्पतीच्या तिसऱ्या पुत्राला विश्वजित् अग्नि असें अध्यात्मवेत्ते लोक ह्मणतात. हे भरतकुलोत्पन्ना, जो प्राण्यांनीं भक्षण केलेल्या अन्नाचें पाचन करीत असून ज्याला अंतराग्नि असें ह्मणतात तो सर्व लोकांमध्यें प्रख्यात असलेला विश्वभुक् ह्या नांवाचा यज्ञसंबंधीं अग्नि होय. हा अग्नि ब्रह्मचारी, जितेंद्रिय आणि निरंतर विपुल व्रतांचें आचरण करणारा असून पाकयज्ञामध्यें ब्राह्मण ह्याचें पूजन करीत असतात. गोमतीनामक पवित्र नदी ही त्याची प्रिया असून धर्मक्रिया करणारे लोक त्याच्याच ठिकाणीं सर्व गृह्य कर्में करीत असतात. जो परम भयंकर वडवाग्नि जलप्राशन करीत असतो तोच शरीरामध्यें असणारा उदानसंज्ञक

१ कांहीं टीकाकार सिद्धि ही कन्या नसून पुत्र होता असें ह्मणतात.

अग्नि असून ह्यालाच ऊर्ध्वभाक् असें नांव आहे. हा ब्रह्मनिष्ठ असून प्रणवादिकांचा अभिमानी आहे. ज्याला उद्देशून गृहामध्यें उत्तरेच्या बाजूस प्रत्यहीं होमद्रव्य अर्पण केलें जातें, व ज्याच्या योगानें आज्यहोम शुभकारक होतो, त्या अग्नीला स्विष्टकृत् असें म्हणतात. हा श्रेष्ठ आहे. जो अग्नि शांतिसंपन्न अशा प्राण्यांच्या ठिकाणीं क्रोधरूपानें अवतीर्ण होतो त्याला मन्यु अथवा क्रुद्ध असें म्हणतात. ह्या क्रुद्ध अग्नीला रस (घर्म) हा पुत्र आणि मन्यंती ह्या नांवाची एक कन्या झाली. ह्या कन्येसच स्वाहा असें नांव असून ती भयंकर आणि क्रूर कन्या सर्वही प्राण्यांमध्यें वास्तव्य करिते. स्वर्गांत सौंदर्यामध्यें कोणीही ज्याच्या तोडीचा नाहीं असा जो अग्नि तो अप्रतिम असल्यामुळें देवांनीं काम असें त्याचें नांव ठेविलें. मी शत्रूंचा पराजय करीन असा उत्साह धरून क्रुद्ध होऊन व हातीं धनुष्य घेऊन रथावर आरूढ झालेला माला धारण करणारा जो अग्नि संग्रामामध्यें शत्रूंचा नाश करितो, त्यास अमोघ असें नांव आहे. हे महाभाग्यशाली युधिष्ठिरा, तीनही उक्थ्यसंज्ञक वेदभागामध्यें ज्याची स्तुति केलेली आहे व ज्यापासून परासंज्ञक महा वाचा निर्माण झाली असून जो अग्न्युपासकांना मोक्षरूपी विश्राति देतो असें वेदवेत्ते लोक ह्मणतात, त्या अग्नीस उक्थ्य असें नांव आहे.

अध्याय दोनशें विसावा.

—:o:—

उक्थ्यादि अग्नींची संतति.

मार्कंडेय ह्मणाले:—" कीर्तीमध्यें ब्रह्मदेवाच्या तोडीचा आणि धर्मनिष्ठ असा पुत्र व्हावा" ह्मणून त्या पूर्वी सांगितलेल्या उक्थ्यानें अनेक वर्षेपर्यंत पुत्रप्राप्तीच्या उद्देशानें कडक तपश्चर्या केली. त्या वेळीं, ज्यास काश्यप असें दुसरें नांव आहे तो उक्थ्य, प्राणपुत्र, प्राण, आंगिरस आणि च्यवन अशीं ज्यांस हीं दुसरीं दोन नांवें आहेत असा अग्नि, आणि त्रिसुवर्चक किंवा सुवर्चक हे पांचजण मिळून महाव्याहृति ह्मणून ध्यान करूं लागल्यामुळें जगदुत्पादक पंचवर्णयुक्त व अत्यंत कांतिसंपन्न असा परमात्मा तेजाच्या रूपानें अवतीर्ण झाला. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्याचें मस्तक प्रज्वलित झालेल्या अग्नीसारखे बाहु सूर्यतुल्य, चर्म आणि नेत्र सुवर्णतुल्यकांतियुक्त आणि पोटऱ्या कृष्णवर्ण होत्या. ह्याप्रमाणें त्या उक्थ्यादि पांच पुरुषांनीं तपश्चर्येच्या योगानें निर्माण केलेला पंचवर्णयुक्त जो तो देव त्याला पांचजन्य असें नांव पडलें. ह्यालाच तप असेंही दुसरें नांव आहे. हा त्या पांचजणांच्याही वंशाच्या स्थितीस कारणीभूत होतो. त्या प्रजेची सृष्टि करणाऱ्या महातेजस्वी पांचजन्यानें दहा हजार वर्षें तपश्चर्या करून पितरांचा अग्नि अर्थात् दक्षिणाग्निनामक भयंकर अग्नि उत्पन्न केला. त्यानें मस्तकापासून बृहद्रथंतर, मुखापासून तरसाहर, नाभीपासून अहंकाराभिमानी रुद्र, बलापासून इंद्र, प्राणापासून वायु आणि अग्नि, बाहूंपासून मंत्रब्राह्मणात्मक वेद आणि पंचमहाभूतें ह्यांची सृष्टि करून नंतर पितरांचे पांच पुत्र निर्माण केले. त्यांपैकीं बृहद्रथ, वासिष्ठ ह्याचा पुत्र प्रणिधि, काश्यप, उक्थ्य ह्याचा महत्तर, अंगिराचा धैर्यसंपन्न भानु, सुवर्चकाचा सौभर आणि प्राणाचा अनुदात्त हा पुत्र होय. ह्याप्रमाणें हे पंचवसि पुत्र निवेदन केले. नंतर त्यानें यज्ञाचा अपहार करणारे असे पंधरा दीप्तिसंपन्न असुर निर्माण केले. त्यांपैकीं सुभीम, अतिभीम, भीम, भीमबल आणि अबल ह्या यज्ञापहार करणाऱ्या पांच देवांची त्या

तपानें प्रथम सृष्टि केली. नंतर सुमित्र, मित्रवान्, मित्रज्ञ, मित्रवर्धन आणि मित्रधर्मा ह्या पांचांची उत्पत्ति केली. नंतर सुरप्रवीर, वीर, सुरेश, सुवर्चा आणि सुरहंता ह्या पांच देवांस त्यानें निर्माण केलें. हे पांचपांचजण निरनिराळे मिळून तीन ठिकाणी वास्तव्य करितात व त्या ठिकाणीं राहून यज्ञ करणाऱ्या लोकांनीं अग्नीमध्यें अर्पण केलेले पदार्थ स्वर्गांतून अपहार करून आणितात.हे अग्नीशी स्पर्धा करून त्याच्यामध्यें हवन केलेलें विपुल होमद्रव्य ह्मणून पाडतात व हरण करितात. वेदिकेच्या बाहेर जें होमद्रव्य पडलें असेल तें सर्व त्यांनीं घ्यावें, असें यज्ञक्रियानिपुण अशा लोकांनीं ठरविलें; तेव्हां ज्या ठिकाणीं अग्नि असेल तेथें त्यांस जातां येईनासें झालें. ते अग्निचयन सुरू झालें ह्मणजे यजमानानें हवन केलेलें आज्य खालीं न पडूं देतां वरचेवर हरण करून घेतात. पण रक्षोघ्न मंत्र ह्मणून त्यांचा प्रशम झाला ह्मणजे मात्र ते यज्ञद्रव्यासंबंधीं अपहार करीत नाहींत. असो; भूमीचा अवलंब करून राहणारा बृहदुक्थ्य हाही तपाचाच पुत्र असून अग्निहोत्रहोम करण्याच्या वेळीं ह्या भूतलावर सज्जन त्याला उद्देशून आहुति देत असतात. रथंतरनामक अग्नि हाही तपाचाच पुत्र असें सांगितलेलें आहे. त्या मित्रविंदास अध्वर्यु होमद्रव्य अर्पण करीत असतात. असो; ह्याप्रमाणें पुत्र निर्माण केल्यानंतर अत्यंत संतुष्ट होऊन तो महाकीर्तिसंपन्न तप त्या आपल्या पुत्रांसहवर्तमान आनंदांत राहूं लागला.

अध्याय दोनशें एकविसावा.

—:०:—

अग्निवंश.

मार्कंडेय ह्मणालेः— मोठमोठ्या अनेक नियमांच्या योगानें भरतनामक अग्नि उत्पन्न झाला. ह्यालाच पुष्टिमति असें नांव आहे. हा संतुष्ट झाल्यास पुष्टि देतो. त्याला भरत असें नांव पडण्याचें कारण तो सर्व लोकांचें भरण (पोषण) करितो हें होय. शिवनामक जो अग्नि आहे तो शक्तीची पूजा करण्यामध्यें तत्पर असतो. ह्यास्तव शिव असें नांव पडण्याचें कारण—तो सर्वही दुःखपीडित लोकांचें शिव (कल्याण) करीत असतो, हें होय. तपनामक अग्नीचें तप अत्यंत वृद्धिंगत झालेलें आहे असें पाहून त्याचा उद्धार करण्यासाठीं त्याला पुरंदर नांवाचा ज्ञानसंपन्न पुत्र झाला. तसेंच, त्या तपापासून उष्म्याच्या योगानें उष्मानामक पुत्र झाला.हा प्राण्यांच्या ठिकाणीं उष्णतेच्या रूपानें वास्तव्य करीत असतो. तसेंच प्राजापत्य हें ज्याला दुसरें नांव आहे असा मनुनामक अग्नि तपानें निर्माण केला. वेदपारंगत ब्राह्मण ज्याला शंभुनामक अग्नि ह्मणतात तोही तपाचाच पुत्र असून, ब्राह्मण ज्याला आवसथ्य असें ह्मणतात तो महाकांतिसंपन्न आणि प्रदीप्त असणारा अग्निही ह्याचाच पुत्र होय. सारांश, ज्यांना यज्ञामध्यें सोमाचा अंश मिळतो असे, बलदायक, देवतांस होमद्रव्यें पोहोंचविणारे आणि सुवर्णाप्रमाणें कांति असणारे असे हे पांच पुत्र तपानें निर्माण केले. हे महाभागा, जो सायंकालीं श्रमून जाऊन अग्नीचें स्वरूप धारण करितो व घोर असुर आणि नानाप्रकारची मनुष्यें ह्यांना उत्पन्न करितो तो सूर्यही तपानेंच निर्माण केलेला आहे. मनु आणि भानु हे तपाचे दोन पुत्र अंगिरानें निर्माण केलेले आहेत. वेदपारंगत ब्राह्मण ह्या भानूसच बृहद्भानु असें ह्मणतात. सुप्रभा आणि सूर्यकन्या बृहद्भासा ह्या दोन भानूच्या भार्या असून त्यांना सहा पुत्र आहेत. त्यांना झालेली संतति सांगतों, ऐक. जो दुर्बल प्राण्याला बल देतो

तो बलनामक अग्नि हा भानूचा पहिला पुत्र होय. जो शांतिसंपन्न प्राण्यांमध्यें भयंकर क्रोधाच्या रूपानें संचार करितो तो मन्युमान्-नामक अग्नि हा भानूचा दुसरा पुत्र होय. दर्श-पौर्णिमासयागांमध्यें ज्याला आहुति अर्पण केली जाते तो विष्णुनामक अग्नि हा भानूचा तिसरा पुत्र असून त्यालाच धृतिमान् असेंही नांव आहे. हे तीन सुप्रजेपासून भानूस झालेले पुत्र होत. आग्रयणनामक हव्य इंद्रासहवर्तमान ज्याला उद्देशून द्यावयाचें असें सांगितलें आहे तो आग्रयणनामक अग्नि भानूचाच पुत्र होय. जो चातुर्मास्यामध्यें नियमानें हवन करण्याच्या हविर्द्रव्यांचें उत्पत्तिस्थान असून ग्रहविरहित आणि चार पुत्रांनीं युक्त असतो, तो वैश्वदेव-संज्ञक अग्निही भानूचाच पुत्र असून स्तुभ हा त्याचाच पुत्र होय. हे तीन बृहद्भासेपासून भानूस झालेले पुत्र होत. मनूचीच विशा नामक एक भार्या होती. तिला एक कन्या, अग्नि व सोम ह्या दोन देवता आणि दुसरे पांच अग्नि अशीं एकंदर आठ अपत्यें झालीं. चातुर्मास्या-मध्यें पर्जन्यासहवर्तमान ज्याचें उत्कृष्ट प्रकारच्या होमद्रव्यानें पूजन केलें जातें तो श्रीमान् अग्नि वैश्वानर हा मनूचा पहिला पुत्र होय. जो सामर्थ्यसंपन्न अग्नि सर्वही लोकांचें अन्न पचन करितो तो मनूचा दुसरा पुत्र असून त्याला विश्वपति असें नांव आहे. ज्याच्या योगानें हवन केलेले पदार्थ शुभफलदायक होतात तो स्विष्टकृत् नांवाचा श्रेष्ठ अग्नि मनूचाच पुत्र होय. रोहिणी नांवाची जी हिरण्यकशिपूची सुंदर कन्या होती ती कर्म-संज्ञक अग्नीची भार्या होऊन शोभूं लागली. हा कर्मसंज्ञक अग्नि ह्मणजे सुप्रसिद्ध प्रजापति होय. संनिहित, अकल्मष, कपिल आणि अग्रणी हे चार ह्याचे पुत्र होत. जो प्राण्यांच्या शरीरामध्यें वास्तव्य करून त्यांचा देह चालवितो तो शब्द आणि रूप ह्यांच्या ज्ञानास साधनी-भूत असणारा अग्नि संनिहितसंज्ञक होय. देव-यान आणि पितृयान ह्या दोहोंच्या प्राप्तीस कारणीभूत असणारा, पातकांचा नाश करणारा व क्रोधाचा आश्रय करून असणारा जो अग्नि तो अकल्मष होय. ज्याला नियमनिष्ठ कपिल महर्षि असें ह्मणतात तो कपिलनामक अग्नि होय. हाच सांख्यशास्त्राचा प्रवर्तक आहे. मनुष्यें प्रत्यहीं मनुष्ययज्ञासाठीं वैश्वदेवाच्या शेवटीं ज्याला अग्रसंज्ञक आहुति अर्पण करितात, त्या नानाप्रकारच्या कर्मांमध्यें असणाऱ्या अग्नीला अग्रणी असें नांव आहे. अग्निहोत्र दूषित झालें असतां त्याच्या प्रायश्चित्तासाठीं हे व आणखी पृथ्वीवर प्रख्यात असलेले दुसरेही भयंकर अग्नि कर्मसंज्ञक अग्नीनें उत्पन्न केले. अग्नि-होत्रांतील अग्नींचा एखादे वेळीं वायूच्या योगानें परस्परांस स्पर्श झाला तर आठ कपालांवर संस्कार केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें शुचि-नामक अग्नीला उद्देशून इष्टि करावी. दक्षिणा-ग्नीचा जर इतर दोन अग्नींशीं संपर्क झाला तर आठ कपालांवर संस्कार केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें वीतिनामक अग्नीला उद्देशून इष्टि करावी. अग्नि आपापल्या ठिकाणीं असतां जर त्यांना दवाग्नीचा स्पर्श झाला तर आठ कपालांवर संस्कार केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें शुचिनामक अग्नीला उद्देशून इष्टि करावी अग्निहोत्रांतील अग्नीला जर रजस्वलादिकांचा स्पर्श झाला तर वसुमान्नामक अग्नीला उद्देशून आठ कपालांवर संस्कार केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें इष्टि करावी. जर एखादा मनुष्य गत-प्राण झाल्याचें कानावर येईल अथवा पशु मरण पावूं लागतील तर सुरभिमान्नामक अग्नीला उद्देशून आठ कपालांवर संस्कृत केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें इष्टि करावी. ज्या ब्राह्मणाच्या हातून रोगग्रस्त झाल्यामुळें

तीन दिवसपर्यंत अग्निहोत्रहोम घडला नसेल त्यानें उत्तराग्नीला उद्देशून आठ कपालांवर संस्कृत केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें इष्टि करावी. ज्याचे दर्श अथवा पौर्णिमास हे याग मध्येंच बंद पडले असतील त्यानें पथिकृतसंज्ञक अग्नीला उद्देशून आठ कपालांवर संस्कार केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें इष्टि करावी. अग्निहोत्रांतील अग्नीला जर बाळंतिणीच्या अग्नीचा स्पर्श झाला तर अग्निमान्नामक अग्नीला उद्देशून आठ कपालांवर संस्कार केलेल्या पुरोडाशाच्या योगानें इष्टि करावी.

अध्याय दोनशें बाविसावा.

—:०:—

पुनश्च अग्निवंश.

मार्कंडेय ह्मणाले:—जलामध्यें जो सुप्रसिद्ध सहनामक अग्नि वास्तव्य करीत आहे त्याची मुदितानामक अत्यंत प्रिय अशी भार्या होती. हा अग्निच भूर्लोक आणि भुवर्लोक ह्यांचें पालन करणारा असून त्यानें अद्भुतनामक एक श्रेष्ठ अग्नि उत्पन्न केला. तो अग्नि सर्व प्राण्यांचा अधिपति असून त्यांच्या ठिकाणीं आत्मस्वरूपानें वास्तव्य करितो व जगाचें पोषण करितो अशी ब्राह्मणांमध्यें उपदेशपरंपरा प्रसिद्ध आहे. तो सर्वही महाभूतांचा उत्पादक असल्यामुळें नियंता व ह्मणूनच संपूर्ण ऐश्वर्य, ज्ञान, कीर्ति, लक्ष्मी, वैराग्य आणि धर्म ह्या सहा गुणांनीं संपन्न असणारा भगवान् व प्रत्यहीं विश्वामध्यें संचार करणारा आहे. ह्याच अग्नीचें गृहपति ह्या नांवानें प्रत्यहीं यज्ञामध्यें पूजन होतें व हाच लोकांनीं हवन केलेलें हविर्द्रव्य देवतांना पोहोंचवितो. आप् हें ज्याला दुसरें नांव आहे त्या सहसंज्ञक अग्नीचा पुत्र आत्म्याच्या ठिकाणीं बुद्धीचा लय करणारा आणि लोकत्रयाचा संहार करणारा जो अग्नि त्यास महाद्भुत अशी संज्ञा आहे. ह्या महाद्भुत अग्नीचा पिता भूर्लोकाचा आणि भुवर्लोकाचा पोषक आहे. त्या अद्भुताला भरतसंज्ञक अग्नि हा पुत्र झाला. हा अग्नि मृत झालेल्या प्राण्यांना दग्ध करीत असतो. अग्निष्टोमामध्यें उत्कृष्ट प्रकारच्या यज्ञास साधनीभूत असा जो नियतसंज्ञक अग्नि तो भरताचा पुत्र होय. त्या प्रभुत्वसंपन्न सहसंज्ञक श्रेष्ठ अग्नीचा शोध देवता प्रत्यहीं करीत असतात. त्या अग्नीनें नियतसंज्ञक अग्नि येत आहे असें पाहून भीतीनें समुद्रामध्यें प्रवेश केला. पण देव त्या ठिकाणीही त्या त्या दिशेस संचार करून त्याचा शोध करूं लागले. त्या वेळीं अंगिरामुनीस अवलोकन करून अग्नि ह्मणाला, 'हे वीरा, मी अत्यंत दुर्बल झालों आहें. ह्यास्तव, तूंच देवांना हविर्द्रव्य पोहोंचीव आणि अग्नि हो. एवढें माझें प्रिय कर.' अंगिरामुनीस अशी आज्ञा करून अग्नि तेथून दुसऱ्या ठिकाणी गेला. तेव्हां मत्स्य तो कोठें आहे हें सांगूं लागले. ह्यामुळें क्रुद्ध होऊन अग्नि त्यांना ह्मणाला कीं, 'तुह्मी अनेक प्रकारांनीं प्राण्यांच्या भक्ष्यस्थानीं पडाल.' ह्याप्रमाणें त्यांना ह्मटल्यानंतर अग्नि अंगिरा मुनींना पूर्वीप्रमाणेंच 'आपण अग्नि व्हा.' असें ह्मणाला. त्या वेळीं देवांच्या सांगण्यावरून अंगिरामुनींनी त्याची अत्यंत विनवणी केली, तरीही तो हविर्द्रव्यें पोहोंचविण्यास कबूल होईना. इतकेंच नव्हे, तर त्यानें आपल्या अग्निमय शरीराचाही त्याग करून पृथ्वीमध्यें प्रवेश केला. त्यानें भूमीला स्पर्श करून निरनिराळे धातु उत्पन्न केले. त्यानें आपल्या शरीरांतील पूयाच्या योगानें तेजोमय गंधक, अस्थींपासून देवदारु व कफापासून स्फटिक उत्पन्न केला. त्याच्या पित्तापासून पाच उत्पन्न झाली; यकृतापासून पोलाद उत्पन्न झालें; तसेंच

काष्ठ, पाषाण आणि लोखंड हींही त्याच्याचपासून उत्पन्न झालीं. त्याच्या नखांपासून अभ्रकाचे पत्रे आणि शिरांच्या समुदायांपासून पोंवळीं उत्पन्न झालीं. हे राजा; त्याच्या शरीरापासून आणखीही दुसरे सुवर्णपारदादि नानाप्रकारचे धातु निर्माण झाले. ह्याप्रमाणें आपल्या शरीराचा त्याग करून तो अत्यंत तपश्चर्या करूं लागला, तेव्हां भृगु, अंगिरा इत्यादिक मुनींनीं तपश्चर्या करून पुनरपि त्याला स्वकार्य करण्याविषयीं उद्युक्त केलें. त्यांच्या तपाच्या योगानें तुष्ट होऊन तो अग्नि अत्यंत तेजस्वी होऊन प्रदीप्त झाला; तथापि अंगिरा मुनींस अवलोकन करून पुनरपि महासागरामध्यें प्रविष्ट झाला. ह्याप्रमाणें अग्नि नष्ट झाला असतां जगतास भीति उत्पन्न होऊन त्यानें अंगिरामुनींचाच आश्रय केला व देवही त्याचेंच अर्चन करूं लागले. तेव्हां अंगिरामुनीनें अग्नीपासून सर्व प्राण्यांचा संहार होत आहे असें पाहून महासागराचें मंथन केलें आणि त्या ठिकाणीं अग्नीला अवलोकन करून नंतर लोकांची सृष्टि केली. ह्याप्रमाणें पूर्वी नष्ट झालेल्या अग्नीस अंगिरामुनीनें बोलावून आणिलें. तेव्हांपासून तो सर्व प्राण्यांनीं हवन केलेलें हविर्द्रव्य सदोदित देवांना पोहोंचवीत असतो. ह्याप्रमाणें हविर्द्रव्यें पोहोंचवूं लागल्यानंतर वेदामध्यें सांगितलेलीं नानाप्रकारचीं हवनस्थानें त्यानें निर्माण केलीं व तेथें भ्रमण करीत तो नानाप्रकारच्या देशांमध्यें संचार करूं लागला. सिंधुनद, पंचनद, देविका, सरस्वती, गंगा, शतकुंभा, शरयू, गंडकी, चर्मण्वती, मही, मेध्या, मेधातिथी, ताम्रवती, कौशिकी, तमसा, नर्मदा, गोदावरी, वेणा, उपवेणा, भीमा, वडवा, भारती, सुप्रयोगा, कावेरी, मुर्मरा, तुंगवेणा, कपिला आणि शोण ह्या ज्या नद्या सांगितलेल्या आहेत त्या पूर्वी सांगितलेल्या धिष्ण्यांच्या (स्थानांच्या) माता होत. असो; अद्भुतनामक अग्नीची भार्या प्रिया ही असून विभुप्रभृति अग्नि हे त्याचे पुत्र होत. हे अग्नि जितके सांगितले आहेत तितक्याच प्रकारचे सोमयागही आहेत. अत्रीच्या वंशामध्येंही पुष्कळ अग्नि उत्पन्न झाले. ते अग्निही ब्रह्मदेवाची मानस प्रजा होय. अत्रिमुनीला पुत्र निर्माण करण्याची इच्छा झाली, तेव्हां त्यानें अंतःकरणामध्यें त्या अग्नीचेंच चिंतन केलें. त्या वेळीं त्या ब्रह्मर्षीच्या देहापासून अग्नि पुत्राच्या रूपानें बाहेर पडले. असो; युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें शोभासंपन्न आणि अंधकाराचा नाश करणारे महात्मे असंख्यात अग्नि कसे उत्पन्न झाले हें मीं तुला सांगितलें. ज्याप्रमाणें वेदामध्यें अद्भुतसंज्ञक अग्नीचा महिमा वर्णन केलेला आहे त्याप्रमाणें सर्वांचाही आहे. हा भगवान् अग्नि जरी अनेक स्वरूपें धारण करणारा आहे तरीही तो एकच असून श्रेष्ठ आहे. ज्याप्रमाणें ज्योतिष्टोम हा यज्ञ उद्भिदादिक अनेक रूपें धारण करून प्रकट झाला, त्याप्रमाणेंच अंगिरा मुनीपासून अग्नि नानाप्रकारचीं रूपें धारण करून प्रकट झाला. असो; ह्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या मंत्रांनीं ज्याचें पूजन केलें असतां जो प्राण्यांनीं हवन केलेलें होमद्रव्य देवतांस पोहोंचवितो तो अग्नीचा अत्यंत मोठा वंश मीं तुला कथन केला.

अध्याय दोनशें तेविसावा.

—:०:—

इंद्रकृत देवसेनासंरक्षण.

मार्कंडेय म्हणाले:—हे निष्पापा, मी तुला अग्नीचे नानाप्रकारचे वंश कथन केले. आतां हे कुरुकुलोत्पन्ना, तूं ज्ञानसंपन्न अशा कार्तिकेयाच्या जन्माचा वृत्तांत श्रवण कर. अद्भुतसंज्ञक अग्नीला एक अत्यंत तेजस्वी आणि

अद्भुत असा पुत्र ब्रह्मर्षींच्या स्त्रियांकडून झाला, हें मी पुढें सांगणार आहें. हा पुत्र ब्राह्मणांचें हित करणारा आणि कीर्तीची अभिवृद्धि करणारा होता. पूर्वीं देव आणि दैत्य हे स्वतंत्रपणें वागून परस्परांचा वध करूं लागले; तेव्हां भयंकर स्वरूप धारण करणाऱ्या दैत्यांनी देवांचा पराजय केला. ते आपल्या सैन्याचा नानाप्रकारें वध करूं लागले आहेत असें पाहून, आपणांस सेनापति कोण मिळेल ह्याविषयींची इंद्राला अत्यंत चिंता पडली. तो मनांत ह्मणूं लागला कीं, जो वीर्याचा अवलंब करून, दैत्यांनीं पराजय केलेल्या देवसैन्याचें संरक्षण करील, अशा एखाद्या महाबलाढ्य पुरुषाचा मला शोध केला पाहिजे. ' ह्याप्रमाणें ह्या गोष्टीचा मनामध्यें अतिशय विचार करीत करीत तो मानसपर्वतावर गेला असतां त्या ठिकाणी एका स्त्रीनें केलेला दुःखसूचक व म्हणूनच भयंकर आवाज त्याच्या कानीं आला; तो असा कीं, "कोणी तरी पुरुष मजकडे धावून येऊन माझें संरक्षण करूं दे आणि माझा पति मला देऊं दे किंवा आपणच माझा पति होऊं दे." हें ऐकून इंद्रानें तिला "भिऊं नको! तुला भिण्याचें कारण नाही!" असें म्हटलें, तोंच त्याला पुढें असलेला केशीनामक दैत्य दिसला. त्यानें मस्तकावर किरीट व हातांत गदा धारण केलेली असून शरीर धिप्पाड व आरक्तवर्ण असल्यामुळें तो गैरिकादिक धातूंनीं युक्त असणाऱ्या पर्वताप्रमाणें दिसत होता. नंतर त्या कन्येला हातीं धरून इंद्र त्याला म्हणाला .' अरे नीच कर्में करणाऱ्या दुष्ट, ह्या कन्येला तूं काय म्हणून हिरावून नेऊं इच्छित आहेस? मी इंद्र आहें, समजलास! तूं आता हिला पीडा देण्याचें सोडून दे.'

केशी ह्मणालाः---इंद्रा, मी हिची इच्छा केलेली आहे. तेव्हां तूं हिला सोडून दे. म्हणजे तुला जिवंतपणीं आपल्या नगरास जातां येईल.

असें बोलून केशीनें इंद्राचा वध करण्यासाठीं गदा फेंकली. पण ती येऊं लागतांच इंद्रानें वज्राचा प्रहार करून मध्येंच तोडून टाकली. तेव्हां क्रुद्ध होऊन केशीनें इंद्रावर पर्वताचें शिखर फेंकलें. पण, हे राजा, तें पर्वतशिखर येत आहे असें पहातांच इंद्रानें वज्रप्रहार करून तेंही भग्न करून टाकलें. ह्यामुळें तें खालीं पडून केशीला त्याचा तडाखा लागला. तेव्हां तो अत्यंत पीडित होऊन व त्या महाभाग्यशाली कन्येला सोडून देऊन पळून गेला. ह्याप्रमाणें तो दैत्य निघून गेल्यानंतर इंद्रानें त्या कन्येस विचारिलें, "हे सुमुखि, तूं कोण? कोणाची? आणि येथें काय करीत असतेस?"

अध्याय दोनशें चोविसावा.

—:०:—

कार्तिकेयचरिताचा उपक्रम.

कन्या ह्मणालीः---मी देवसेना ह्या नांवानें प्रख्यात असलेली प्रजापतीची कन्या होय. माझी भगिनी दैत्यसेना ही पूर्वीं केशी दैत्यानें हरण करून नेली. आह्मी उभयतां भगिनी आपल्या मैत्रिणींसहवर्तमान प्रजापतीची अनुज्ञा घेऊन ह्या मनासपर्वतावर विहार करण्यासाठीं येत होतों. तेव्हां हा महादैत्य केशी प्रत्यहीं आह्मांला हरण करून नेण्याविषयीं इच्छा करीत असे. इंद्रा, त्या वेळीं दैत्यसेनेचें मन त्याजवर गेलें, पण मला मात्र त्याची इच्छा झाली नाहीं. तेव्हां तो तिला घेऊन गेला; आणि,हे भगवन्, मी मात्र तुमच्या प्रभावाच्या योगानें त्याच्या तडाक्यांतून सुटलें. असो; हे देवेंद्रा, आतां आपण मला दुर्जय असा एखादा पति द्यावा अशी माझी इच्छा आहे.

इंद्र ह्मणालाः—तर मग तूं माझ्या मावशीची कन्या आहेस. कारण, दक्षकन्या अदिति ही माझी माता आहे. आतां तूं मला स्वतःचें सामर्थ्य कथन करावेंस अशी इच्छा आहे.

कन्या ह्मणालीः—हे महाबाहो, मी अबला आहें. तथापि माझ्या पित्यानें वर दिल्यामुळें मला देव आणि दैत्य ह्यांस पूज्य असणारा व बलाढ्य असा पति मिळणार !

इंद्र ह्मणालाः—हे अनिंदिते देवि, तुझ्या पतीचें सामर्थ्य कोणत्या प्रकारचें असणार ह्याविषयीं तुझें वाक्य ऐकण्याविषयीं इच्छा आहे.

कन्या ह्मणालीः—जो महावीर्यसंपन्न आणि अत्यंत बलाढ्य पुरुष देव, दानव, यक्ष, किन्नर, पन्नग, राक्षस आणि दुष्ट दैत्य ह्यांचा पराजय करील व तुझ्यासहवर्तमान सर्व प्राण्यांचाही पराजय करूं शकेल तोच ब्राह्मणांचें हित करणारा व कीर्तीची अभिवृद्धि करणारा पुरुष माझा पति होईल.

मार्कंडेय ह्मणालेः—तिचें हें भाषण ऐकून इंद्र अत्यंत दुःखी होऊन विचार करूं लागला कीं, ' ही देवी ज्या प्रकारचा पति सांगत आहे तसा तर कोणी नाहीं. ' इतक्यांत त्या सूर्यतुल्य कांति असणाऱ्या इंद्रानें उदयकालीन श्रीसूर्य आणि त्याच्या मंडलामध्यें प्रवेश करणारा महाभाग्यशाली चंद्र ह्यास अवलोकन केलें. ह्या अमावास्येच्या प्रवृत्तिकालीं रौद्र-मुहूर्तीं उदयगिरीवर देव आणि दैत्य ह्यांमध्यें संग्राम चालला आहे असेंही त्याच्या दृष्टीस पडलें. तसेंच, त्या भगवान् इंद्राला पूर्वदिशा आरक्तवर्ण मेघांनीं युक्त असून समुद्राचें उदकही आरक्तवर्ण झालेलें आहे असें दिसलें. भृगु आणि अंगिरा ह्यांच्या गोत्रांमध्यें उत्पन्न झालेल्या पुरुषांनीं निरनिराळे मंत्र ह्मणून हवन केलेलें हव्य घेऊन अग्नि सूर्यामध्यें प्रवेश करीत आहे असेंही त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. ह्या वेळीं सूर्य चोविसाव्या पर्वास अर्थात् वर्षाच्या शेवटच्या अमावास्येस असून तो पापस्थानीं आहे व सूर्यामध्यें प्रविष्ट झालेला चंद्रही क्रूर आहे असें त्याला कळून आलें. ह्याप्रमाणें चंद्र आणि सूर्य एका राशीस प्राप्त झाले असून त्याचा तो समागम भीतिजनक आहे असें पाहून इंद्र विचार करूं लागला कीं, ' ह्या वेळीं चंद्र आणि सूर्य ह्यांना भयंकर परिवेष (खळें) पडलेला दिसत आहे व त्यावरून ह्याच रात्रीच्या शेवटीं मोठें युद्ध होणार असें सूचित होत आहे. तसेंच ह्या सिंधुनदीचा प्रवाहही अत्यंत रक्तमय दिसत आहे. अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित मुख असलेली कोल्ही शब्द करीत सूर्याकडे मुख करून ओरडूं लागली आहे. हा सर्व योगसमुदाय मोठा भयंकर आहे. तसेंच हा चंद्र, सूर्य आणि अग्नि ह्यांचा समागमही अत्यंत तेजस्वी आणि आश्चर्यकारक दिसत आहे. ह्यांपैकीं चंद्र जो पुत्र निर्माण करील तो ह्या देवीचा पति होईल. अग्निही त्या सर्व गुणांनीं युक्त आहे व तो देवताही आहे. तेव्हां त्यानें जरी पुत्र निर्माण केला तर तोही या देवीचा पति होईल. ' ह्याप्रमाणें विचार करून त्याच वेळीं भगवान् इंद्र देवसेनेला बरोबर घेऊन ब्रह्मलोकास गेला आणि ब्रह्मदेवास ह्मणाला कीं, ' ह्या देवीला योग्य असा सज्जन व शूर पति द्या. '

ब्रह्मदेव ह्मणालाः—हे दैत्यमर्दका, तूं हें कार्य जसें करावयाचें मनांत आणलें आहेस त्याप्रमाणें तो पुत्र बलाढ्य आणि मोठा पराक्रमी होऊन तुझ्यासहवर्तमान देवांचा सेनापति होईल व तोच वीर ह्या देवीचा पति होईल.

हें ऐकून ब्रह्मदेवास नमस्कार करून व त्या कन्येस बरोबर घेऊन, ज्या ठिकाणीं महाबलाढ्य वसिष्ठप्रभृति श्रेष्ठ श्रेष्ठ ब्राह्मण व देवर्षि होते तेथें त्यांनीं यज्ञामध्यें हवन केलेल्या सोमाचें

पान करण्यासाठीं व त्यांच्या तपाचा भाग संपादन करण्यासाठीं इंद्र निघून गेला. त्या ठिकाणीं सोमरस प्राशन करण्याच्या इच्छेनें इंद्रप्रभृति देवता गेल्यानंतर त्या महात्म्या मुनीनीं यथायोग्य यज्ञ केला व अत्यंत प्रज्वलित झालेल्या अग्नीमध्यें सर्व देवतांना उद्देशून होमद्रव्य अर्पण केलें. त्यांनी आव्हान करितांच आश्चर्यकारक प्रभु अग्नि सूर्यमंडलातून निघून मौन धारण करून त्या ठिकाणी आला आणि त्यानें ब्राह्मणांनी हवन केलेलें नानाप्रकारचें होमद्रव्य घेऊन देवांना अर्पण केलें.

अग्नीचा मुनिस्त्रियांविषयीं अभिलाष व वनप्रवेश.

हे भरतकुलश्रेष्ठा, तेथून निघून जातेवेळी अग्नीला त्या महात्म्या मुनीच्या स्त्रिया दृष्टीस पडल्या. त्या आपापल्या आसनावर बसून सुखानें झोंप घेत होत्या. त्यांचा वर्ण सुवर्णाच्या वेदिकेप्रमाणें असून त्या चंद्रकलेप्रमाणें स्वच्छ, अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें जाज्वल्यमान आणि तारकांप्रमाणें विस्मयकारक दिसत होत्या. ह्या वेळीं अग्नीचें अंतःकरण त्यांजवर जडल्यामुळें त्यांची इंद्रियें क्षुब्ध होऊन गेली. ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांच्या भार्या अवलोकन करून अग्नि विषयवासनेच्या आधीन होऊन गेला; तथापि त्याच्या मनांत पुनरपि असा विचार आला की, ' मी क्षुब्ध होऊन गेलों हें न्याय्य नाही. आज मी ज्यांची इच्छा करीत आहें त्या ह्या ब्राह्मणश्रेष्ठांच्या स्त्रिया माध्वी आणि निरिच्छ आहेत. कारणावांचून मला ह्यांचें दर्शन अथवा स्पर्शही घडावयाचा नाही. तेव्हां मी आतां गार्हपत्यामध्यें प्रविष्ट होऊन त्यांना वारंवार अवलोकन करितों. '

मार्कंडेय ह्मणाले:—असा विचार करून गार्हपत्याचा अवलंब केल्यानंतर, सुवर्णाप्रमाणें कांति असणाऱ्या त्या सर्व स्त्रियांना स्पर्श केलासा करून तो त्यांजकडे अवलोकन करीत आनंदानें राहिला. त्या श्रेष्ठ प्रतीच्या स्त्रियांवर अंतःकरण जडवून त्यांची इच्छा करीत तो अग्नि पराधीन झाल्याप्रमाणें होऊन त्या ठिकाणी चिरकाल राहिला; तथापि त्या ब्राह्मणस्त्रियांची त्याला प्राप्ति झाली नाही. ह्यामुळें अंतःकरण मदनानें संतप्त होऊन देहत्यागाचा निश्चय करून तो वनांत निघून गेला. त्या वेळी दक्षकन्या स्वाहा हिचें अंतःकरण त्याजवर प्रथम गेलें. ती प्रेमळ स्त्री पुष्कळ दिवसपर्यंत त्याची गांठ घण्याची संधि पहात होती. पण तो देव अग्नि सावध झाल्यामुळें त्या अनिंद्य स्त्रीला ती संधि मिळाली नाही. तेव्हां तो अग्नि वनात निघून गेला आहे व तो खरोखरच कामानें संतप्त झाला आहे असें कळताच त्या सुंदरीनें विचार केला की, ' मीच सप्तर्षींच्या स्त्रियांची स्वरूपें धारण करून त्यांच्या स्वरूपानें मोहित झालेल्या अग्नीचा उपभोग घेतें. कारण, मीही कामपीडित झालेली आहें. असें केल्यानें त्याचेंही प्रेम जडेल आणि माझेही मनोरथ पूर्ण होतील. '

अध्याय दोनशें पंचविसावा.

—:०:—

स्वाहादेवीचीं वेषांतरें व अग्निसमागम.

मार्कंडेय ह्मणाले:—अंगिरा मुनीची सुशील, रूपसंपन्न आणि गुणवती अशी एक शिवानामक भार्या होती. तिचें स्वरूप प्रथम धारण करून, हे प्रजाधिपते, ती देवी स्वाहा अग्नीच्या समीप गेली आणि ह्मणाली कीं, ' हे अग्ने, मी कामानें संतप्त झालेली आहें, तेव्हां तूं माझा अंगिकार कर. असें जर न केलेंस तर मी मेलेंच असें खात्रीपूर्वक समज. हे अग्ने, मी अंगिरामुनीची शिवानामक भार्या आहें. मी

इतर मुनिस्त्रियांशीं मसलत करून आणि हा निश्चय ठरवून येथें आलें आहें.'

अग्नि ह्मणाला:—मी कामपीडित झालों आहे असें तूं कसें ओळखलेंस? व सप्तर्षींच्या ज्या स्त्रिया तूं सांगितल्यास त्या कशा काय आहेत?

शिवा ह्मणाली:—आमचें निरंतरच तुजवर प्रेम आहे, पण आम्हांला तुझी भीति वाटते ह्मणूनच इतका विलंब! तुझ्या चर्येवरून तुझा भाव ओळखून मला इतर स्त्रियांनीं तुझ्यासमीप पाठवून दिल्यामुळें मी समागमाच्या उद्देशानें येथें प्राप्त झालें आहें. तेव्हां ह्या वेळीं जें योग्य असेल तें विलंब न करितां आचरण कर. कारण, हे अग्ने, इतर स्त्रिया माझी वाट पहात आहेत, तेव्हां मला गेलें पाहिजे.

मार्कंडेय म्हणाले:—पुढें प्रेम आणि आनंद ह्यांनीं युक्त होऊन अग्नीनें ह्या शिवेशीं समागम केला.त्या वेळीं त्या देवीनें त्याचें वीर्य हातामध्यें घेतलें व मनामध्यें विचार केला कीं, 'ह्या अरण्यामध्यें जर लोकांना माझें हें स्वरूप दृष्टीस पडेल ते अग्नीशीं समागम केल्याचा खोटाच दोष ब्राह्मणस्त्रियांना लावतील. ह्यास्तव, ही गोष्ट गुप्त ठेवण्यासाठीं मी गरुडस्त्रीचें स्वरूप धारण करितें, ह्मणजे मला ह्या वनांतून सुखानें निघून जातां येईल.

कार्तिकेयाची उत्पत्ति.

मार्कंडेय ह्मणाले:—नंतर गरुडस्त्रीचा वेष धारण करून ती त्या प्रचंड अरण्यांतून निघून गेली. तेव्हां तिला शरनामक तृणविशेषाच्या समुदायांनीं अत्यंत आच्छादित झालेला श्वेतनामक पर्वत दिसला. दृष्टीमध्यें विष असलेले सात फणांचे अद्भुत नाग त्या पर्वताचें संरक्षण करीत असून तो राक्षस, पिशाचें, भयंकर भूतसमुदाय, राक्षसी आणि अनेक पशुपक्षी ह्यांनीं भरून गेलेला होता. पुढें तिनें त्या पर्वताच्या अत्यंत दुर्गम अशा पृष्ठभागावर एकदम जाऊन एका सुवर्णकुंडामध्यें तें अग्नीचें वीर्य त्वरेनें फेंकून दिलें. ह्याप्रमाणें महात्म्या सातही ऋषींच्या स्त्रियांचीं स्वरूपें धारण करून तिनें अग्नीशीं समागम करावयाचें मनांत आणिलें. पण अरुंधतीचा दिव्य प्रभाव आणि तिची अप्रतिम पतिसेवा ह्यामुळें तिचें मात्र स्वरूप धारण करणें तिला शक्य झालें नाहीं; ह्यामुळें, हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या स्वाहादेवीनें इतर सहा स्त्रियांचीं स्वरूपें धारण करून अग्नीशीं समागम केला आणि त्या कामाविष्ट झालेल्या स्वाहादेवीनें प्रतिपदेदिवशीं सहा वेळ अग्नीचें वीर्य त्या कुंडामध्यें नेऊन टाकिलें. तें वीर्य त्या कुंडामध्यें पतन पावतांच तेजानें व्याप्त होऊन गेलें. व त्याजपासून एक पुत्र झाला. ह्याप्रमाणें ऋषींना पूज्य असलेलें तें पतन पावलेलें अग्नीचें वीर्य स्कंदत्व पावलें. अर्थात्, त्या पुत्राला स्कंद हें नांव प्राप्त झालें. ह्या कुमाराला सहा मस्तकें, बारा कर्ण, बारा नेत्र, बारा बाहु, एक कंठ आणि एक उदर होतें. द्वितीयेदिवशीं त्या कुमाराचे अवयव स्पष्ट दिसूं लागले; तृतीयेदिवशीं तो बालक झाला व चतुर्थीदिवशीं तो अंगें आणि प्रत्यंगें ह्यांनीं युक्त झाला. त्या वेळीं तो आरक्तवर्ण व विद्युल्लतेनें युक्त अशा प्रचंड मेघानें आच्छादित झालेल्या व अत्यंत प्रचंड अशा आरक्तवर्ण मेघामध्यें उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें शोभूं लागला. त्यानें अंगावर शहारे आणणारें धनुष्य हातामध्यें घेतलें. हें दैत्यांना छिन्नविच्छिन्न करून सोडणारें धनुष्य श्रीशंकरांनीं ठेविलेलें होतें. तें श्रेष्ठ धनुष्य घेऊन तो बलाढ्य कुमार स्थावरजंगम प्राण्यांनीं युक्त असलेल्या तीनही लोकांना जणूं मोहीत करीत गर्जना करूं लागला. त्याचा तो प्रचंड मेघाच्या गर्जनेसारखा आवाज कांनीं पडतांच

चित्र आणि ऐरावत हे महागज उड्डाण करूं लागले. ते उभयतां येत आहेत असें पाहतांच सूर्यतुल्य कांति असलेल्या त्या बालावस्थेंत असणाऱ्या अग्निपुत्रानें त्यांना दोन हातांत धरिलें व दुसऱ्या एका हातांत एक मयूर व आणखी एका हातांत जवळच असलेला धिप्पाड शरीराचा एक अत्यंत मोठा बलवान् कुक्कुट घेऊन तो क्रीडा करूं लागला. त्या बलाढ्य कुमारानें दोन हातांनीं एक बलाढ्य प्राण्यांनाही भयभीत करून सोडील असा शंख घेऊन फुंकला आणि दोन हातांनीं तो आकाशावर प्रहार करूं लागला. तो क्रीडा करितेवेळीं जेव्हां हसूं लागला, तेव्हां मुखांच्या योगानें त्रैलोक्यास जणूं प्राशनच करीत आहेसें वाटलें. तो प्रचंड शरीरसंपन्न आणि अद्भुतपराक्रमशाली कुमार उदयाचलावर आरूढ झालेल्या सूर्याप्रमाणें त्या पर्वताच्या अग्रभागीं बसला आणि आपल्या नानाप्रकारच्या मुखांच्या योगानें त्या त्या दिशा अवलोकन करूं लागला व नानाप्रकारचे पदार्थ दृष्टीस पडतांच पुनरपि गर्जना करूं लागला. त्याची ती गर्जना ऐकतांच लोक अनेकवार पडूं लागले आणि भयभीत व खिन्न होऊन त्याला शरण गेले. ज्या नानाप्रकारच्या वर्णांतील लोकांनीं त्याचा आश्रय केला, त्या अत्यंत महाबलाढ्य लोकांना ब्राह्मण हे पारिषद असें ह्मणूं लागले. पुढें त्या महाबाहु कुमारानें उठून त्या लोकांना धीर दिला आणि धनुष्य घेऊन श्वेतनामक महापर्वतावर बाण सोडले. त्यानें बाणांच्या योगानें हिमवानाचा पुत्र क्रौंच ह्याचा भेद केला. त्या वेळीं जें त्या पर्वतास छिद्र पडलें त्यांतूनच हंस आणि गृध्र पक्षी मेरुपर्वतास जातात. तो पर्वत चूर होऊन अत्यंत पीडासूचक शब्द करीत पडला, तेव्हां दुसरेही पर्वत अत्यंत आक्रोश करूं लागले. ह्याप्रमाणें अत्यंत पीडित झालेल्या त्या पर्वतांचा आवाज ऐकल्यानंतरही त्या अतिशय बलाढ्य कुमाराचा धीर खचला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर तो प्रगल्भबुद्धि कुमार शक्ति उगारून गर्जना करूं लागला व तात्काळ त्या महात्म्यानें ती स्वच्छ अशी शक्ति फेकून दिली. तिच्या योगानें तत्काल त्या श्वेतपर्वताचें एक भयंकर शिखर भिन्न होऊन गेलें. ह्याप्रमाणे त्याने प्रहार केल्यामुळें विदीर्ण होऊन श्वेत पर्वत इतर पर्वतांसहवर्तमान पृथ्वीचा त्याग करून उडून गेला. ह्यामुळें पृथ्वी अत्यंत पीडित होऊन जिकडून तिकडून चूर होऊन गेली. परंतु दुःखाकुल झाल्यानंतर जेव्हां तो त्या स्कंदाकडे गेली, तेव्हां त्याचा आश्रय मिळाल्यामुळें पुनरपि बलसंपन्न होऊन शोभूं लागली. नंतर पर्वतही त्याला नमस्कार करून भूमीवर जाऊन राहिले व पुढें शुक्लपक्षांतील पंचमीदिवशी लोक त्या स्कंदाची सेवा करूं लागले.

अध्याय दोनशें सव्विसावा.

—:०:—

सप्तर्षींचा भार्यात्याग.

मार्कंडेय ह्मणाले:—तो महाधैर्यसंपन्न आणि अत्यंत बलाढ्य कार्तिकेय उत्पन्न होतांच मोठमोठे भयंकर असे नानाप्रकारचे उत्पात उत्पन्न झाले. स्त्रिया आणि पुरुष ह्यांमध्यें विपरीतपणा दिसूं लागला; शीतोष्णादिक द्वंद्वांचा विपर्यास होऊं लागला; ग्रह, दिशा आणि आकाश हीं प्रदीप्त दिसूं लागलीं आणि पृथ्वी अत्यंत आक्रोश करूं लागली. लोकांविषयींची काळजी वहाणारे ऋषि चोहोंकडे ते महाभयंकर उत्पात अवलोकन करून उद्विग्न झाले आणि लोकांकरितां शांति करूं लागले. जे लोक त्या चैत्ररथवनामध्यें राहत होते ते अग्नीनेंच सप्तर्षींच्या सहा भार्यांशीं समागम करून हा आह्मांवर मोठा

अनर्थ आणला आहे ! ' असें ह्मणूं लागले.ज्या लोकांनीं गरुडाचें स्वरूप धारण करून जात असलेली स्वाहादेवी अवलोकन केलेली होती, त्यांनीं त्या गरुडस्त्रीस ' तूंच हें संकट आह्मांवर आणलेंस ' असें म्हटलें. कारण, हें कर्म स्वाहादेवीचें आहे असें लोकांना मुळींच कळून आलें नाहीं. पुढें त्यांचें तें भाषण ऐकून ' हा माझा पुत्र आहे ' असें ह्मणून ती गरुडस्त्री हळू हळू स्कंदाजवळ गेली आणि त्याला ' मी तुझी माता आहें ' असें ह्मणाली. नंतर, आपल्या स्त्रियांस महातेजस्वी पुत्र झाला आहे असें ऐकून सप्तर्षींपैकीं सहाजणांनीं एका देवी अरुंधतीखेरीज इतर सहा स्त्रियांचा त्याग केला. त्या वनामध्यें वास्तव्य करणारे लोकही सहा स्त्रियांकडूनच ह्या पुत्राची उत्पत्ति झाली आहे असें ह्मणूं लागले; पण स्वाहा ही "हा माझाच पुत्र आहे हें मला माहीत आहे. तुम्ही ह्मणतां तशी गोष्ट नाहीं. " असें सप्तर्षींना वारंवार ह्मणूं लागली. ह्या वेळीं महामुनि विश्वामित्र हा एक इष्टि करून, कामसंतप्त झालेल्या अग्नीच्या पाठीमागून अदृश्यपणें जाऊं लागला. तेव्हां त्याला तो सर्व वृत्तांत जसाचा तसा कळून आला. पुढें विश्वामित्रानें प्रथम त्या कुमाराला शरण जाऊन त्याची दिव्य स्तुति करण्यास आरंभ केला. तसेंच, त्या महामुनीनें मंगलकारक अशीं त्या कुमाराचीं सर्वही कर्में करून त्याचे विवाहापूर्वीचे जातकर्मादिक तेरा संस्कारही केले. तसेंच, लोकांच्या हितासाठीं त्यानें त्या षण्मुख कुमाराचें माहात्म्य वर्णन केलें व त्यास कुक्कुट, देवी शक्ति आणि पारिषद ह्यांची प्राप्ति करून दिली. ह्यामुळें विश्वामित्र मुनि कुमाराला प्रिय झाला. पुढें महामुनि विश्वामित्राला स्वाहादेवीनेंच ऋषिपत्नींचीं निरनिराळीं स्वरूपें धारण केलीं होतीं असें कळून आल्यामुळें त्यानें सर्व मुनींना 'आपल्या स्त्रियांकडे कांहीं अपराध नाहीं' असें सांगितलें. पण तो खरा वृत्तांत त्याच्या तोंडून ऐकिल्यानंतरही त्या ऋषींनीं लोकापवादाच्या भीतीनें सर्वेही स्त्रियांचा त्याग केला.

इंद्रास देवांची प्रार्थना.

मार्कंडेय ह्मणाले:---स्कंदाचा पराक्रम ऐकिल्यानंतर सर्व देव मिळून इंद्राला ह्मणाले कीं, ' इंद्रा, ह्या स्कंदाचा तूं सत्वर वध कर; विलंब करूं नको. कारण, ह्याचें बल फारच दुःसह आहे. हे महाबलसंपन्ना इंद्रा, जर तूं त्याचा वध केला नाहींस तर तो तुझा,आमचा आणि सर्व त्रैलोक्याही निग्रह करून स्वतः इंद्र होईल.' तेव्हां, इंद्र पीडित होऊन त्यांना म्हणाला कीं, ' हा बालक मोठा बलाढ्य आहे. ह्यामुळें तो संग्रामामध्यें पराक्रम गाजवून प्रत्यक्ष विधात्याचाही नाश करून टाकील, हें खरें आहे; तरी पण ह्या बालकाचा वध करण्याविषयीं मला उत्साह होत नाहीं. ' इंद्रानें असें भाषण करितांच " तुझ्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं ह्मणूनच तूं असें बोलतोस. असो; आतां यथेष्ट वीर्यसंपन्न असणाऱ्या ब्राह्मीप्रभृति सर्व लोकमातांनीं स्कंदाकडे जावें आणि त्याला ठार करावें. " असें देवांनीं ह्मटलें.

लोकमाताकृत स्कंदसंरक्षण.

हें ऐकून ' ठीक आहे ' असें ह्मणून त्या लोकमाता त्या कुमाराकडे निघून गेल्या व सामर्थ्यामध्यें ज्याच्या तोडीचा कोणीही नाहीं अशा त्या कुमारास अवलोकन करितांच खिन्नवदन होऊन व ह्याचा वध करणें अशक्य आहे असा विचार करून त्या त्याला शरण गेल्या आणि ह्मणाल्या कीं, ' हे महाबलसंपन्ना, आम्ही तुजविषयींच्या प्रेमानें व्याकुल होऊन गेलों असून आम्हांला पान्हा फुटला आहे, तेव्हां तूं आमचा पुत्र होऊन आम्हां सर्वांचें

अभिनंदन कर.' हें त्यांचें भाषण ऐकून प्रभु स्कंदानें त्यांचें स्तनपान करण्याचें मनात आणिलें. ह्याप्रमाणें त्यांचे मनोरथ पूर्ण करून बहुमान केल्यानंतर अत्यंत बलाढ्य असा आपला पिता अग्नि येत आहे असें त्यानें अवलोकन केलें. तेव्हां त्यानें त्या मातृगणासह वर्तमान अग्नीचें पूजन केलें. पुढें रुद्र त्याच्या सभोवती गराडा देऊन त्याचें संरक्षण करीत राहिला. ब्राह्मीप्रभृति सर्व मतृगणाच्या क्रोधापासून जी एक स्त्री उत्पन्न झाली होती ती दाई होऊन हाती शूल घेऊन आपल्या पुत्राप्रमाणें स्कंदाचें संरक्षण करूं लागली. रक्त भक्षण करणारी आरक्त समुद्राची क्रूर कन्या ही त्या स्कंदाला आलिंगन देऊन त्याचें पुत्राप्रमाणें संरक्षण करूं लागली. नंतर अग्नीनेंही लैकिकस्वरूप धारण केलें; व बोकडासारखें मुख व पुष्कळ प्रजा ह्यानी युक्त होऊन. जशी खेळण्याच्या पदार्थांनी एखाद्या बालकाची करमणूक करावी त्याप्रमाणें तो आपल्या योगानें पर्वतावर असणाऱ्या त्या कार्तिकेयाची करमणूक करूं लागला.

अध्याय दोनशें सत्ताविसावा.

—:०:—

इंद्र व कार्तिकेय ह्यांचा संग्राम व इंद्राचें कार्तिकेयास शरण जाणें

मार्कंडेय ह्मणाले:—नंतर उपग्रहांसहवर्तमान ग्रह, ऋषि. ब्राह्मीप्रभृति माता, आपल्या सामर्थ्याच्या योगानें धुंद होऊन गेलेले अग्नि प्रभृति पारिषद्गण आणि स्वर्गामध्यें वास्तव्य करणारे इतरही अनेक भयंकर प्राणी मातृगणांसहवर्तमान स्कंदासभोंवती उभे राहिले. तेव्हां, त्यांच्याशी युद्ध केल्यास जय मिळण्याचा संशय आहे असें पाहून विजयाविषयी अभिलाष असणारा देवाधिपति इंद्र ऐरावतावर आरोहण करून आणि देवांना बरोबर घेऊन निघाला. ह्याप्रमाणें सर्व देवसमुदायांनीं युक्त असलेला तो बलाढ्य इंद्र स्कंदा.. वध करण्याच्या इच्छेनें हाती वज्र घेऊन अत्यंत त्वरेनें निघाला, त्या वेळी त्याजबरोबर असलेले देवांचें सैन्य उग्र, अत्यंत वेगसंपन्न, प्रचंडकांतियुक्त, चित्रविचित्र ध्वज असलेलें. कवचें धारण करणारें, अनेक प्रकारची वाहनें व धनुष्यें ह्यांनी युक्त असलेलें, उत्कृष्ट प्रकारची वस्त्रें परिधान करणारें, अलंकार धारण केलेलें व शोभासंपन्न असें होतें. ह्याप्रमाणें वध करण्याच्या इच्छेनें इंद्र येऊं लागताच कुमारही इंद्रावर चालून जाऊं लागला. हें पाहून देवांच्या सेनेस आनंदित करीत महाबलाढ्य इंद्र हा अग्निपुत्र कुमाराचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्वरेनें मार्गक्रमण करूं लागला व देवता आणि श्रेष्ठ मुनि बहुमान करीत असता तो कार्तिकेयाच्या समीप येऊन ठेपला. तदनंतर देवासहवर्तमान त्या देवेंद्रानें सिंहनाद केला. तो शब्द ऐकतांच कार्तिकेयानेंही समुद्राप्रमाणें गर्जना केली. त्याच्या त्या प्रचंड गर्जनेच्या योगानें देवांच्या सैन्यास काहीही सुचेनासें झालें व तें खवळून गेलेल्या समुदायाप्रमाणें अस्ताव्यस्तपणें जिकडे तिकडे पळूं लागले. देव आपला वध करण्यासाठी आले आहेत असें पाहतांच अग्निपुत्र कार्तिकेयानें क्रुद्ध होऊन आपल्या मुखांतून भडकून गेलेल्या अग्नीच्या ज्वाला निर्माण केल्या; व त्याच्या योगानें त्यानें भूमितलावर थरथरां कांपत असलेलें तें देवसैन्य दग्ध करून सोडलें. तेव्हां मस्तकें, शरीरें, आयुधें आणि वाहनें प्रदीप्त होऊन खाली पडलेले ते देवतांचे सैनिक एकदम अस्ताव्यस्त होऊन पडलेल्या तारकांच्या समुदायाप्रमाणें भासूं लागले. ह्याप्रमाणें दग्ध होऊं लागल्यामुळें ते देव इंद्राचा त्याग करून त्या अग्निपुत्र कार्तिकेयाला शरण गेले व

त्यामुळें शांति पावले. ह्याप्रमाणें देवांनीं आपला त्याग केल्यानंतर इंद्रानें कार्तिकेयावर वज्रप्रहार केला. हे महाराजा, त्यानें सोडलेल्या त्या वज्रानें तत्काल महात्म्या स्कंदाच्या शरीराची उजवी बाजू फोडून टाकली. ह्याप्रमाणें स्कंदावर वज्राचा प्रहार होतांच त्याजपासून एक दुसरा पुरुष उत्पन्न झाला. ह्या तरुण पुरुषानें अंगावर सुवर्णमय चिलखत चढविलेलें होतें, हातीं शक्ति घेतलेली होती आणि दिव्य कुंडलें धारण केलेलीं होतीं तो पुरुष स्कंदाच्या शरीरांत वज्रप्रवेश झाल्यामुळें उत्पन्न झाला म्हणून विशाख असें त्याचें नांव पडलें. ह्याप्रमाणें तो प्रलयकालीन अग्निप्रमाणें कांति असलेला दुसरा पुरुष अवलोकन करितांच इंद्र भयभीत होऊन हात जोडून त्या स्कंदाला शरण गेला. तेव्हां अत्यंत सौजन्यसंपन्न अशा त्या स्कंदानें त्याला व त्याच्या सैन्याला अभय दिलें. ह्यामुळें आनंदित होऊन देव वाद्यें वाजवूं लागले.

अध्याय दोनशें अठ्ठाविसावा.

—:०:—

स्कंदाचे पारिषद.

मार्केडेय ह्मणालेः—आतां, युधिष्ठिरा, दिसण्यामध्यें आश्चर्यकारक आणि भयंकर असे स्कंदाचे पारिषद सांगतों, ऐक. स्कंदाला वज्रप्रहार होतांच–जन्मलेल्या आणि गर्भामध्यें वास करणाऱ्या बालकांना हरण करून नेणारे भयंकर कुमार त्या ठिकाणीं उत्पन्न झाले व त्या वज्रप्रहारापासून महाबलाढ्य कन्याही निर्माण झाल्या. ते कुमार त्या विशाखासच आपला पिता समजूं लागले. पुढें त्या भगवान् विशाखानें आपलें मुख बोकडासारखें केलें; आणि सर्व पुत्र व कन्यासमुदाय ह्यांस बरोबर घेऊन संग्रामामध्यें संरक्षण करीत करीत तो कोसल देशामध्यें गेला व त्या ठिकाणीं भद्रशाख ह्या नांवानें प्रसिद्ध होऊन राहिला. संग्रामामध्यें ब्राह्मीप्रभृति माता त्याला अवलोकन करीत होत्या. पुढें भूतलावरील लोक स्कंदासच त्या कुमाराचा पिता असें ह्मणूं लागले. महाबलाढ्य रुद्रासच अग्नि अर्थात् कार्तिकेयाचा पिता व उमा देवीसच स्वाहा अर्थात् कार्तिकेयाची माता असें मानूं लागले. पुत्रेच्छु आणि पुत्रवान् लोक सदोदित ज्यांना उद्देशून याग करीत असतात, त्या काकीप्रभृति कन्या तप नामक अग्नीपासून उत्पन्न झाल्या होत्या. त्या स्कंदाकडे आल्या तेव्हां त्यांना ' मी काय करूं ? ' असें त्यानें विचारिलें. तेव्हां कुमारी ह्मणाल्या, ' आह्मी तुझ्या अनुग्रहानें सर्व लोकांच्या उत्कृष्ट व पूज्य माता व्हावें. हें एवढें आमचें प्रिय कर. ' ह्यावर अंतःकरण उदार असलेल्या त्या स्कंदानें " ठीक आहे. तुम्ही शुभ आणि अशुभ अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या व्हा. " असें पुनःपुनः त्यांस सांगितलें. नंतर स्कंदाला आपला पुत्र समजून तो मातृगण निघून गेला. काकी, हलिमा, मालिनी, बृंहिता, आर्या, पलाला आणि वैमित्रा ह्या त्या सात शिशुमाता होत. ह्यांना स्कंदाच्या प्रसादानें आरक्तवर्ण नेत्र असलेला, वीर्यसंपन्न, भयंकर आणि अत्यंत कठोर असा एक शिशु नांवाचा पुत्र झाला होता. त्या सात माता आणि तो शिशुनामक पुत्र मिळून, हे वीरा, स्कंद आणि त्या माता ह्यांजपासून निर्माण झालेल्या त्या देवतांस वीराष्टक असें ह्मणत असून, छागवक्त्रासहवर्तमान ह्या अष्टकासच नवक असें ह्मणतात. हा छागवक्त्र ह्मणजे स्कंदाचें जें छागासारखें मुख आहे तेंच होय असें समज. हें मुख त्याच्या सहा मुखांपैकींच एक असून, हे राजा, मातृगण प्रत्यही त्याचें अर्चन करीत असतात. तें मुख

त्याच्या सहाही मुखांमध्यें श्रेष्ठ असून त्याच्याच योगानें भद्रशाखानें दिव्य शक्ति निर्माण केली असें सांगतात. हे प्रजाधिपते, ह्याप्रमाणें हा नानाप्रकारचा वृत्तांत शुक्ल पंचमीस घडला आणि षष्ठीदिवशीं त्या ठिकाणीं घनघोर संग्राम झाला.

अध्याय दोनशें एकोणतिसावा.

—:०:—

स्कंदास देवसैनापत्याभिषेक.

मार्केडेय ह्मणाले:—सुवर्णमय कवच, माला, तुरा आणि किरीट धारण करणारा, सुवर्णाप्रमाणें नेत्र असलेला, महाकांतिमान्, आरक्तवर्ण वस्त्र परिधान करणारा, तीक्ष्ण दंष्ट्रा असलेला, हृदयंगम, सर्वसुलक्षणसंपन्न, त्रैलोक्यासही अत्यंत प्रिय असणारा, वरप्रद, शूर, तरुण आणि निर्मल कुंडलें धारण करणारा तो कार्तिकेय बसल्यानंतर कमलाप्रमाणें सुकुमार आणि आल्हादकारक स्वरूपु धारण करणारी मूर्तिमंत लक्ष्मी त्याजकडे आली व तिनें त्याचा स्वीकार केला. लक्ष्मीची प्राप्ति झाल्यानंतर बसलेला तो विपुल कीर्तिसंपन्न श्रेष्ठ कुमार लोकांना पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें दिसूं लागला. तदनंतर महात्मे ब्राह्मण त्या महाबलाढ्य कार्तिकेयाचें पूजन करूं लागले व त्या ठिकाणीं असणारे महर्षि स्कंदाला असें ह्मणूं लागले कीं, "हे अग्निपुत्रा, तुझें कल्याण असो! तूं लोकांना सुखदायक हो. सहा दिवसांमध्यें उत्पन्न होऊन तूं सर्व लोकांना वश केलेंस; आणि हे देवश्रेष्ठा, त्यांना अभयही दिलेंस. सारांश, तूं त्रैलोक्याच्या भीतीचा नाश करणारा असल्यामुळें इंद्र हो."

स्कंद ह्मणाला:— हे तपोधनहो, इंद्र ह्या लोकांचें काय काय करीत असतो? आणि तो देवाधिपति प्रत्यहीं देवसमुदायांचें पालन कसें करितो?

ऋषि ह्मणाले:—इंद्र हा प्राण्यांच्या बलाची, तेजाची, संततीची आणि सुखाची अभिवृद्धि करितो. तो प्रसन्न झाल्यास सर्वही मनोरथ पूर्ण करितो. तसेंच बलसंज्ञक दैत्याचा नाश करणारा तो इंद्र दुराचारी लोकांचा संहार करून सदाचारी लोकांना त्यांच्या अभीष्ट वस्तु अर्पण करितो आणि सर्व प्राण्यांना आपल्या आज्ञेनें त्या त्या कार्याकडे लावतो. ज्या वेळीं सूर्य नसेल त्या वेळी तो सूर्य होतो; चंद्र नसेल त्या वेळी चंद्र बनतो; व कारण पडेल तेव्हां तो अग्नि, वायु व पृथ्वीही होतो. हेंच इंद्रानें करावयाचें कर्म होय. इंद्राच्या अंगीं विपुल सामर्थ्य असतें, आणि तूंही सामर्थ्यसंपन्न आहेस. ह्मणूनच हे वीरा, तूं आमचा इंद्र हो.

इंद्र ह्मणाला:—हे महाबाहो, तूंच आह्मां सर्वांना सुखदायक असा इंद्र हो. हे सज्जनश्रेष्ठा, तूं ज्ञानीही आहेस. ह्यास्तव, आज स्वतःला इंद्रपदावर राज्याभिषेक करून घे.

स्कंद ह्मणाला:—इंद्रा, तूंच विजयसंपादनामध्यें आसक्त होऊन अव्यग्रपणें ह्या त्रैलोक्याचें पालन कर. मी तुझा सेवक आहें. मला इंद्रपदाच्या प्राप्तीची इच्छा नाही.

इंद्र ह्मणाला:—हे वीरा, तुझें सामर्थ्य अद्भुत आहे. तेव्हां तूंच इंद्र होऊन देवांच्या शत्रूंचा वध कर. हे शूरा, बलहीन आणि पराजय पावलेला असा मी जर इंद्रपदावर राहिलों, तर तुझ्याशौर्यानें आश्चर्यचकित होऊन गेलेले लोक मला तुच्छ समजूं लागतील आणि आह्मां उभयतांमध्यें फाटाफूट करण्याविषयीं निरलसपणें प्रयत्न करतील. हे प्रभो, तूं मजपासून भिन्न झालास ह्मणजे लोकांमध्यें दोन तट होतील; आणि, हे महाबलाढ्या, त्यांच्यामध्यें द्वैत उत्पन्न होऊन त्यांचा निश्चय ठरला ह्मणजे त्या प्राण्यांतील भेदामुळें आह्मां उभयतांमध्यें

संग्राम सुरू होईल; आणि, बा स्कंदा, त्या संग्रामामध्यें तूं माझी खात्रीनें पराजय करशील. ह्यास्तव, तूंच इंद्र हो. आतां त्याविषयीं विचार करूं नको.

स्कंध ह्मणालाः–इंद्रा, तुझें कल्याण असो. तूंच त्रैलोक्याचा व माझा राजा आहेस. तेव्हां आतां मी तुझी कोणती आज्ञा करूं तें सांग.

इंद्र ह्मणालाः–हे महाबलाढ्या, मी तुझ्या सांगण्यावरून इंद्र होईन. आतां हें तूं निश्चयपूर्वक केलेलें भाषण जर खरें असेल; आणि, हे स्कंदा, माझी आज्ञा करण्याची जर तुला इच्छा असेल, तर मी सांगतों तें ऐक. हे महाबलाढ्या, तूं देवांच्या सेनापतीच्या पदावर स्वतःस अभिषेक करून घे.

स्कंद ह्मणालाः—दैत्यांच्या विनाशासाठीं, देवतांच्या कार्यसिद्धीसाठीं आणि गोब्राह्मणांच्या हितासाठीं तूंच मला सेनापतिपदावर अभिषिक्त कर.

मार्कंडेय ह्मणालेः—तदनंतर सर्व देवगणांसहवर्तमान इंद्रानें त्याला अभिषेक केला. तेव्हां महर्षिपूजन करीत असतां तो अत्यंत शोभूं लागला. त्या वेळीं त्याच्यावर जें सुवर्णमय छत्र धरलें होतें, तें प्रदीप्त झालेल्या अग्नीवर जसें त्याचें प्रभामंडल असावें त्याप्रमाणें दिसत होतें. नंतर, हे शत्रुतापना पुरुषश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, विश्वकर्म्यानें केलेली सुवर्णमय दिव्य माला कीर्तिसंपन्न अशा प्रत्यक्ष श्रीशंकरानें देवी पार्वतीसहवर्तमान त्या ठिकाणीं येऊन स्वतः त्याच्या कंठांत घातली आणि अत्यंत संतुष्ट होऊन भगवान् शंकरांनीं त्याचा बहुमान केला. द्विज रुद्रालाच अग्नि असें ह्मणत असतात व स्कंद हा अग्नीचा पुत्र आहे. अर्थात् तो रुद्राचाच पुत्र होय. रुद्रानें जें आपलें वीर्य टाकून दिलें होतें त्याचाच श्वेतपर्वत झाला. तें अग्नीचें वीर्य त्या श्वेतपर्वतावर कृत्तिकांनीं ग्रहण केलें. तेव्हां रुद्र त्याचा बहुमान करीत आहे असें पाहून सर्व देव त्यापासून उत्पन्न झालेल्या ह्या गुणसंपन्नश्रेष्ठ असलेल्या कार्तिकेयाला रुद्रपुत्र असें ह्मणूं लागले. रुद्रानें अग्नीच्या शरीरामध्यें प्रवेश केला व त्यामुळें हा स्कंद उत्पन्न झाला. ह्मणूनच ह्याला रुद्रपुत्र असें ह्मणतात. हे भरतकुलोत्पन्ना, रुद्ररूपी अग्नीपासून स्वाहा आणि सहा स्त्रिया ह्यांना हा सुरश्रेष्ठ स्कंद झाला. ह्मणूनच त्याला रुद्रपुत्र असें ह्मणतात. तो शरीर दैदीप्यमान असलेला श्रीमान् अग्निपुत्र निर्मल अशीं आरक्तवर्ण वस्त्रें परिधान करीत असल्यामुळें रक्तवर्ण दोन मेघांच्या योगानें शोभणाऱ्या सूर्याप्रमाणें दिसूं लागला. अग्नीनें त्याला कुक्कुटयुक्त व शृंगारलेला असा एक ध्वज दिला. हा आरक्तवर्ण ध्वज त्याच्या रथावर उभारल्यानंतर प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें दिसूं लागला. जी सर्व प्राण्यांमध्यें चलनवलनादिक क्रिया, कांति, शांति आणि बल ह्यांच्या स्वरूपानें वास्तव्य करिते, ती देवतांच्या विजयाची अभिवृद्धि करणारी शक्ति त्याच्या अग्रभागीं असते. त्याच्या शरीरामध्यें नैसर्गिक असें एक कवच प्रविष्ट झालें असून तें सदैव तो युद्ध करूं लागला कीं प्रकट होतें. हे प्रजाधिपते, शक्ति, धर्म, बल, तेज, सौंदर्य, सत्य, उन्नति, ब्राह्मणहितकर्तृत्व, मोहशून्यता, भक्तसंरक्षण, शत्रुनाशन आणि लोकपालन हे गुण स्कंदाच्या ठिकाणीं जन्मतःप्रभृति सिद्ध आहेत.

स्कंदाचा देवसेनेशीं विवाह.

असो; ह्याप्रमाणें सर्व देवसमुदायानें सेनापतिपदावर अभिषेक केल्यानंतर, अलंकार धारण केलेला तो प्रख्यात आणि अंतःकरण उत्कृष्ट असलेला कार्तिकेय पूर्ण चंद्रबिंबाप्रमाणें शोभूं लागला. त्या वेळीं त्याच्या सभोंवतीं इष्ट असे वेदघोष होऊं लागले; देवांचीं उत्कृष्ट

प्रकारचीं वाद्यें वाजूं लागलीं; देव आणि गंधर्व ह्यांचीं गायनें होऊं लागलीं; व संतुष्ट, आनंदित आणि उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार धारण करणारे सर्व अप्सरांचे समुदाय, इतरही देवता व पिशाचें हीं त्याच्या सभोंवतीं जमलीं. तेव्हां देवांनीं सेनापतिपदावर अभिषेक केला असतां तो अग्निपुत्र कार्तिकेय त्यांच्याशीं क्रीडा करून शोभा पावूं लागला. कार्तिकेयास सेनापतित्वाचा अभिषेक केला, तेव्हां ज्याप्रमाणें अंधकाराचा नाश करून उदय पावलेल्या सूर्याकडे अवलोकन करावें त्याप्रमाणें स्वर्गवासी देवता त्याजकडे पाहूं लागल्या. तदनंतर 'आपण आमचे अधिपति आहां' असें ह्मणत हजारों देवसेना त्याजकडे आल्या. त्या सर्व येऊन पोहोंचल्यानंतर त्यांनीं त्याचा बहुमान व स्तुति केली असतां सर्व प्राणिसमुदयानें वेष्टित अशा त्या भगवान् स्कंदानें त्यांना धीर दिला. इकडे सेनापतीच्या पदावर स्कंदास अभिषेक केल्यानंतर, इंद्रानें पूर्वी जिला केशिदैत्याच्या तडाख्यांतून सोडविली होती त्या देवसेनेचें त्याला स्मरण झालें; व ब्रह्मदेवानें तिजकरितां हाच पति योजून ठेवला असावा असा विचार करून त्यानें अलंकार धारण करणाऱ्या देवसेनेस आणि स्कंदास म्हटलें "हे सुरश्रेष्ठा, ब्रह्मदेवानें तूं उत्पन्न होण्यापूर्वीच या कन्येला तुझी भार्या करून ठेविली आहे. ह्यास्तव, तूं आपल्या कमलाप्रमाणें कांति असलेल्या हातानें ह्या देवीचा उजवा हात मंत्रोच्चारपूर्वक यथाविधि ग्रहण कर." ह्याप्रमाणें इंद्रानें सांगतांच त्यानें यथाविधि तिचें पाणिग्रहण केलें. त्या वेळीं मंत्रवेत्त्या बृहस्पतीनें त्या ठिकाणीं जप आणि हवन केलें. ह्याप्रमाणें देवसेना ही स्कंदाची पट्टराणी झाली अशी लोकांमध्यें ख्याति आहे. ह्या सुखप्रद अशा स्कंदपत्नीस ब्राह्मण लोक षष्ठी, लक्ष्मी, आशा, सिनिवाली, कुहू, सद्वृत्ति आणि अपराजिता असें ह्मणतात. ज्या वेळीं देवसेनेला शाश्वत असा स्कंद पति मिळाला त्या वेळींच प्रत्यक्ष देवी लक्ष्मीनें मूर्तिमंत होऊन त्याचा आश्रय केला. पंचमीदिवशीं श्रीनें स्कंदाचा आश्रय केला, म्हणूनच त्या पंचमीला श्रीपंचमी असें ह्मणतात. ह्यामुळें षष्ठीही पूज्य तिथि समजली गेली आहे.

अध्याय दोनशें तिसावा.

—:०:—

स्कंदमाता.

मार्कंडेय ह्मणाले:—इंद्रानें देवांचा सेनापति केल्यानंतर लक्ष्मीनें सेवन केलेल्या त्या कार्तिकेयाकडे सप्तर्षींपैकीं सहांच्या धर्मनिष्ठ आणि अत्यंत सदाचारी अशा स्त्रिया गेल्या व त्या सामर्थ्यसंपन्न देवसेनापति कार्तिकेय ह्यास ह्मणाल्या कीं, "हे पुत्रा, आमच्या देवतुल्य पतींनीं निष्कारण कोपानें आमचा त्याग केला आहे, ह्यामुळें आह्मी पवित्र स्थानापासून भ्रष्ट झालों आहों. त्यांनीं आमचा त्याग केला ह्याचें कारण—तूं आह्मांपासून उत्पन्न झालास अशी त्यांना कोणीं बातमी दिली आणि ती खरी आहे असें त्यांना वाटलें, हें होय. ह्यास्तव, हे प्रभो, आतां तूं आमचें रक्षण कर व तुझ्या प्रसादानें आह्मांला अक्षय स्वर्गप्राप्ति होऊं दे. तूं आमचा पुत्र व्हावेंस अशी आमची इच्छा आहे तेव्हां ती पूर्ण करून तूं ऋणमुक्त हो."

स्कंद ह्मणाला:—हे अनिंद्य स्त्रियांनो, आपण माझ्या माताच असून मीही आपलाच पुत्र आहें. आपली जशी इच्छा आहे त्याप्रमाणें सर्व घडून येईल.

मार्कंडेय ह्मणाले:—पुढें इंद्र भाषण करूं इच्छीत आहे असें पाहून "काय कार्य आहे ? सांग." असें त्याला स्कंदानें विचारिलें. तेव्हां इंद्र बोलूं लागला. तो ह्मणाला,

" रोहिणीची कनिष्ठ भगिनी अभिजित् ही तिच्याशीं स्पर्धा करूं लागली व ज्येष्ठपणाची प्राप्ति व्हावी ह्या इच्छेनें तपश्चर्या करण्यासाठीं वनामध्यें निघून गेली. सारांश, एक नक्षत्र आकाशापासून भ्रष्ट झालें. तेंव्हां ब्रह्मदेवानें युगादि काल धनिष्ठा नक्षत्रापासून ठरविला व त्यापूर्वी तो रोहिणीपासून होता. कसेंही मानलें तरी आतां नक्षत्रांच्या भोगकालाची संख्या सारखीच होणार, अर्थात् एक नक्षत्राच्या भोगाचा काल अवशिष्ट राहणार. ह्यामुळें मला कांहीं सुचेनासें झालें आहे. आपलें कल्याण होवो ! आपण ब्रह्मदेवाचें साहाय्य घेऊन ह्या उत्कृष्ट अशा कालाविषयींचा विचार करा." असें इंद्रानें भाषण करितांच कृत्तिका स्वर्गामध्यें निघून गेल्या; अर्थात् कृत्तिकांच्या योगानेंच त्या नक्षत्रसंख्येची पूर्ति झाली. तें कृत्तिकानक्षत्र सात मस्तकांनीं शोभत असून आकाशामध्यें चमकत आहे. अग्नि ही त्या नक्षत्राची देवता होय. पुढें गरुडाची माता विनता ही स्कंदास ह्मणाली कीं, ' तूं माझा पिंडदाता पुत्र आहेस. ह्यास्तव, तुझ्यासहवर्तमान एकत्र बसावें अशी माझी इच्छा आहे. '

स्कंद ह्मणालाः—ठीक आहे. तुला नमस्कार असो ! आतां तूं पुत्रवात्सल्यानें मला आज्ञा कर. हे देवि, तुझी स्नुषा (देवसेना) सदोदित तुझा बहुमान करील आणि तूं मजपाशीं राहशील.

मार्कंडेय ह्मणाले:—नंतर ब्राह्मीप्रभृति सर्वेही मातृगण स्कंदाकडे येऊन ह्मणाला, ' ज्ञानी लोक सर्व लोकांच्या माता ह्मणून आमची स्तुति करीत असतात. तेव्हां आह्मी तुझ्या माता व्हावें अशी इच्छा आहे. ह्यास्तव, तसें करून तूं आमचा बहुमान कर. '

स्कंद ह्मणालाः—तुह्मी माझ्या माता आहां आणि मीही तुमचा पुत्र आहें. आतां मीं आपलें जें अभीष्ट कार्य केलें पाहिजे तें कथन करा.

माता ह्मणाल्याः—हे देवश्रेष्ठा, पूर्वी ज्या लोकमाता ठरविलेल्या आहेत त्यांचें स्थान आह्मांला मिळावें व त्यावर त्यांचा अधिकार असूं नये. तसेंच, आह्मीं लोकांस पूज्य व्हावें; त्यांनीं होऊं नये. त्यांनीं तुजसाठीं आमच्या प्रजा नष्ट केल्या आहेत. कारण, तुजमुळें आमच्या पतींनीं आमचा त्याग केला व त्या योगानें आह्मांला संतति व्हावयाची ती झाली नाहीं.

स्कंद ह्मणालाः—मी जरी तुह्मांला प्रजा दिली तरीही ती आपणांला मिळणें शक्य नाहीं. कारण, मीं प्रार्थना केली तरीही मुनिजन आपला अंगीकार करणार नाहींत तेव्हां आतां तुमच्या मनास वाटेल ती दुसरी प्रजा मी तुह्मांला देईन. ती कोणती देऊं हें सांगा.

माता ह्मणाल्याः—आतां आह्मी त्या ब्राह्मयादि मातांच्याच प्रजांचा, तुझा आणि त्यांचे जे निरनिराळे अधिपति आहेत त्यांचाही अंगीकार करूं इच्छितों. ह्यास्तव, तूं त्यांना आह्मांकडे दे.

स्कंद ह्मणालाः—मी आपणांला प्रजा देतों. पण आपण जें सांगितलें तें मात्र कष्टदायक आहे. असो; आपलें कल्याण होवो. ज्या प्रजा आपणांला प्रणाम करितील त्यांचें आपण संरक्षण करा.

स्कंदग्रह व त्यांचीं कर्मे.

माता ह्मणाल्याः—हे स्कंदा, तुझें कल्याण असो. तुझ्या इच्छेप्रमाणें आह्मी त्या मातांचें संरक्षण करूं. हे प्रभो, चिरकाल तुझा सहवास घडावा असें आमच्या अंतःकरणाला वाटतें.

स्कंद ह्मणालाः—मनुष्यांच्या संततीस सोळा वर्षे होऊन ती तरुण होईतोंपर्यंत तुह्मी नानाप्रकारचीं स्वरूपें धारण करून त्यांना पीडा देत जा. मीही तुह्मांला आपलें अविनाशी

आणि भयंकर स्वरूप अर्पण करितों. त्यासह- वर्तमान तुम्ही बहुमान पावत सुखानें रहाल.

मार्कंडेय ह्मणाले:—नंतर मनुष्यांच्या प्रजांना भक्षण करण्यासाठीं स्कंदाच्या शरीरांतून एक अग्नीप्रमाणें कांति असलेला अत्यंत तेजस्वी पुरुष बाहेर आला व तो क्षुधेनें पीडित आणि बेशुद्ध होऊन एकदम भूमीवर पडला. नंतर स्कंदानें अनुज्ञा दिल्यावर तो भयंकर स्वरूप धारण करणारा असा एक ग्रह बनला. त्या ग्रहालाच ब्राह्मणश्रेष्ठ हे स्कंदापस्मार असें ह्मणतात. महाभयंकर जी विनता तिला शकुनिग्रह असें ह्मणतात. पूतना असें एका राक्षसीला ह्मणतात, तोच पूतनाग्रह होय असें समजावें. भयंकर स्वरूप धारण करणारी, क्रूर आणि कष्टदायक अशी जी एक पिशाचस्त्री आहे तिला शीतपूतना असें ह्मणतात. ती दिसण्यामध्यें भयंकर असणारी स्त्री मनुष्यस्त्रियांचे गर्भ हरण करिते. अदितीला रेवती असें ह्मणतात. रैवत हा तिचा ग्रह आहे. तो अत्यंत भयंकर महाग्रह बालकांना हरण करून नेतो. दैत्यांची माता जी दिति तिला मुखमंडिका असें ह्मणतात. ती दुर्जयस्त्री बालकांच्या मांसानें अत्यंत आनंद पावते. हे कुरुकुलोत्पन्ना, पूर्वी स्कंदापासून उत्पन्न झालेले जे कुमार व कुमारिका सांगितले तेही सर्व महाग्रह असून गर्भभक्षक आहेत; व ते आणि त्यांपैकीं जे पुरुष ते त्या स्कंदापासून उत्पन्न झालेल्या स्त्रियांचेच पति आहेत असें सांगितले आहे. हे क्रूर कर्म करणारे ग्रह बालकें उत्पन्न होतांच त्यांना ग्रहण करितात. हे राजा, ज्ञानसंपन्न लोक जिला धेनूंची माता असें ह्मणतात त्या सुरभिसंज्ञक धेनूवर आरोहण करून शकुनिनामक ग्रह ह्या भूतलावरील बालकांना भक्षण करितो. हे प्रजाधिपते, देवी सरमा ह्या नांवाची श्वानांची जी माता आहे तीही सदोदित मनुष्यस्त्रियांचे गर्भ ग्रहण करीत असते. वृक्षांची जी माता आहे तिला करंजनिलया असें नांव असून ती सौम्य, वरप्रद आणि सदोदित प्राण्यांवर अनुग्रह करणारी आहे, ह्मणूनच पुत्राभिलाषी लोक करंजवृक्षाच्या ठिकाणीं तिला नमस्कार करितात. ह्यांशिवाय, ज्यांना मांस आणि मद्य प्रिय आहे असे हे दुसरे अठरा ग्रह आहेत. ते दहा दिवसपर्यंत बाळंतिणीच्या खोलींत वास्तव्य करितात. नागमाता कद्रु ही आपलें शरीर सूक्ष्म करून गर्भिणीच्या शरीरांत प्रवेश करिते व त्या ठिकाणीं राहून तिचा गर्भ भक्षण करिते. ह्यामुळें त्या गर्भिणीला सर्परूपी संतति होते. गंधर्वांची जी माता आहे ती गर्भ ग्रहण करून निघून जाते. म्हणूनच गर्भिणी स्त्रीचा गर्भ नाहींसा झाल्याचें दिसून येतें. अप्सरांची जी अरिष्टानामक माता आहे ती गर्भग्रहण करून तेथेंच राहते.ह्यामुळें स्त्रियांचा गर्भ स्तब्ध होऊन राहतो, ह्मणजे पुष्कळ दिवसपर्यंत प्रसूति होत नाहीं, असे ज्ञानीलोक म्हणतात. लोहित समुद्राची जी कन्या तीच स्कंदाची दाई होय. तिला लोहितायनी असें नांव असून कदंबवृक्षाच्या ठिकाणीं तिचें पूजन करितात. ज्याप्रमाणें पुरुषांमध्यें रुद्र त्याप्रमाणेंच स्त्रियांमध्यें आर्या ही आहे. ही आर्या स्कंदाची माता असून मनोरथ पूर्ण होण्यासाठीं ह्या आर्येचें निराळें पूजन करितात. ह्याप्रमाणें हे अर्भकांचे महाग्रह मीं तुला कथन केले. हे सोळा वर्षेपर्यंत बालकांना अशुभ असतात. ह्यांपैकीं जे मातृगण सांगितले व जे पुरुषही निवेदन केले त्या सर्वही ग्रहांस स्कंदग्रह असें नांव आहे, असें मनुष्यांनीं सदोदित समजावें आणि त्यांच्या शांत्यर्थ अभिषेक,धूप, अंजन, बलिदान आणि पूजन व विशेषेंकरून स्कंदाची पूजा हीं करावीं. हे राजा, ह्याप्रमाणें उत्कृष्ट प्रकारें

पूजा करून व प्रणाम करून बहुमान केला म्हणजे ते सर्वही ग्रह मनुष्यांना शुभ फल, आयुष्य आणि वीर्य देतात. आतां, सोळा वर्षांनंतर मनुष्यांना जे ग्रह असतात ते मी महेश्वराला नमस्कार करून तुला कथन करितों. जो मनुष्य जागृदवस्थेंत अथवा निद्रावस्थेंत देवांना अवलोकन करितो तो सत्वर उन्मत्त होतो.त्याला देवग्रह असें ह्मणतात.मनुष्य बसला असतां अथवा निजला असतां पितरांचें दर्शन होऊन तो सत्वर उन्मत्त होतो. तो पितृग्रह होय असें समजावें. जे लोक सिद्ध पुरुषांचा अपमान करितात अथवा सिद्ध पुरुष क्रुद्ध होऊन ज्याला शाप देतात, तो तत्काल उन्मत्त बनतो. तो सिद्धग्रह होय असें समजावें. जो नानाप्रकारच्या गंधाचें अवघ्राण करितो व नानाप्रकारच्या रसांची गोडी घेतो तो तत्काल वेडा होऊन जातो. ह्याला राक्षसग्रह असें ह्मणतात. दिव्य गंधर्व ह्या भूतलावरील ज्या पुरुषाच्या शरीरामध्यें प्रवेश करितात तो सत्वर उन्मत्त होऊन जातो. तोच गंधर्वग्रह होय. ज्या मनुष्यावर पिशाचें आरोहण करितात तो तत्काल वेडा होतो. त्याला पैशाचग्रह असें ह्मणतात. कांहीं ठरीव काल आला ह्मणजे यक्ष ज्या पुरुषाच्या शरीरामध्यें प्रवेश करितात तो तत्काल वेडा होऊन जातो. तोच यक्षग्रह होय असें समजावें. रागद्वेषादिक दोषांचा प्रकोप झाल्यामुळें ज्या मनुष्याच्या अंतःकरणास कांहींही सुचेनासें होतें तो तत्काल वेडा बनून जातो. त्याचा प्रशम शास्त्रोक्त विधानानें करितां येतो. व्याकुलपणा, भीति आणि भयंकर वस्तूंचें अवलोकन ह्यांच्या योगानें मनुष्याला तत्काल उन्माद होतो. त्या वेळीं त्याला धीर देणें हाच त्याच्या प्रशमनाचा उपाय होय. कोणी क्रीडा करण्याची इच्छा करणारा, कोणी उपभोगाचा अभिलाष करणारा आणि कोणी अपहार करण्याची वांच्छा करणारा ह्याप्रमाणें ग्रहाचे तीन प्रकार आहेत. हे ग्रह मनुष्यांना त्यांच्या वयाच्या सत्तर वर्षेंपर्यंत पीडा देत असतात.त्यापुढें ज्वर हाच प्राण्यांना ग्रहाप्रमाणें पीडा देत असतो. ज्यांची इंद्रियें विषयासक्त नाहींत अशा पुरुषांना, सुखदुःखादि द्वंद्वें सहन करणाऱ्यांना, शुचिर्भूतांना, आलस्यशून्यांना, आस्तिकांना व श्रद्धालु पुरुषांना ग्रह वर्ज्य करीत असतात. ह्याप्रमाणें मी तुला मनुष्यांच्या ग्रहांचे प्रकरण कथन केलें. जे लोक श्रीशंकराचे भक्त असतात त्यांना ग्रह स्पर्श देखील करीत नाहींत.

अध्याय दोनशें एकतिसावा.

—:o:—

स्वाहा देवीस स्कंदाचें वरप्रदान.

मार्कंडेय ह्मणालेः—स्कंदानें जेव्हां ह्याप्रमाणें मातेचें प्रिय केलें, तेव्हां त्याला स्वाहा ह्मणाली कीं, ‘ तूं माझा औरस पुत्र आहेस. ह्यास्तव तूं अत्यंत दुर्लभ अशी माझी एक प्रिय गोष्ट करावीस अशी इच्छा आहे. ’ हें ऐकून ‘ तुझी कोणती प्रिय गोष्ट केली पाहिजे ? ’ असें स्कंदानें तिला विचारिलें.

स्वाहा म्हणालीः—हे महाबाहो, मी स्वाहा नांवाची दक्ष प्रजापतीची प्रिय कन्या असून बालपणापासून माझें अंतःकरण सदोदित अग्नीवर जडलेलें आहे. तथापि, हे पुत्रा, मी कामवासनेनें युक्त झालें आहे हें अग्नीला बरोबर कळलेलें नसून मला मात्र सर्वकाळ अग्नीचा सहवास घडावा अशी इच्छा आहे.

स्कंद ह्मणालाः—हे देवि, सन्मार्गानें वागणारे ब्राह्मण अग्नीमध्यें जें कांहीं हव्यकव्य अर्पण करावयाचें तें सर्व हातीं घेतल्यानंतर स्वाहा असें ह्मणून अग्नीमध्यें हवन करितील;

आणि असें झालें ह्मणजे, हे कल्याणि, अग्नि सदोदित तुझ्यासहवर्तमान वास्तव्य करील.

मार्कंडेय ह्मणाले:—स्कंदानें असें भाषण केल्यानंतर स्वाहा संतुष्ट झाली व नंतर त्यानें तिची पूजा केली. पुढें आपला पति अग्नि ह्याच्यासहवर्तमान तिनें स्कंदाचा बहुमान केला.

कार्तिकेयास ब्रह्मदेवाचा उपदेश.

तदनंतर प्रजाधिपति ब्रह्मदेव कार्तिकेयाला ह्मणाले कीं, 'त्रिपुरासुराचा नाश करणारा जो तुझा पिता महादेव त्याजकडे गमन कर. कारण, रुद्रानें अग्नीच्या शरीरामध्यें व उमेनें स्वाहा देवीच्या शरीरामध्यें प्रवेश केल्यानंतर त्या उभयतांकडून सर्व लोकांच्या हितार्थ अजिंक्य अशा तुझी उत्पत्ति झाली आहे. महात्म्या रुद्रानें उमेच्या ठिकाणीं जें वीर्यसिंचन केलें तेंच ह्या पर्वतावर पडलें व त्याजपासून मिंजिकामिंजिकनामक दिव्य स्त्रीपुरुषांची उत्पत्ति झाली. त्या वीर्याचा कांहीं अवशिष्ट भाग लोहितसमुद्रामध्यें पडला व कांहीं सूर्यकिरणांमध्यें संक्रांत होऊन कांहीं भूमीवर व कांही वृक्षांमध्यें सक्त होऊन राहिला. ह्याप्रमाणें तें शुक्र पांच विभाग होऊन पडलें तें वीर्य ज्या ठिकाणीं पडलें त्या ठिकाणीं नानाप्रकारचीं स्वरूपें धारण करणारे, घोर आणि मांसभक्षक असे तुझे पारिषद उत्पन्न झाले. ह्याची माहिती ज्ञानसंपन्न लोकांस आहे.' हें ऐकून 'ठीक आहे' असें उत्तर देऊन प्रगल्भ विचार असणाऱ्या पितृवत्सल कार्तिकेयानें आपला पिता महेश्वर ह्याची पूजा केली.

श्वेत पर्वतावर कार्तिकेयाचें वास्तव्य.

मार्कंडेय ह्मणाले:—द्रव्याची इच्छा असेल त्या पुरुषांनीं त्या पांच गणांचें पूजन करावें व रोगांचा प्रशम होण्यासाठींही त्यांचेंच पूजन करावें. बालकांचें कल्याण व्हावें अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं रुद्रापासून निर्माण झालेल्या मिंजिकामिंजिकनामक स्त्रीपुरुषांना सदोदित प्रणाम करावा. ज्यांना संतति व्हावी अशी इच्छा असेल त्यांनीं वृक्षाच्या ठिकाणीं रुद्रवीर्यापासून उत्पन्न झालेल्या मनुष्यमांसभक्षक ज्या वृद्धिकानांवाच्या स्त्रीदेवता आहेत त्यांना प्रणाम करावा.

हे राजा, ह्याप्रमाणें हे पिशाचांचे अनेक गण सांगितलेले आहेत. आतां पताकेसहवर्तमान घंटेचा वृत्तांत सांगतों, श्रवण कर. ऐरावताच्या वैजयंती ह्मणून प्रसिद्ध असणाऱ्या दोन घंटा होत्या. त्या ज्ञानसंपन्न इंद्रानें स्वतः आणून स्कंदास दिल्या. त्यांपैकीं एक विशाखाला व दुसरी स्कंदाला दिली. विशाख आणि कार्तिकेय ह्या उभयतांच्याही पताका आरक्तवर्णच आहेत. स्कंद उत्पन्न झाला त्या वेळीं त्याला देवतांनीं ज्या खेळण्याच्या वस्तु दिल्या होत्या त्यांच्या योगानेंच तो महाबलाढ्य देव कार्तिकेय आनंद पावूं लागला. तो पिशाचें आणि देवता ह्यांनीं वेष्टिलेला व लक्ष्मीनें सेवन केलेला देदीप्यमान कार्तिकेय त्या पर्वतावर शोभूं लागला; आणि ज्याप्रमाणें उत्कृष्ट प्रकारच्या द्रव्यांनीं युक्त असणारा मंदरसंज्ञक पर्वत किरणसंपन्न अशा सूर्याच्या योगानें शोभतो, त्याप्रमाणें सुंदर अरण्यांनीं युक्त असलेला तो पर्वतही त्या वीराच्या योगानें शोभूं लागला. तो श्वेतपर्वत प्रफुल्ल अशा संतानकसंज्ञक देववृक्षांचीं अरण्यें, करवीरांचीं वनें, पारिजात, जास्वंदी व अशोक ह्यांची झाडी, कदंबवृक्षांचा समुदाय, दिव्य पशूंचे कळप आणि दिव्य पुरुषांचे समूह ह्यांच्या योगानें शोभूं लागला. त्या ठिकाणीं सर्व देवसमुदाय आणि एकंदर देवर्षि हे ज्यांचा नाद खवळून गेलेल्या समुद्राप्रमाणें आहे अशीं मेघाप्रमाणें ध्वनि असलेलीं वाद्यें वाजवूं लागले. त्या ठिकाणीं दिव्य

गंधर्व आणि अप्सरा हे नृत्य करूं लागले आणि इतरही प्राणी आनंदित होऊन गेल्यामुळें त्यांचा प्रचंड आनंदध्वनि कानावर येऊं लागला. ह्याप्रमाणें इंद्रासहवर्तमान सर्वही विश्व श्वेतपर्वतावर जाऊन आनंदानें स्कंदाकडे अवलोकन करूं लागले; पण त्यांना अवलोकन करण्याचा कंटाळा ह्मणून येईना.

श्रीशंकरांचें भद्रवटाकडे प्रयाण.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ज्या वेळीं अग्निकुमार भगवान् कार्तिकेयाला सेनापतीच्या पदावर अभिषेक झाला, तेव्हां भगवान् श्रीमान् प्रभु श्रीशंकर आनंदित होऊन सूर्याप्रमाणें कांति असलेल्या रथांतून पार्वतीसहवर्तमान भद्रवटाकडे निघून गेले.ह्या वेळीं त्यांच्या उत्कृष्ट रथाला एक हजार सिंह जोडले असून कालानें प्रेरणा केलेले ते शुभ्रवर्ण सिंह आकाशामध्यें उड्डाण करीत होते. उत्कृष्ट प्रकारचे आयाळ असलेले ते सिंह आकाशास जणू प्राशन करीत आणि स्थावरजंगमात्मक प्राण्यांना भयभीत करीत आकाशांतून जाऊं लागले. ज्याप्रमाणें इंद्रधनुष्यानें युक्त असलेल्या मेघांमध्यें विद्युल्लतेसहवर्तमान सूर्य शोभतो, त्याप्रमाणें त्या रथामध्यें आरूढ झालेले श्रीशंकर पार्वतीसहवर्तमान शोभत होते. त्यांच्या अग्रभागीं नरवाहन भगवान् कुबेर आपल्या सुंदर पुष्पक विमानांत आरोहण करून गुह्यकांसहवर्तमान चालला होता; वरप्रदान करणारे वृषभध्वज श्रीशंकर गमन करूं लागले त्या वेळीं इंद्र ऐरावतावर आरोहण करून त्यांच्या पाठीमागून चालला होता; माला धारण करणाऱ्या व जबडा पसरलेल्या अनेक यक्षराक्षसांच्या योगानें सुशोभित दिसणारा अमोघ नांवाचा महायक्ष त्यांच्या उजव्या बाजूनें चालत होता; व त्याच्याही उजव्या बाजूनें विचित्र प्रकारचें युद्ध करणारे अनेक देव, वसु आणि रुद्र ह्यांच्यांशीं मिळून चाललेले होते. घोर अशा शेंकडों व्याधींनीं सर्व बाजूंनीं वेष्टिलेला भयंकर स्वरूप धारण करणारा यमही मृत्यूसहवर्तमान त्यांतून चाललेला होता. यमाच्या मागून उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार घातलेला व तीन टोकें असलेला रुद्राचा विजयनामक भयंकर तीक्ष्ण शूल चाललेला होता. अनेक प्रकारच्या जलचर प्राण्यांचा परिवार बरोबर असलेला व हातीं उग्र पाश धारण करणारा भगवान् जलाधिपति वरुण त्या विजयनामक त्रिशूलास गराडा देऊन हलकेहलके चालला होता. विजयाच्या पाठीमागून गदा, मुसल, शक्ति इत्यादिक उत्कृष्ट प्रकारच्या आयुधांनीं वेष्टिलेला रुद्राचा पट्टा चालला होता. हे राजा, पट्टयाच्या पाठीमागून अत्यंत कांतिसंपन्न असें रुद्राचें छत्र व त्याच्याही मागून महर्षि समुदायांनीं सेवन केलेला कमंडलु चाललेला होता. त्याच्या उजव्या बाजूनें कांतिमान् असा दंड जातांना देदीप्यमान दिसत होता व त्याच्या बरोबर भृगु, अंगिरा इत्यादिक ऋषि असून देवताही त्याचें वारंवार पूजन करीत होत्या. ह्या सर्वांच्या पाठीमागून उज्वल अशा रथामध्यें आरूढ होऊन रुद्र आपल्या तेजाच्या योगानें सर्व देवतांना आनंदित करीत चाललेला होता. ऋषि, देवता, गंधर्व, भुजंग,नदी, डोह, समुद्र, अप्सरांचे समुदाय, नक्षत्रें, ग्रह, देवांचे कुमार आणि नानाप्रकारचीं स्वरूपें धारण करणाऱ्या स्त्रिया रुद्राच्या पाठीमागून चालल्या होत्या. ह्या स्त्रिया श्रेष्ठ प्रतीच्या आणि स्वरूपानें सुंदर असून त्या पुष्पवृष्टि करीत होत्या. पर्जन्यही शंकरांना नमस्कार करीत त्यांच्या मागून जात होता. सोमानें शुभ्रवर्ण छत्र त्यांच्या मस्तकावर धरिलें होतें; अग्नि आणि वायु हे चवऱ्या घेऊन उभे राहिले होते; हे राजा, शोभासंपन्न इंद्र हा सर्व राजर्षींना

बरोबर घेऊन श्रीशंकरांची स्तुति करीत त्यांच्या मागून चालला होता; तसेंच गौरी, विद्या, गांधारी, केशिनी आणि मित्रसहाह्वया ह्या दिव्य स्त्रिया सावित्रीसहवर्तमान पार्वतीच्या पाठीमागून चालल्या होत्या व त्यांमध्येंच ज्ञानसंपन्न लोकांनीं निर्माण केलेले सर्वही विद्यांचे समुदाय होते. सैन्याच्या अग्राडीला राहून इंद्रासहवर्तमान सर्व देव श्रीशंकरांची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तन करीत होते. श्मशानामध्यें निरंतर व्यापृत होऊन राहिलेला व लोकांना आनंद देणारा जो पिंगल नामक यक्षाधिपति तो हातीं पताका घेऊन पुढें चालला होता. ह्यालाच राक्षसग्रह असें नांव आहे.

श्रीशंकरांचें कार्तिकेयास वरप्रदान.

ह्याप्रमाणें ह्या परिवारासहवर्तमान श्रीशंकर सुख होईल अशा रीतीनें भद्रवटाकडे जाऊं लागले. श्रीशंकरांच्या पुढें अथवा मागें उभें राहून गमन करावयास सांपडेलच अशी खात्री नाहीं. कारण, त्याला पुण्यबलाची आवश्यकता आहे. मनुष्य उत्कृष्ट प्रकारची कर्में करून रुद्रनामक देवतेच्या रूपानें इहलोकीं श्रीशंकराचें पूजन करितात. कांहीं लोक त्यालाच शिव असें ह्मणतात; कित्येक ईश असें ह्मणतात; कांहीं रुद्र ह्मणतात व कांहीं पितामह असेंही ह्मणतात. सारांश, नानाप्रकारच्या भावना करून लोक श्रीशंकरांची पूजा करीत असतात. असो; श्रीशंकर जाऊं लागले त्या वेळीं देवसैन्यानें वेष्टिलेला, व ब्राह्मणांचें हित करणारा देवसेनापति कार्तिकेय त्या देवाधिपति शंकरांच्या पाठीमागून चालूं लागला. तेव्हां ' तूं आलस्याचा त्याग करून सदोदित सातव्या वायुस्कंधाचें संरक्षण करीत रहा. ' असें श्रीशंकरांनीं त्यास सांगितलें.

स्कंद ह्मणालाः—हे प्रभो, मी सप्तम वायुस्कंधाचें पालन करीन. पण आणखीही दुसरें कांहीं कार्य मीं करावयाचें असेल तर तें मला सत्वर सांगा.

रुद्र ह्मणालाः—हे पुत्रा, तीं तीं कार्यें करण्याच्या वेळीं तूं सदोदित माझें दर्शन घेत जा. कारण, माझ्या दर्शनानें आणि भक्तीनें तुझें अतिशय कल्याण होईल.

मार्कंडेय ह्मणालेः—असें बोलून महेश्वरानें स्कंदाला आलिंगन दिलें व त्याची रवानगी केली.

देवदानवसंग्राम.

ह्याप्रमाणें स्कंदाची रवानगी करितांच मोठमोठे उत्पात होऊं लागले. हे महाराजा, त्या वेळीं नक्षत्रांसहवर्तमान आकाश एकदम प्रज्वलित झालें व त्या योगानें सर्व देव मोहित होऊन गेले; सर्व विश्वही अत्यंत मूर्च्छित झालें; पृथ्वी डळमळून नाद करूं लागली व सर्व जग अंधकारमय बनून गेलें. ह्याप्रमाणें ही भयंकर स्थिति अवलोकन करितांच श्रीशंकर, महाभाग्यशालिनी पार्वती व महर्षींसहवर्तमान सर्व देव क्षुब्ध होऊन गेले; आणि त्यांना कांहीं सुचेनासें झालें. इतक्यांत पर्वत किंवा मेघ ह्यांच्यासारखें नानाप्रकारचीं आयुधें ग्रहण केलेलें, भयंकर आणि प्रचंड सैन्य दिसूं लागलें. तें असंख्यात असणारें भयंकर सैन्य नानाप्रकारचे शब्द उच्चारून गर्जना करीत करीत संग्राम करण्यासाठीं देवता आणि भगवान् शंकर ह्यांजवर चालून आलें; व त्यानें देवांच्या सैन्यावर अनेक बाणसमुदाय, पर्वत, शतघ्नी, इटें, परिघ आणि गदा हीं आयुधें फेंकलीं. ह्याप्रमाणें प्रचंड आयुधें धारण करणारे ते भयंकर दैत्य देवांवर हल्ला करूं लागले, तेव्हां एका क्षणांत तें सर्व देवसैन्य पराङ्मुख होऊन पळूं लागलें आहे असें दिसून आलें. दैत्यांनीं त्यांचे योद्धे आणि हत्ती कापून काढले आणि मोठमोठे रथ व आयुधें हीं

छिन्नविच्छिन्न करून सोडलीं. ह्याप्रमाणें त्यांनीं पीडित करून सोडल्यामुळें तें देवतांचें सैन्य पराङ्मुख होऊन गेलें, तरीही दैत्य त्यांचा वध करूं लागले. ह्यामुळें, अग्नीनें प्रायः दग्ध करून सोडलेल्या व मोठमोठे वृक्ष असलेल्या वनाप्रमाणें तें देवसैन्य रणांगणांत पटापट खालीं पडूं लागलें ह्याप्रमाणें त्या प्रचंड संग्रामामध्यें दैत्यांकडून वध होऊं लागला असतां मस्तकें आणि देह छिन्नविच्छिन्न झालेले देव पळून जाऊं लागले, पण त्यांना कोणी त्राता मिळाला नाहीं. तेव्हां दानवांकडून पीडित होऊन तें देवसैन्य पळून जाऊं लागलें आहे असें पाहून बलदैत्याचा संहार करणारा इंद्र त्याला धीर देऊन भाषण करूं लागला. तो ह्मणाला, ' शूरहो, तुमचें कल्याण असो ! तुह्मी भीतीचा त्याग करून शस्त्रें घ्या आणि पराक्रम गाजविण्याचें मनांत आणा. तुमच्या अंतःकरणाला कोणत्याही प्रकारची व्यथा होऊं देऊं नका. जिंका ह्या अत्यंत दुराचारी भयंकर दैत्यांना ! वीरहो, हा मी तुमच्याबरोबर आहें. करा ह्या प्रचंड दैत्यांवर चाल, ह्मणजे तुमचें कल्याण होईल ! '

हें इंद्राचें भाषण ऐकून देवांना धीर आला आणि ते इंद्राचा आश्रय करून दैत्यांशीं युद्ध करूं लागले. तदनंतर सर्व देव, महाबलाढ्य मरुत् आणि वसूंसहवर्तमान महाभाग्यशाली साध्य हेही युद्ध करण्याविषयीं उद्युक्त झाले. तेव्हां त्यांनीं क्रुद्ध होऊन त्या संग्रामामध्यें दैत्यसैन्यावर जीं शस्त्रें आणि जे बाण सोडिले ते दैत्यांच्या शरीरांतील विपुल रक्त प्राशन करूं लागले. त्या दैत्यांचीं शरीरें फोडून जेव्हां ते तीक्ष्ण बाण बाहेर पडूं लागले, तेव्हां पर्वतांतून बाहेर पडणाऱ्या भुजंगांप्रमाणें दिसूं लागले हे राजा, बाणांच्या योगानें छिन्नविच्छिन्न झालेले ते दैत्यांचे अनेक देह जसे मेघांचे तुकडे असावे त्याप्रमाणें सर्वत्र पडूं लागले. सारांश, त्या युद्धामध्यें नानाप्रकारच्या बाणांनीं ग्रस्त करून सर्वही देवगणांनीं तें दैत्यसैन्य पराङ्मुख करून सोडिलें व नंतर आनंदित झालेले ते सर्वही देव अस्त्रें उगारून आनंदानें गर्जना करूं लागले आणि अनेक वाद्यें वाजवूं लागले. ह्याप्रमाणें देव आणि दैत्य हे जेव्हां परस्परांशीं भिडले, तेव्हां त्यांच्यामध्यें भयंकर युद्ध सुरू होऊन रक्त आणि मांस ह्यांचा चिखल होऊन गेला. इतक्यांत पुनरपि देवांवर एकदम संकट ओढवल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलें. कारण, पुनरपि लागलीच दैत्य हे देवतांचा भयंकर वध करूं लागले; व दैत्यांच्या वाद्यांचे आवाज आणि दुंदुभींचा प्रचंड ध्वनि आणि दैत्याधिपतींचे भयंकर सिंहनाद सुरू झाले.

कार्तिकेयकृत महिषासुरवध.

पुढें त्या भयंकर दैत्यसैन्यांतून महिष नांवाचा एक महाबलाढ्य दैत्य प्रचंड पर्वत घेऊन बाहेर पडूं लागला. तेव्हां, मेघांनीं वेष्टिलेल्या सूर्याप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या पर्वत उचलून घेतलेल्या व परिवारानें युक्त असलेल्या दैत्यास अवलोकन करितांच, हे राजा, देव पलायन करूं लागले. पण महिषानें त्यांचा पाठलाग करून त्यांच्यावर पर्वत फेंकून दिला. हे राजा, तो भयंकर पर्वत पडतांच देवांचे दहा हजार सैनिक ठार होऊन भूमीवर पडले. नंतर, ज्याप्रमाणें क्षुद्र पशूंवर सिंहानें झडप घालावी त्याप्रमाणें त्या दानवांना बरोबर घेऊन तो महिषनामक दैत्य देवांना भयभीत करीत त्या संग्रामामध्यें त्यांच्यावर वेगानें चालून गेला. तो चालून येत आहे असें पाहतांच इंद्रासहवर्तमान सर्व देव संग्रामामध्यें आयुधें आणि ध्वज फेंकून देऊन पळून जाऊं लागले. तदनंतर तो महिषासुर कोपाविष्ट होऊन रुद्राच्या रथाकडे गेला आणि त्याजवर चाल

करून त्यानें त्याच्या रथाची दांडी धरिली. ह्याप्रमाणें जेव्हां क्रुद्ध होऊन महिषासुर एकदम रुद्राच्या रथासमीप आला, तेव्हां पृथ्वी आणि आकाश ह्यांतून एकसारखा शब्द होऊं लागला; महर्षींना कांहीं सुचेनासें झालें आणि मेघाप्रमाणें दिसणारे धिप्पाड दैत्य गर्जना करूं लागले. कारण, आतां आपणांला खात्रीनें जय मिळणार असें त्यांना वाटत होतें. असा प्रसंग येतांच भगवान् रुद्र त्या युद्धामध्यें महिषासुरावर प्रहार करूं लागला; व त्यानें त्या दुरात्म्याचा वध करणारा जो कार्तिकेय त्याचें त्या वेळीं स्मरण केलें. इकडे भयंकर महिषासुरही रुद्राचा रथ अवलोकन करून देवांना संत्रस्त करीत आणि दैत्यांना आनंदित करीत गर्जना करूं लागला. ह्याप्रमाणें देवांवर तो भयंकर प्रसंग येऊन ठेपला असतां क्रुद्ध झाल्यामुळें सूर्यासारखा प्रज्वलित दिसणारा कार्तिकेय त्या ठिकाणीं आला. त्यानें आरक्तवर्ण वस्त्र परिधान केलें होतें; आरक्तवर्ण माळ व अलंकार धारण केले होते; त्याचे अश्वही आरक्तवर्ण होते; त्या महाबाहु प्रभु कार्तिकेयानें सुवर्णाचें चिलखत अंगावर चढविलें होतें व तो सुवर्णाप्रमाणें कांति असलेल्या सूर्यतुल्य रथामध्यें आरूढ झालेला होता. त्यास अवलोकन करितांच समरांगणामध्यें असलेलें दैत्यांचें सैन्य एकदम पळून जाऊं लागलें तेव्हां, हे राजेंद्रा, त्या महाबलाढ्य कार्तिकेयानेंही त्या महिषासुरास विदारण करून सोडणारी जाज्वल्यमान अशी आपली शक्ति त्याजवर सोडली. ती सुटतांच तिनें त्या महिषासुराचें मस्तक तोडून टाकलें. ह्यामुळें तो दैत्य गतप्राण होऊन पडला ! त्याचें तें पर्वतप्राय मस्तक जेव्हां पडूं लागलें, तेव्हां उत्तरकुरुप्रदेशांत जाण्याचें सोळा योजनें विस्तीर्ण असलेलें द्वार बंद पडलें. ह्यामुळें तेथून जातां येईनासें झालें व ह्मणूनच अद्यापिही त्या द्वारानें उत्तरकुरुप्रदेशाकडे अनायासें जातां येत नाहीं. पुढें स्कंदानें वारंवार फेंकलेली ती शक्ति हजारों दैत्यांना ठार करून पुनरपि त्याच्या हस्तामध्यें प्राप्त झाली, असें देवांच्या आणि दैत्यांच्या दृष्टीस पडूं लागलें. कार्तिकेयानें प्रायः बाणांच्याच योगानें इतर दैत्यांचा वध केला व दुर्जय अशा त्याच्या हजारों पारिषदांनीं अवशिष्ट राहिलेले व भीतीनें ग्रस्त होऊन गेलेले भयंकर दैत्य ठार करून भक्षण केले. त्यांनीं अत्यंत आनंदित होऊन त्या दैत्यांना भक्षण करीत व त्यांचें रक्त प्राशन करीत एका क्षणांत सर्व दैत्य नाहींतसे करून टाकिले. कीर्तिसंपन्न कार्तिकेयानेंही—ज्याप्रमाणें सूर्य अंधकाराचा, अग्नि वृक्षाचा आणि वायु मेघांचा फडशा पाडितो त्याप्रमाणें शत्रूंचा पराजय केला; आणि नंतर देव बहुमान करूं लागतांच श्रीशंकरास प्रणाम करून उभा राहिलेला तो कार्तिकेय किरण पसरलेल्या सूर्याप्रमाणें शोभूं लागला. जेव्हां शत्रूंचा नाश करून कार्तिकेय श्रीशंकराकडे जाऊं लागला, तेव्हां इंद्र त्याला आलिंगन देऊन ह्मणाला कीं, ' हे स्कंदा, तूं ज्याचा वध केलास त्या ह्या महिषासुराला ब्रह्मदेवानें वर दिलेला होता. हे महाबाहो विजयिश्रेष्ठा, ज्याला देव तृणतुल्य वाटत होते तो हा देवकंटक तूं नाहींसा करून टाकिलास आणि कज्जलाप्रमाणें काळेकुट्ट असलेले शेंकडों दैत्य तूं संग्रामामध्यें ठार करून सोडिलेस. त्यांनीं आह्मांला पूर्वीं ताप दिला होता. तुझ्या पारिषदांनींही दैत्यांचे शेंकडों समुदाय भक्षण करून टाकिले. खरोखर तूं प्रभु श्रीशंकराप्रमाणें संग्रामामध्यें शत्रूंना अजिंक्य आहेस. हे देवा, हें तुझें कृत्य पहिलें ह्मणून प्रसिद्ध होईल व ह्यामुळें त्रैलोक्यामध्यें तुझी अक्षय्य कीर्ति होईल. तसेंच, हे महाबाहो, देवही तुझ्या

अधीन होऊन राहतील.' ह्याप्रमाणें भाषण करून भगवान् श्रीशंकरांनीं अनुज्ञा दिल्यानंतर इंद्र देवांसहवर्तमान निघून गेला व श्रीशंकर भद्रवटाकडे गेले आणि सर्व देवही परत फिरले. त्या वेळीं ' तुह्मी स्कंदास माझ्याचप्रमाणें समजत जा.' असें श्रीशंकरांनीं देवांना सांगितलें.

ह्याप्रमाणें त्या अग्निपुत्र कार्तिकेयानें महर्षि बहुमान करीत असतां एकाच दिवसांत सर्व दैत्यगणांचा वध करून त्रैलोक्य हस्तगत केलें. जो ब्राह्मण एकाग्र अंतःकरणानें हा स्कंदाच्या उत्पत्तीचा वृत्तांत पठन करील त्याला इहलोकीं पुष्टीची प्राप्ति होऊन परत्र स्कंदलोकाची प्राप्ति होईल.

अध्याय दोनशें बत्तिसावा.

—:०:—

कार्तिकेयाची नामावली.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे भगवन् द्विजश्रेष्ठा, त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशीं ह्या महात्म्या स्कंदाचीं नामें श्रवण करावीं अशी माझी इच्छा आहे.

वैशंपायन ह्मणालेः—पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें असें भाषण करितां व महातपस्वी महात्मे भगवान् मार्कंडेय हे ऋषींच्या संनिध भाषण करूं लागले.

मार्कंडेय ह्मणालेः—आग्नेय, स्कंद, दीप्त कीर्ति, अनामय, मयूरकेतु, धर्मात्मा, भूतेश, महिषार्दन, कामजित्, कामद, कांत, सत्यवाक्, भुवनेश्वर, शिशु, शीघ्र, शुचि, चंड, दीप्तवर्ण, शुभानन, अमोघ, अनय, रौद्र, चंद्रानन, दीप्तशक्ति, प्रशांतात्मा, भद्रकृत, कूटमोहन, षष्ठीप्रिय, धर्मात्मा, पवित्र, मातृवत्सल, कन्याभर्ता, विभक्त, स्वाहेय, रेवतीसुत, प्रभु, नेता, नैगमेय, सुदुश्चर, सुव्रत, ललित, बालक्रीडनक प्रिय, खचारी, ब्रह्मचारी, शूर, शरवणोद्भव, विश्वामित्रप्रिय, देवसेनाप्रिय, वासुदेवप्रिय, प्रिय आणि प्रियकृत्. ह्याप्रमाणें हीं कार्तिकेयाचीं दिव्य नामें जो पठन करील त्याला द्रव्य, कीर्ति आणि स्वर्ग ह्यांची निःसंशय प्राप्ति होईल.

मार्कंडेय ह्मणालेः—मी देव, ऋषि आणि शक्ति ह्यांनीं सेवित, अतर्क्य,अत्यंत वीर्यसंपन्न व शक्ति धारण करणाऱ्या षण्मुख कार्तिकेयाची नामांच्या योगानें स्तुति करीत असतों.हे कुरुवीरा, तीं स्तुतींतील नामें तूं श्रवण कर. तीं अशीं:—हे कार्तिकेया, तूं ब्राह्मण्य (ब्राह्मणांचा हितकर्ता), ब्रह्मज (वेदोक्त गर्भाधानादि संस्कारांच्या योगानें उत्पन्न झालेला), ब्रह्मवेत्ता (वेदार्थज्ञ), ब्रह्मेशय (कर्मनिष्ठ आणि ब्रह्मनिष्ठ), ब्रह्मोपासकांमध्यें श्रेष्ठ, ब्रह्मप्रिय, ब्रह्मनिष्ठाप्रमाणें आचरण असलेला व ब्रह्मज्ञ असून ब्राह्मणांना ब्रह्मपदीं पोहोंचविणाराही तूंच आहेस. तूंच स्वाहा, स्वधा, अत्यंत पवित्र, वेदमंत्रामध्यें स्तुति केलेला, प्रख्यात व सहा जिव्हांनीं युक्त असून संवत्सर, सहा ऋतु, अयनें, मास, अर्धमास आणि दिशा हीं आहेस. तूं कमलनेत्र,कमलमुख, सहस्रमुख व सहस्रबाहु आहेस.तूंच लोकपाल श्रेष्ठ असें हव्य असून सर्वही सुरासुरांची काळजी वाहणारा आहेस. तूंच प्रचंड असा सेनापति, सामर्थ्यसंपन्न, ऐश्वर्यशाली आणि शत्रूंचा पराजय करणारा, हजारों प्राण्यांचें उत्पत्तिस्थान, हजारों प्राण्यांच्या संतोषास कारणीभूत आणि हजारों पदार्थांचा भोक्ता असून भूमि आहेस. हे कार्तिकेया, तुझीं मस्तकें, स्वरूपें आणि चरण अनंत असून तूं शक्ति धारण करणारा आहेस.हे देवा, तूंच आपल्या इच्छेनें गंगा, स्वाहा, पृथ्वी आणि कृत्तिका ह्यांचा पुत्र झालेला आहेस. हे षण्मुखा, तूं स्वतःच्या इच्छेस वाटेल तसलीं नानाप्रकारचीं स्वरूपें धारण करितोस व मयूरांशीं क्रीडा करितोस; तूंच दीक्षा, सोम, मरुत्, धर्म, वायु, पर्वताधि-

पति आणि इंद्र आहेस. तूंच शाश्वताहूनही शाश्वत व प्रभूहूनही प्रभु असून उग्र धनुष्य धारण करणारा, सत्याचा प्रवर्तक, दैत्यांचा अंतक, शत्रूंचा जेता आणि देवामध्यें श्रेष्ठ आहेस. अत्यंत सूक्ष्म आणि श्रेष्ठ असें जें तप आहे तेंही तूंच असून तूंच इंद्रियगोचर आणि अतींद्रिय वस्तूंचा ज्ञाता, इतकेंच नव्हे तर इंद्रियगोचर आणि अतींद्रिय वस्तूही आहेस. हे महात्मन्, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ह्यांचीही उत्पत्ति तुजपासूनच होत असून हें संपूर्ण विश्व तुझ्याच तेजानें व्याप्त झालेलें आहे. मीं स्तवन केलेल्या हे शक्तिसंपन्ना, हे लोकाधिपते वीरा द्वादशनेत्रा द्वादशबाहो, तुला नमस्कार असो. याहून उत्कृष्ट व अधिक अशा तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञान मला नाहीं.

युधिष्ठिरा, जो ब्राह्मण एकाग्र अंतःकरणानें हा स्कंदाचा जन्मवृत्तांत पठन करील, ब्राह्मणांकडून श्रवण करील, अथवा ब्राह्मणांनीं पठन केला असतां श्रवण करवील, त्याला द्रव्य, आयुष्य, कीर्ति, कांति, पुत्र, शत्रुपराजय पुष्टि आणि तुष्टि ह्यांची प्राप्ति होऊन शेवटीं स्कंदलोकाचीही प्राप्ति होईल.

द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व

अध्याय दोनशें तेहेतिसावा.

—:०:—

सत्यभामेस द्रौपदीचें स्वाचारनिवेदन.

वैशंपायन ह्मणालेः—त्या वेळीं ब्राह्मण आणि महात्मे पांडव बसले असतां द्रौपदी आणि सत्यभामा ह्या दोघीजणी मिळून तेथें आल्या; आणि, हे राजेंद्रा, फार दिवसांनीं गांठ पडल्यामुळें अत्यंत संतुष्ट होऊन त्या तेथें सुखानें हंसत बसल्या. त्या प्रिय भाषण करणाऱ्या स्त्रिया कौरव आणि यादव ह्यांज-विषयींच्या चित्रविचित्र कथा परस्परांस सांगूं लागल्या. पुढें सत्राजिताची कन्या कृष्णाची पट्टराणी सुंदरी सत्यभामा एकांतामध्यें द्रौपदीला ह्मणाली, "द्रौपदि, तूं इंद्रादि लोकपालतुल्य व परस्परांशीं अत्यंत मिळून असणारे वीर जे पांडव त्यांना कोणत्या प्रकारच्या आचरणानें आपल्या अधीन ठेविले आहेस ? आणि,हे कल्याणि,ते केवळ तुझ्या आधीन आहेत व तुजवर कोप करीत नाहीत हें कसें ? हे प्रियदर्शने, सर्व पांडव खरोखर तुझ्या मुखाकडे सारखे पहात असतात. तेव्हां ह्याचें तत्त्व काय तें मला सांग. हें काय व्रताचरणाचें फल आहे? किंवा तप आहे ? अथवा स्नानविधीचा, मंत्राचा किंवा औषधांचा हा प्रभाव आहे ? अथवा हें विद्येचें किंवा मुळ्यांचें सामर्थ्य आहे ? कीं जप, होम अथवा औषधें हींच ह्याचें कारण आहेत? हे पांचालराजपुत्रि द्रौपदि, ऐश्वर्य आणि कीर्ति ह्यांची अभिवृद्धि करणारें हें कारण तूं मला कथन कर, ह्मणजे मी त्याचा अवलंब करीन व त्या योगानें श्रीकृष्ण सदोदित माझ्या अधीन होऊन राहील." इतकें बोलून कीर्तिसंपन्न सत्यभामा थांबली. तेव्हां महाभाग्यशालिनी पतिव्रता द्रौपदी तिला उत्तर देऊं लागली. ती ह्मणाली, "सत्यभामे, तूं मला जें विचारीत आहेस तें आचरण असाध्वी स्त्रियांचें आहे. असज्जनांनीं आचरण केलेल्या त्या मार्गाचें वर्णन मजकडून कसें होणार ? अशा प्रकारचा प्रश्न करणें अथवा मीं तशा प्रकारचें आचरण केलें असेल असा संशय येणेंही तुला योग्य नाहीं. कारण, तूं ज्ञानसंपन्न असून श्रीकृष्णाची प्रिय पट्टराणी आहेस. आपली स्त्री आपणाला वश करण्यासाठीं मंत्रांच्या आणि मुळ्यांच्या साधनांत गढून गेली आहे असें ज्या वेळीं पतीला कळून येईल, त्याच वेळीं गृहामध्यें प्रविष्ट झालेल्या सर्पाची जशी भीति बाळगावी त्याप्रमाणें तो तिची भीति बाळगूं लागेल. तो भीति बाळगूं लागला ह्मणजे शांति कोठून असणार ? व शांति नसली ह्मणजे सुख तरी कोठून मिळणार ? मंत्रतंत्र केल्यानें स्त्रियांना पति केव्हांही वश होत नाहीं. पति वश करण्यासाठीं मुळ्यांचा प्रयोग करणें हेंही निष्फल—इतकेंच नव्हे,तर प्रसंगविशेषीं घातुकही होतें. कारण, त्या मुळ्या एखादे वेळीं शत्रूंनींही पाठवून दिलेल्या असून त्या अत्यंत भयंकर असे मूर्तिमंत रोगच असतात. शत्रूंचा वध करण्याची इच्छा असलेले लोक मुळ्या देण्याचा प्रचार पाडून त्यांच्या योगानें विषही देत असतात. तसेंच, कांहीं चूर्णेंही अशीं आहेत कीं, मनुष्य जिव्हेनें ज्या पदार्थांना स्पर्श करितो अथवा त्वचेवर लावून ज्यांचा उपभोग घेतो त्या पदार्थांत तीं मिळविलीं असतां त्या पुरुषाला निःसंशय व सत्वर ठार करितात. कित्येक स्त्रियांनीं असा प्रयोग करून आपले पति जलोदररोगानें युक्त, कुष्ठ झालेले, वृद्धत्व पावलेले, पुरुषत्वशून्य बनलेले, जड, अंध आणि बधिर असे करून सोडले आहेत. पापी मनुष्याच्या अनुरोधानें वागणाऱ्या त्या

दुष्ट स्त्रिया पतींना रोगग्रस्त करून सोडतात. स्त्रीनें पतीला अप्रिय असेल ती गोष्ट केव्हांही करूं नये. हे यशस्विनि सत्यभामे, मी महात्म्या पांडवांशीं कोणत्या प्रकारचें वर्तन ठेवितें तें सर्व खरें खरें सांगतें, ऐक. मी अहंकार, काम आणि क्रोध ह्यांचा त्याग करून सदोदित शुचिर्भूतपणें पांडव आणि त्यांच्या इतर स्त्रिया ह्यांची सेवा करितें. मी मत्सराचा समूळ नाश करून आणि आपलें अंत:करण केवळ आपल्या आचरणावर जडवून पतींचें मन राखण्यासाठीं निरभिमानीपणानें त्यांची शुश्रूषा करीत असतें. मी आपलें भाषण, उभें राहणें, पाहणें, बसणें, चालणें आणि अभिप्रायसूचक कटाक्षविक्षेप करणें ह्यांमध्यें देखील त्यांना दोष दिसेल कीं काय? असा नेहमीं संशय बाळगून सूर्य, अग्नि व चंद्र ह्यांच्या तोडीचे, भयंकर उत्साहशाली, प्रतापसंपन्न आणि केवळ दृष्टिमात्रानेंच शत्रूंचा नाश करणारे महारथी जे पांडव त्यांची सेवा करीत असतें. देव असो, मनुष्य असो, गंधर्व असो, तरुण असो, उत्कृष्ट प्रकारें अलंकार धारण केलेला असो, द्रव्यसंपन्न असो, अथवा सुंदर असो, पतीवांचून इतर पुरुष मला मान्य वाटत नाहींत. पतीनें भोजन केल्यावांचून मी भोजन करीत नाहीं; त्यांनीं स्नान केल्यावांचून मी स्नान करीत नाहीं; व त्यांनीं शयन केल्यावांचून मी शयन करीत नाहीं. मी आपल्या चाकरमाणसांशींही सदोदित अशा प्रकारचें वर्तन ठेवितें. ह्मणजे त्यांनीं भोजन केल्यावांचून मी भोजन करीत नाहीं, त्यांनीं स्नान केल्यावांचून स्नान करीत नाहीं व त्यांनीं शयन केल्यावांचून शयन करीत नाहीं. पति शेताकडून, अरण्यांतून अथवा गांवाहून घरीं आला ह्मणजे त्याला उत्थापन देऊन व आसन आणि भोजन देऊन मी त्याचें अभिनंदन करितें; तसेंच, मांडीं स्वच्छ ठेवितें, अन्न मिष्ट करून पतीला वाढतें, अंत:करणाचें संयमन करितें व घर झाडून सारवून स्वच्छ ठेवितें. ज्या योगानें कोणाचाही तिरस्कार होईल असें भाषण मी करीत नाहीं, दुष्ट स्त्रियांची संगति धरीत नाहीं, व सदोदित आलस्याचा त्याग करून पतीला अनुकूल असेल तीच गोष्ट करितें. थट्टेवांचून हसणें आणि वारंवार दारांत उभें राहणें ह्यांचा मला तिटकारा आहे. मी स्वत:च्या गृहांतील उपवनामध्येंही फार वेळ राहण्याचें सोडून देतें. मला कोणत्याही प्रकारें पतीचा वियोग मुळींच इष्ट नसतो. तथापि कांहीं कुटुंबसंबंधीं कामामुळें जर पति प्रवासास गेला तर मी नियमनिष्ठ होऊन पुष्पें आणि अनुलेपनें ह्यांचा त्याग करितें. माझा पति ज्याचें प्राशन करीत नाहीं, ज्याचा स्वीकार करीत नाहीं अथवा जें भक्षण करीत नाहीं, तें सर्व मीही वर्ज्य करितें. हे श्रेष्ठ स्त्रिये, मी नियमनिष्ठ होऊन पतीच्या उपदेशाप्रमाणें वागतें आणि उत्कृष्ट प्रकारें अलंकार धारण करून अत्यंत शुचिर्भूतपणें पतीला प्रिय आणि हितकारक असतील त्या गोष्टी करण्याविषयीं तत्पर होऊन राहतें. तसेंच पूर्वीं भिक्षा, बलि, श्राद्ध, पर्वकालीं स्थालीपाक, संमाननीय मनुष्यांचें पूजन आणि आदरसत्कार हे जे कुटुंबसंबंधीं धर्म माझ्या सासूनें मला सांगितले आहेत, आणि दुसरेही जे कांहीं मला माहीत आहेत, त्या सर्वांचें मी रात्रंदिवस आळस न करितां अवलंबन करीत असतें. विनय आणि नियम ह्यांचा सदोदित सर्व प्रकारें आश्रय करून सुकुमार, सज्जन, सत्यशील व खरे धर्मनिष्ठ असे जे माझे पति त्यांची क्रुद्ध झालेल्या भुजंगाप्रमाणें भीति बाळगून मी सेवा करीत असतें. केवल पतीचा आश्रय करून राहणें हाच स्त्रियांचा शाश्वत धर्म होय असें माझें मत आहे. तोच

देव व तोच मोक्ष होय. त्याच्यावांचून दुसरी गति नाहीं. त्यास अप्रिय असेल ती गोष्ट कोण बरें करील ? मी शयन, भोजन अथवा अलंकारधारण ह्यांमध्यें पतीचा केव्हांही अतिक्रम करीत नाहीं व केव्हांही सासूची निंदा करीत नाहीं; व सदोदित नियंत्रितपणें चालतें. तसेंच, हे सुंदरि, मी कोणत्याही गोष्टींत प्रमाद होऊं देत नाहीं, नेहमीं उद्योगशील असतें व गुरुजनांची शुश्रूषा करितें, ह्मणूनच पति मला वश आहेत. मी स्वतः वीरमाता सत्यवादिनी आर्या कुंती हिची खाणेंपिणें आणि वस्त्रपात्र इत्यादिकांची व्यवस्था ठेवून शुश्रूषा करितें. वस्त्रें, भूषणें किंवा भोजन ह्यांमध्यें तिचा केव्हांही अतिक्रम करीत नाहीं व पृथ्वीप्रमाणें क्षमाशील असणाऱ्या त्या कुंतीची केव्हांही निंदा करीत नाहीं. पूर्वी युधिष्ठिराच्या मंदिरामध्यें प्रत्यहीं आठ हजार ब्राह्मण प्रथम सुवर्णपात्रामध्यें भोजन करीत होते. प्रत्येकाच्या सेवेला तीस तीस दासी ठेवून युधिष्ठिर ज्यांचें पोषण करीत होता असे अध्ययन समाप्त झालेले अविवाहित पुरुष व गृहस्थाश्रमी ह्यांची संख्या अठ्यायशीं हजार होती. ह्याशिवाय ज्यांना सुवर्णाच्या पात्रांतून उत्कृष्ट प्रकारें तयार केलेलें अन्न पोहोंचविण्यांत येत असे अशा उर्ध्वरेत्या यतींची संख्या दहा हजार होती; पण मी त्या सर्वही वेदवादी ब्राह्मणांना वैश्वदेवानंतर प्रथमच अर्पण करावयाचें अन्न देऊन अन्नपान आणि वस्त्रें ह्यांच्या योगानें त्यांचा योग्य प्रकारें बहुमान करीत असें. पूर्वी आमच्या येथें गोठ आणि बाहुभूषणें धारण करणाऱ्या, कंठांत सुवर्णाच्या माळा घालणाऱ्या, उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार धारण करणाऱ्या, बहुमूल्य पुष्पमाला धारण करणाऱ्या, चंदनाचें लेपन लावणाऱ्या, रत्न व सुवर्ण धारण करणाऱ्या, गायन आणि नृत्य ह्यांमध्यें निष्णात असणाऱ्या, वर्णानें उत्तम आणि चर्येनेंही सुंदर अशा दहा हजार दासी होत्या. त्यांपैकीं प्रत्येकीचें नांव, चर्या, स्वभाव, भोजन, वस्त्रें ह्यांची व त्यांनीं काम केलें कोणतें व न केलें कोणतें ह्याची मी माहिती घेत असें. तसेंच त्या ज्ञानसंपन्न कुंतीपुत्र युधिष्ठिराच्या दुसऱ्या दहा हजार दासी रात्रंदिवस हातांमध्यें पात्रें घेऊन अतिथींना अन्न वाढीत असत. युधिष्ठिर ज्या वेळीं इंद्रप्रस्थामध्यें वास्तव्य करीत होता, त्या वेळीं एक लक्ष अश्व व एक लक्ष गज इतका त्याचा लवाजमा असे. तो राजा पृथ्वीचें पालन करीत होता त्या वेळीं त्याजपाशीं हें सर्व होतें व त्या वेळीं मी त्यांना करावयाचीं कामें सांगत असें आणि त्या मनुष्यादिकांची व त्यांनीं केलेल्या कामांची संख्या ऐकून घेत असें. तसेंच, अंतःपुरांतील सर्व स्त्रियांनीं व सर्व सेवकांनीं व गोपाळ आणि मेषपालक ह्यांपर्यंतच्या सर्व लोकांनीं काय केलें आणि काय न केलें ह्या सर्वांची मला माहिती असे. हे यशस्विनी कल्याणि सत्यभामे, राजा युधिष्ठिर ह्याचें सर्व ऐश्वर्य व त्याचा जमाखर्च केवळ मला एकटीलाच माहीत असे. हे सुमुखि, ते भरतकुलश्रेष्ठ पांडव सर्वही गृहकृत्यांचा भार मजवर सोंपवून शस्त्राभ्यास करीत असत. अल्प धैर्याच्या मनुष्याला वाहतां येणार नाहीं असा तो कार्यभार मजवर पडला ह्मणजे मी सुखाला अजीबात फांटा देऊन रात्रंदिवस काम करण्यामध्यें गढून जात असें. ज्याप्रमाणें दुसऱ्यास आक्रांत करितां न येणारा वरुणाच्या द्रव्यसंचयानें पूर्ण असणारा समुद्र असावा, त्याप्रमाणें धर्मनिष्ठ अशा माझ्या पतींचा जो खजिना होता त्याची माहिती केवळ मलाच एकटीला होती. रात्र असो अथवा दिवस असो, त्यांना क्षुधा आणि तृषा लागली कीं

मी साहाय्य करीत असतें. सारांश, कुरुकुलोत्पन्न पांडवांची शुश्रूषा करण्याच्या कामीं मला रात्र आणि दिवस ह्यांची योग्यता सारखीच वाटते. मी प्रतिदिवशीं त्यांच्यापूर्वी उठतें व ते निजल्यानंतर निजतें. सत्यभामे, हेंच माझें पतींना वश करण्याचें साधन होय.हें महावशीकरण कसें करावें याची मला चांगली माहिती आहे. मी असाध्वी स्त्रियांचें आचरण केव्हांही करावयाची नाही व मला त्याची इच्छाही नाहीं.'

वैशंपायन ह्मणाले:—हें धर्माला बिलकूल सुटून नसणारें धर्मनिष्ठ द्रौपदीचें भाषण ऐकून सत्यभामा तिचा सत्कार करून ह्मणाली, ' हे पांचालि, मी तुझी अपराधी आहें; मला क्षमा कर. सखीजन बुद्धिपूर्वक थट्टा करीत असतात ह्मणूनच मजकडून हा अपराध घडला!

अध्याय दोनशें चौतिसावा.

—:०:—

द्रौपदीचा सत्यभामेस उपदेश.

द्रौपदी ह्मणाली:—गडे, आतां मी तुला पतीचें अंतःकरण आकर्षण करून घेण्याचा हा एक निभ्रांत असा मार्ग सांगतें. ह्या मार्गानें तूं वागूं लागलीस ह्मणजे इतर स्त्रियांकडून आपल्या पतीचें स्वतःकडे आकर्षण करून घेऊं शकशील. सत्यभामे, देवलोकासहवर्तमान जे लोक आहेत त्या सर्वांमध्यें पतीसारखें दुसरें दैवत नाहीं. कारण, पति संतुष्ट झाला तर त्याच्या अनुग्रहानें सर्व अभीष्ट वस्तूंची प्राप्ति होते आणि तो क्रुद्ध झाला तर सर्व अभीष्टांचा नाश होतो. संतति, नानाप्रकारचे सुखोपभोग, शय्या, आसनें, दिसण्यांत सुंदर अशीं वस्त्रें, सुगंधि पदार्थ, विपुल कीर्ति आणि स्वर्ग ह्या सर्वांची प्राप्ति पतीच्याच योगानें होते. ह्या लोकांत सुखानें सुखाची प्राप्ति केव्हांही होत नाहीं. ह्मणूनच पतिव्रता स्त्री दुःख भोगून सुख मिळविते. ह्यास्तव, तूं शरीरक्लेश भोगून प्रेमानें आणि मैत्रीनें श्रीकृष्णाचें आराधन कर तसेंच, हळू हळू उत्कृष्ट पुष्पमाला, सरळपणानें वर्तन, नानाप्रकारच्या सुगंधि पदार्थांचें अर्पण ह्यांच्या योगानें तूं त्याची अशी सेवा कर कीं, ज्या योगानें तो मजवर हिचें ' प्रेम आहे ' असें समजून निरंतर तुझ्याच संनिध राहूं लागेल. द्वारामध्यें पति येतांच त्याचा शब्द ऐकून तूं गृहामध्यें उठून उभी राहून त्याचा बहुमान करीत जा; आणि तो गृहांत येतांच त्वरेनें आसन, पादोदक इत्यादिक देऊन त्याचें पूजन करीत जा. सत्यभामे, दासी कोठें निघून गेली असली तर आपणच उठून सर्व काम करावें. ' ही सत्यभामा सर्व प्रकारें माझी सेवा करीत आहे ' असें तुझ्याविषयीं श्रीकृष्णाला कळून येऊं दे. पति जें कांहीं तुजपाशीं बोलेल तें जरी गुप्त ठेवण्यासारखें नसलें तरीही बाहेर फोडूं नको. कारण, तुझी एखादी सवत ती गोष्ट श्रीकृष्णाला जाऊन कळवील व त्या योगानें त्याची तुजवरील प्रीति उडेल. आपल्या पतीस प्रिय असणारे, त्याजवर प्रेम करणारे आणि त्याचें हित करणारे जे लोक असतील त्यांना नानाप्रकारच्या उपायांनी भोजन घालीत जा; आणि जे त्याचे शत्रु असतील, त्याच्या बाजूला नसतील, त्याचे अहित करणारे असतील आणि कपट करण्याविषयीं तत्पर असतील, त्यांजपासून तूं सर्वदा अलग रहा. पुरुषांशीं वर्तन ठेविते वेळीं तूं मद आणि बेसावधपणा ह्यांचा त्याग करून मौन धारण कर व अंतःकरणाचा निग्रह कर. प्रद्युम्न आणि सांब हे जरी तुझे कुमार आहेत, तरीही तूं एकांतांत त्यांच्याजवळ केव्हांही बसूं नको. अत्यंत कुलीन, पापशून्य आणि साध्वी अशा स्त्रियांशीं सदोदित सख्य कर; आणि, कोपिष्ठ, दुसऱ्यांचा अपमान करणाऱ्या, खादाड, चोर,

दुष्ट आणि चंचल अंतःकरणाच्या स्त्रियांचा त्याग कर. असें करणें हेंच कीर्तिकारक, ऐश्वर्याची अभिवृद्धि करणारें, मनोरथ पूर्ण करणारें व शत्रुनाशक आहे. सारांश, तूं मोठमोठीं मूल्यवान् आभरणें, उट्या आणि उत्कृष्ट प्रकारचा सुगंध हीं धारण करून पतीचें आराधन कर.

अध्याय दोनशें पसतिसावा.

—:०:—

सत्यभामेचें द्रौपदीशीं सांत्वनपूर्वक व उत्तेजनपर भाषण.

वैशंपायन ह्मणालेः—मार्कंडेयादि ब्राह्मण आणि महात्मे पांडव ह्यांच्याशीं अनुकूल अशा गोष्टी करीत राहिल्यानंतर शेवटीं योग्य प्रकारें भाषण करून श्रीकृष्ण रथांत बसण्याच्या वेळीं सत्यभामेस हांक मारूं लागले. तेव्हां सत्यभामा द्रौपदीला आलिंगन देऊन एकाग्रपणें आणि प्रेमानें हृदयाकर्षक भाषण करूं लागली.

ती ह्मणालीः—द्रौपदि, तूं काळजी बाळगूं नको, दुःख होऊं देऊं नको आणि त्यामुळें जाग्रणेंही होऊं देऊं नको कारण, देवतुल्य अशा पतींनीं जिंकून घेतलेल्या पृथ्वीची तुला लवकरच प्राप्ति होईल. हे कृष्णलोचने, अशा प्रकारच्या सदाचारसंपन्न आणि सुलक्षणी पुरुषांना आणि तुजसारख्या स्त्रियांना चिरकाल पर्यंत क्लेश भोगावे लागत नाहींत. शिवाय ह्या निष्कंटक आणि शत्रुशून्य अशा पृथ्वीचा तुला तुझ्या पतींसहवर्तमान अवश्य उपभोग घ्यावयास सांपडेल असें मीं तज्ज्ञ लोकांच्या तोंडून ऐकिलें आहे. द्रौपदि, धृतराष्ट्रपुत्रांचा वध करून वैराची फेड केल्यानंतर पृथ्वी युधिष्ठिराच्या स्वाधीन झालेली तुझ्या दृष्टीस पडेल. गर्वानें धुंद होऊन गेलेल्या ज्या कौरवस्त्रियांनीं तुला घालवून देते वेळीं हास्य केलें, त्यांचे मनोरथ विध्वस्त होऊन गेले आहेत असें तुला लवकरच पहावयास सांपडेल. द्रौपदि, तूं दुःखाकुल होऊन गेली होतीस त्या वेळीं ज्यांनीं तुझें अप्रिय केलें, त्या सर्वांनीं यमसदनाचाच मार्ग सुधारला आहे असें समज. द्रौपदि, धर्म आणि भीम ह्यांजपासून झालेले प्रतिविंध्य आणि सुतसोम, अर्जुनापासून झालेला श्रुतकर्मा, नकुलापासून झालेला शतानीक आणि सहदेवापासून झालेला श्रुतसेन हे सर्वही तुझे पुत्र अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात झालेले असून ते खुशाल आहेत. हे अभिमन्यूप्रमाणेंच संतोषानें द्वारकेमध्यें अत्यंत रममाण होऊन राहिलेले असतात आणि तुझ्याप्रमाणेंच सुभद्रा त्यांच्यावर सर्व प्रकारें प्रेम करीत असते. ती तुजसंबंधानें अथवा त्यांच्या संबंधानें मुळींच भिन्नभाव मनांत आणीत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या योगानें तिच्या अंतःकरणाला शांति वाटून ती आनंदित होते आणि त्यांच्या दुःखामुळें ती दुःखी व सुखामुळें सुखी होते. प्रद्युम्नमाता देखील सर्व प्रकारें त्यांचें पालनपोषण करीत असते. श्रीकृष्ण देखील त्यांच्यावर भानुप्रभृतींपेक्षां अधिक प्रेम करितात. माझे श्वशुर देखील त्यांना अन्नवस्त्र देण्यांत निरंतर तत्पर असतात. बलरामप्रभृति अंधकवृष्णिकुलांतील सर्वही लोक त्यांचें पालनपोषण करीत असतात. कारण, हे प्रेमवति द्रौपदि, त्यांचें प्रद्युम्नावर आणि तुझ्या त्या पुत्रांवर सारखेंच प्रेम आहे.

राजा, इत्यादिक प्रकारें प्रिय, सत्य, हृदयाल्हादक आणि मनासारखें भाषण केल्यानंतर ती श्रीकृष्णाच्या रथाकडे जावयास निघाली. जाते वेळीं त्या कृष्णाच्या पट्टराणीनें द्रौपदीस प्रदक्षिणा घातली आणि नंतर ती प्रेमशालिनी सत्यभामा श्रीकृष्णाच्या रथावर आरूढ झाली. नंतर यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्णानेंही मंदहास्य करून द्रौपदीला धीर दिला आणि शीघ्रगामी अश्व वळवून आपल्या नगराकडे प्रयाण केलें.

घोषयात्रापर्व.

अध्याय दोनशें छत्तिसावा.

—:०:—

धृतराष्ट्राचे पांडवांविषयीं उद्गार.

जनमेजय ह्मणालाः—अरण्यामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या व शीत, उष्ण, वायु आणि ऊन ह्यांच्या योगानें शरीरें कृश झालेल्या त्या नरश्रेष्ठ पांडवांनीं त्या पवित्र अरण्यांतील सरोवराजवळ आल्यानंतर काय केलें ?

वैशंपायन ह्मणालेः—त्या सरोवरावर आल्यानंतर पांडवांनीं आपल्या बरोबरच्या लोकांना सोडून दिलें; व तेथें गृह तयार करून ते रम्य अरण्यें, पर्वत आणि नदीच्या तीरावरील प्रदेश ह्यांतून संचार करूं लागले. अशा प्रकारें ते वीर अरण्यामध्येंवास्तव्य करूं लागल्यानंतर अध्ययनसंपन्न, तपोनिष्ठ आणि वेदवेत्ते वृद्ध ब्राह्मण त्यांच्याकडे येऊं लागले व ते नरश्रेष्ठही त्यांची पूजा करूं लागले. एकदा गोष्टी करण्यामध्यें चतुर असणारा एक ब्राह्मण पृथ्वीवर संचार करीत करीत पांडवांकडे गेला; आणि त्यांची गांठ घेतल्यानंतर तो साहजिक रीतीनें विचित्रवीर्यपुत्र राजा धृतराष्ट्र ह्याजकडे गेला. तेव्हां कौरवश्रेष्ठ वृद्ध राजा धृतराष्ट्र ह्यानें आदरातिथ्य केल्यानंतर बसून तो त्याच्या विनंतीवरून त्याला युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल आणि सहदेव ह्यांचा वृत्तांत सांगूं लागला. त्यानें सांगितलें कीं, त्या सर्वांचीं शरीरें वायु आणि ऊन ह्यामुळें पीडित झालीं असून ते सर्वही कृश होऊन भयंकर दुःखाच्या जबड्यांत पडलेले आहेत आणि जिचे पति शूर आहेत ती द्रौपदी देखील अत्यंत क्लेश होत असल्यामुळें अनाथासारखी होऊन गेली आहे. ह्या त्याच्या गोष्टी ऐकतांच कारुण्यामुळें विचित्रवीर्यपुत्र राजा धृतराष्ट्र ह्याच्या अंतःकरणास अतिशय ताप होऊं लागला. ते राजपुत्र आणि राजपौत्र पांडव अरण्यामध्यें दुःखप्रवाहांत पडले आहेत असें ऐकतांच त्याचें अंतःकरण दैन्यग्रस्त होऊन गेलें आणि त्याच्या मुखांतून—ज्यांच्या संपर्कानें शरीराचा वर्ण पालटेल इतके उष्ण श्वासोच्छ्वास निघूं लागले. तथापि कसा तरी धीर धरून व हें सर्व कृत्य घडून येण्यास आपणच कारण आहों असें मनांत आणून तो ह्मणाला, " काय ? सत्यनिष्ठ, शुचिर्भूत व सदाचरणसंपन्न असा जो अजातशत्रु धर्मराज माझ्या पुत्रांहून ज्येष्ठ असून पूर्वी रंकुनामक मृगांच्या लोंकरीनें केलेल्या गाद्यांवर शयन करीत असे. तो आज भूमितलावर शयन करीत आहे ना ? अरेरे ! पूर्वी ज्या इंद्रतुल्य युधिष्ठिराला मागध आणि सूत ह्यांचे समुदाय स्तुति करून जागा करीत असत, त्याच आतां भूतलावर पडणाऱ्या धर्मराजाला उत्तररात्रीं पक्षिसमुदाय जागा करीत असतील. ज्याचें शरीर कोपानें व्याप्त होऊन गेलेलें असतें तो भीमसेन अशा प्रकारच्या स्थितीला योग्य नसतां वायु आणि ऊन ह्यांच्या योगानें शरीर कृश होऊन द्रौपदीच्या समक्ष भूतलावर पडून कसा बरें शयन करीत असेल ! धर्मराजाच्या स्वाधीन असणाऱ्या विचारशील सुकुमार अर्जुनाचे सर्वही अवयव अगदीं म्लान होऊन गेल्यासारखे झाले असतील आणि त्याला कोपामुळें रात्रभर झोंपही येत नसेल. तसेंच नकुलसहदेव, द्रौपदी, युधिष्ठिर आणि भीमसेन हे सौख्यशून्य झाले आहेत असें पाहून तो उग्रतेज असलेला अर्जुन सर्पाप्रमाणें सारखे सुस्कारे टाकीत असेल आणि त्या योगानें क्रुद्ध होऊन गेल्यामुळें त्याला रात्रभर झोंपही येत नसेल ! तसेंच सुखोपभोगास योग्य असतां दुःखी झालेले व स्वर्गवासी देवतांप्रमाणें अत्यंत रूपसंपन्न

असणारे जे नकुलसहदेव—त्यांच्या क्षुब्धतेस जरी धर्म आणि सत्यनिष्ठा हीं प्रतिबंध करीत असलीं तरीही ते खास क्षुब्ध होऊन गेले असतील व ह्मणूनच त्यांना अगदीं झोंपही येत नसेल! अत्यंत बलवान् वायुपुत्र भीम हा सामर्थ्यानें वायूच्या तोडीचा आहे. तथापि ज्येष्ठबंधुरूपी पाशानें जखडून गेल्यामुळें तो केवल सुस्कारे टाकून आपला कोप सहन करीत आहे; आणि संग्रामामध्यें शत्रूंहून अधिक योग्यता असतांही धर्म आणि सत्यनिष्ठा ह्यांनीं प्रतिबद्ध होऊन गेल्यामुळें माझ्या पुत्रांचा वध करण्याची इच्छा करून त्या कालाची प्रतीक्षा करीत भूमीवर संचार करीत राहिलेला आहे. युधिष्ठिराला कपटानें जिंकल्यानंतर दुःशासनानें जीं कठोर भाषणें केलीं तीं त्या भीमसेनाच्या शरीरामध्यें प्रविष्ट झालीं असून, ज्याप्रमाणें तृणापासून उत्पन्न झालेला अग्नि इंधनाला दग्ध करितो त्याप्रमाणें तीं त्याच्या शरीराला दग्ध करीत आहेत! धर्मपुत्र युधिष्ठिर हा कधींही पापचिंतन करणार नाहीं आणि अर्जुन देखील त्याच्याच अनुरोधानें वागत असेल, पण ज्याप्रमाणें वायूच्या योगानें अग्नि भडकून जावा त्याप्रमाणें ह्या वनवासाच्या योगानें भीमाचा कोप मात्र अतिशय वृद्धिंगत झाला असेल. त्या कोपानें होरपळून जाऊन तो वीर भीमसेन बोटें मोडून माझ्या पुत्रपौत्रांना जणूं दग्ध करीत अत्यंत भयंकर उष्ण सुस्कारे टाकीत असेल. गांडीव धनुष्य धारण करणारा अर्जुन आणि भीमसेन हे उभयतांही खवळून जाणारे असून जगताचा संहार करणाऱ्या प्रत्यक्ष यमाच्या तोडीचे आहेत. ह्यामुळें ते वज्रतुल्य बाण फेकूं लागले ह्मणजे शत्रूचें सैन्य अवशिष्ट ठेवणार नाहींत. दुर्योधन, शकुनि, सूतपुत्र कर्ण आणि अत्यंत जडबुद्धि दुःशासन ह्यांना वृक्षाच्या अग्रभागीं असणाऱ्या मोहोळांत मध आहे हें दिसत आहे, पण तो काढावयास गेलें तर पडावें लागेल हें मात्र कळत नाहीं. ह्मणूनच ते द्यूताचा अवलंब करून राज्याचा अपहार करीत आहेत. ' मनुष्य शुभाशुभ कर्म करून त्याच्या फलप्राप्तीची मार्गप्रतीक्षा करीत राहतो व फलप्राप्ति होतांच पराधीन बनल्यासारखा होऊन वेडा बनून जातो. मग त्या मनुष्याची त्या कृत्यापासून सुटका कशी होणार? उत्कृष्ट शेत, वेळेवर बीजाची पेरणी आणि योग्य वेळीं पर्जन्यवृष्टि इतकाही योग जुळून आला तरीही केव्हां केव्हां फलप्राप्ति होत नाहीं ह्याचें कारण दैवाची अनुकूलता नसते हेंच होय. दैव जर अनुकूल नाहीं तर दुर्योधनाचे तरी मनोरथ कसे पूर्ण होतील? असे विचार माझ्या मनांत येतात. ज्या अर्थीं सन्मार्गानें वागणाऱ्या पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें द्यूत करण्यास अनुमोदन दिलें ही गोष्ट चांगली केली नाहीं,आणि मींही आपल्या दुष्ट पुत्राच्या अधीन होऊन त्या कृत्यास अनुमोदन दिलें त्या अर्थीं हा कौरवांचा संहारकाल अगदीं जवळ येऊन ठेपला आहे. वायूला जरी कोणीं हालविलें नाहीं तरी तो खात्रीनें वाहणार; गर्भिणी झालेली स्त्री खात्रीनें प्रसूत होणार; दिवसाच्या आरंभीं रात्री आणि रात्रीच्या आरंभीं दिवसाचा नाश खात्रीनें व्हावयाचाच. सारांश, ज्या गोष्टी अवश्य होणाऱ्या आहेत त्या केव्हांही चुकावयाच्या नाहींत व ह्मणूनच आह्मांला ह्या पातकाचें फल मिळणार हेंही निःसंशय ठरलेलें आहे! आतां हा विचार माझ्या मनांत पूर्वींच कां आला नाहीं असें कदाचित् कोणी ह्मणेल; पण जर मनुष्यांना असा विचार सुचत असता तर मग आमच्यासारख्या लोकांनीं अन्यायानें द्रव्यार्जन कां केलें असतें? बरें, आह्मी मूर्ख आहों असें जर ह्मणावें, तर पूर्वींच्या राजांनीं

तरी अशा रीतीनें द्रव्यार्जन कां केलें असत ? आणि जें द्रव्य संपादन केलें त्याचें दान सज्जनांनीं सुद्धां धर्मादिकांसाठीं कोणत्याही प्रकारें काय ह्मणून केलें नसतें ? सारांश, द्रव्यसंपादन करणें आणि संपादन केलेल्या द्रव्याचें संरक्षण करणें ह्यांविषयींचे मनुष्याच्या बुद्धीचे जे स्वाभाविक विकार असतात ते अपरिहार्य होत. आतां, द्रव्यसंपादनच केलें नाहीं तर काय हरकत आहे असें ह्मणावें, तर द्रव्याच्याच योगानें साध्य होणाऱ्या ज्या व्यावहारिक गोष्टी आहेत त्यांचा प्रसंग आला ह्मणजे द्रव्य नसल्यास मनुष्यावर संकट ओढवतें आणि 'हें कार्य मज निर्धनाच्या हातून कोठून घडणार ?' अशी त्याला चिंता पडते. ह्यावर कोणी ह्मणेल कीं, 'जर आतां द्रव्य हें अनर्थकारक आहे असें तुला कळून येत आहे, तर तूं पांडवांचा अंश सुखानें सोडून दे; ह्मणजे तुझा नाश होण्याची भीति नाहीं.' हें खरें आहे. पण जें द्रव्य एकत्र जुळलेलें आहे, तें पुत्र, पशु इत्यादिकांप्रमाणें अत्यंत प्रिय असल्यामुळें आतां त्याचे दोन विभाग कसे करितां येतील? मुळींच करितां यावयाचे नाहींत. कारण, बुद्धचा मडक्यांत असलेलें पाणी हळू हळू बाहेर पडतें तसें हें माझें द्रव्य बाहेर जावें अशी मी इच्छा करीत असतों; व त्याचा प्रवाहही बाहेर जाऊं नये अशी माझी इच्छा असते. ह्मणूनच द्रव्याचें संरक्षण केलें पाहिजे. त्याचा थोडा अथवा अर्धा भाग त्यांना देणें योग्य नाहीं. द्रव्याचें जर संरक्षण केलें नाहीं तर तें शेंकडों द्वारांनीं बाहेर पसरूं लागेल. ह्यावर कोणी ह्मणेल कीं, 'जर द्रव्यनाश करावयाचा नाहीं असें तूं मनांत आणिलेंस तर तुझ्या पुत्रांचा नाश होईल.' पण ह्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण, केलेल्या कर्माचें जें कांहीं फल तें केव्हांही चुकत नाहीं. मग प्रत्यक्ष दुःखदायक असा अर्थनाश तरी कां करावा ? असो; अर्जुन हा अरण्यांतून निघून इंद्रलोकाला गेला. पहा, हें त्याचें वीर्य ! तेथेंही चार प्रकारच्या अस्त्रांचें ज्ञान संपादन करून तो पुनरपि इहलोकीं आला. अर्जुनावांचून दुसरा कोणता मनुष्य शरीरासहवर्तमान स्वर्गास गेल्यानंतर पुनरपि परत येण्याची इच्छा करणार आहे ? अर्थात् कोणीही नाहीं. हा अर्जुन कालानें पछाडल्यामुळें आसन्नमरण झालेल्या माझ्या अनेक पुत्रांच्या मत्यूची प्रतीक्षा करीत आहे. हा सव्यसाची अर्जुन धनुर्धर असून त्याच्या त्या गांडीव धनुष्याचा वेगही अत्यंत भयंकर आहे. त्याचीं तीं अस्त्रेंही दिव्य असल्यामुळें त्याचें तेज इहलोकीं कोण सहन करूं शकणार ?

दुर्योधन नसतां राजा धृतराष्ट्रानें केलेलें हें भाषण ऐकून शकुनीनें जाऊन तें सर्व कर्णाला कळविलें. तेव्हां तो क्षुद्रबुद्धि कर्णही खिन्न झाला!

अध्याय दोनशें सदतिसावा.

—:०:—

दुर्योधनास शकुनि व कर्ण ह्यांचा उपदेश.

वैशंपायन ह्मणालेः—त्या वेळीं तें धृतराष्ट्राचें भाषण ऐकिल्यानंतर योग्य वेळीं कर्णासहवर्तमान शकुनि दुर्योधनापाशीं बोलूं लागला. तो ह्मणालाः—हे भरतवंशजा, पांडव वीरांना स्वतःच्या शौर्यानें हांकलून दिल्यामुळें आतां स्वर्गाचा उपभोग घेणाऱ्या इंद्राप्रमाणें तूं ह्या पृथ्वीचा उपभोग घे. हे प्रजाधिपते,पूर्व,दक्षिण, पश्चिम आणि उत्तर ह्या दिशांस वास्तव्य करणारे सर्वही राजे तूं आपणाला करभार देणारे केले आहेस. हे राजा, जी देदीप्यमान झाल्यासारखी होऊन पूर्वी पांडवांचें सेवन करीत होती तीच लक्ष्मी आज तुझ्या बंधूंनीं आणि तूं संपादन केलेली आहेस. कारण, हे राजा,

युधिष्ठिर इंद्रप्रस्थामध्यें असतांना त्याच्या ठिकाणीं चमकत असलेली जी लक्ष्मी आम्हीं पाहिली होती तीच आज आम्हांला तुझ्या ठिकाणीं दिसत आहे. हे राजेंद्रा, तुझे शत्रु थोड्याच काळांत शोकानें अगदीं कृश होऊन गेले आहेत. हे महाबाहो, आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें त्या राजा युधिष्ठिरापासून हरण केलेली ही लक्ष्मी विशेषच चमकत आहे असें दिसून येतें. तसेंच, हे शत्रुवीरनाशका राजेंद्रा, " काय आज्ञा आहे ? " असें ह्मणत सर्व राजे तुझ्या आज्ञेंत राहिलेले आहेत. हे राजा, पर्वत, वनें, गांवें, नगरें, खाणी, अरण्यप्रदेश इत्यादिकांनीं युक्त आणि पर्वतांच्या योगानें सुशोभित दिसणारी अशी ही सर्व समुद्रवलयांकित पृथ्वी केवळ तुझी आहे हे राजा, ब्राह्मण तुला नमस्कार करितात आणि भूपतिही तुझा बहुमान करितात. ज्याप्रमाणें देवांमध्यें सूर्य प्रकाशमान दिसतो त्याप्रमाणें तूं आपल्या शौर्यानें इहलोकीं प्रकाश पावत आहेस. ज्याप्रमाणें यमराज रुद्रांनीं, इंद्र मरुद्गणांनीं अथवा नक्षत्राधिपति चंद्र नक्षत्रांनीं वेष्टिल्यामुळें शोभत असतो, त्याप्रमाणें कौरवांनीं युक्त असल्यामुळें तूं शोभत आहेस. जे तुझी आज्ञा मान्य करीत नाहींत अथवा तुझ्या आज्ञेंत वागत नाहीत ते संपत्तिशून्य बनतात. ह्याचें उदाहरण अरण्यामध्यें वास्तव्य करणारे संपत्तिशून्य पांडव हे आह्मांला आज धडधडीत दिसत आहेत. हे महाराजा, द्वैतवनांतील सरोवरावर वनवासी ब्राह्मणांसहवर्तमान पांडव राहत असतात असें ऐकण्यांत आहे. तेव्हां अत्यंत लक्ष्मीसंपन्न असणारा तूं तिकडे जाऊन सूर्याप्रमाणें आपल्या तेजानें त्या पांडवांना संतप्त कर. राज्यावर असणारा संपत्तीनें युक्त आणि विपुलद्रव्यसंपन्न असणारा तूं तेथें , जाऊन राज्यभ्रष्ट, लक्ष्मीशून्य आणि ऐश्वर्यहीन अशा पांडवांना अवलोकन कर. अत्यंत कुलीनतेनें युक्त असणाऱ्या व अत्यंत कल्याणसंपन्न अशा तुजला, ज्याप्रमाणें नहुषपुत्र ययातीला अवलोकन करावें त्याप्रमाणें पांडवांना अवलोकन करूं दे. कारण, हे प्रजाधिपते, मनुष्याच्या ठिकाणीं चमकणारी जी लक्ष्मी त्याच्या मित्राप्रमाणें शत्रूंच्याही दृष्टीस पडते तीच खरी जोरदार होय. ज्याप्रमाणें पर्वताच्या शिखरावर असणारा मनुष्य भूमीवर असणाऱ्या मनुष्यास पहातो, त्याप्रमाणें सुखांत असणाऱ्या पुरुषानें संकटांत असलेल्या आपल्या शत्रूची भेट घेणें ह्याहून उत्कृष्ट प्रकारचें अत्यंत सुखकारक असें दुसरें काय आहे ? हे नृपश्रेष्ठा, शत्रूचें दुःख अवलोकन केल्यानें जो आनंद होतो तो पुत्र, द्रव्य अथवा राज्य ह्यांचीही प्राप्ति झाल्यानें होत नाहीं. आपले मनोरथ पूर्ण झालेला जो मनुष्य वल्कलें आणि कृष्णाजिनें परिधान करून आश्रमामध्यें राहिलेल्या अर्जुनास अवलोकन करील त्याला कोणतें ह्मणून सुख होणार नाही ? अर्थात् सर्वच प्रकारचें सुख मिळेल. आतां उत्कृष्ट प्रकारचीं वस्त्रें परिधान करणाऱ्या तुझ्या भार्या,—जिनें वल्कलें आणि कृष्णाजिनें ह्यांच्या योगानें आपलें शरीर आच्छादित केलें आहे अशा त्या दुःख पावलेल्या द्रौपदीस अवलोकन करूं देत आणि तिला पुनरपि एकदां आपलें जीवित कंटाळवाणें वाटूं दे; व संपत्तीपासून भ्रष्ट झाल्यामुळें ती स्वतःला आणि स्वतःच्या जीविताला निंद्य समजूं दे. ह्या वेळीं उत्कृष्ट अलंकार धारण केलेल्या तुझ्या भार्या अवलोकन केल्या ह्मणजे जसें तिच्या मनाला वाईट वाटेल, तसें पूर्वी सभेमध्यें सुद्धां वाईट वाटणें शक्य नाहीं.

वैशंपायन ह्मणाले:—जनमेजया, ह्याप्रमाणें दुर्योधनाला सांगितल्यानंतर भाषणाच्या शेवटीं कर्ण आणि शकुनि हे स्वस्थ बसले..

अध्याय दोनशें अडतिसावा.

—:०:—

घोषयात्रानिश्चय.

वैशंपायन ह्मणाले:—कर्णाचें भाषण श्रवण करितांच प्रथम राजा दुर्योधनाला आनंद झाला; पण पुनरपि तो दीन होऊन असें ह्मणाला कीं, " हे कर्णा, तूं जें हें सांगतो आहेस तें सर्व माझ्या मनांत आहे. पण पांडव जेथें आहेत तेथें जाण्याविषयीं मला पित्याचें अनुमोदन मिळणार नाहीं. कारण, राजा धृतराष्ट्र हा त्या वीरांच्या संबंधानें अश्रु ढाळीत असतो आणि पांडव तपानें युक्त असल्यामुळें आह्मांला भारी आहेत असेंही तो मानीत असतो. आतां आह्मांला काय करण्याची इच्छा आहे हें जरी राजा धृतराष्ट्राला कळून आलें, तरीही तो पुढच्या काळाविषयीं जपून वागत असल्यामुळें अनुज्ञा देईल असें वाटत नाहीं. हे महाकांते, वनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या पांडवांचा उच्छेद करण्यावांचून द्वैतवनांत जाण्याचें मला दुसरें कांहीं कारणही नाहीं. ह्यामुळें दुसऱ्या कांहीं मिषानेंही जातां यावयाचें नाहीं. जेव्हां द्यूताचा प्रसंग येऊन ठेपला तेव्हां विदुरानें मला, तुला आणि शकुनीला काय ह्मटलें हें तुला माहीतच आहे. हीं सर्व वाक्यें आणि दुसराही जो कांहीं विलाप आहे तो मनांत आला ह्मणजे जाणें किंवा न जाणें ह्याविषयीं माझा कांहींच निश्चय ठरत नाहीं. अरण्यामध्यें द्रौपदीसहवर्तमान क्लेश पावत असलेल्या भीमाला आणि अर्जुनाला अवलोकन करावें असें माझ्या अंतःकरणाला अत्यंत आनंदपूर्वक वाटत आहे. कारण, पांडवांनीं वल्कलें आणि कृष्णाजिनें परिधान केलेलीं आहेत, हें पाहिल्यानें मला जो आनंद होईल तो ही पृथ्वी मिळाल्यानेंही होणार नाहीं. कर्णा, द्रुपदराजाची कन्या द्रौपदी काषायवस्त्र परिधान करून अरण्यामध्यें वास्तव्य करीत आहे असें जें मला पहावयास मिळेल त्याहून अधिक असें काय आहे ? अर्थात् कांहींही नाहीं. पण आह्मांला ज्या योगानें त्या वनांत जातां येईल आणि ज्या योगानें राजा धृतराष्ट्र मला जाण्यास अनुमोदन देईल असा कांहीं उपाय मात्र मला दिसत नाहीं. तेव्हां, तूं शकुनीला आणि दुःशासनाला मदतीस घेऊन, ज्या योगानें आह्मांला त्या वनाकडे जातां येईल असा कांहीं उपाय बरोबर रीतीनें शोधून काढ. मीं देखील जावें किंवा न जावें हें आज ठरवून नंतर उद्यां सकाळीं राजा धृतराष्ट्राकडे जाईन. त्या ठिकाणीं मी आणि कुरुकुलश्रेष्ठ भीष्म हे उभयतां बसलों ह्मणजे शकुनीसहवर्तमान तूं येऊन तुला जो उपाय सुचला असेल तो सांग. नंतर त्यावर भीष्म जे भाषण करितील तें ऐकून घेऊन मग मी भीष्माची समजूत घालीन व जाण्याचा निश्चय ठरवीन."

ह्यावर ' ठीक आहे ' असें ह्मणून सर्वही आपापल्या घरीं निघून गेले. पुढें रात्र निघून जाऊन उजाडल्यानंतर कर्ण दुर्योधनाकडे आला आणि हसत हसत त्याला ह्मणाला कीं, ' हे प्रजाधिपते, मला जो हा उपाय सुचला आहे तो सांगतों, ऐक. हे राजा, द्वैतवनांतील सर्वही गौळवाडे तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत आहेत, तेव्हां तिकडे जाण्याच्या मिषानें आपणांला निःसंशय जातां येईल; आणि राजा, घोषयात्रा (गौळवाडे पाहण्यासाठीं फिरणें) करण्यासाठीं सदोदित फिरणें योग्य आहे; ह्यामुळें तुझा पिताही तुला अनुज्ञा देईल. ' ह्याप्रमाणें जेव्हां ते घोषयात्रा करण्याचें ठरवूं लागले तेव्हां गांधारदेशाधिपति शकुनि हसत हसत ह्मणाला, ' हां ! हां ! मला देखील हाच उपाय अगदीं निर्बाध आहे असें वाटतें. ह्या योगानें

राजा धृतराष्ट्र आपणांला परवानगी देईल एवढेंच नव्हे, तर आणखी बोधही करील. हे राजा, गौळवाडे ह्मणून जेवढे आहेत ते सर्व द्वैतवनामध्यें असून ते तुझ्या येण्याची वाट पहात आहेत. ह्यामुळें ह्या घोषयात्रेच्या निमित्तानें आपणांला निःसंशय तिकडे जातां येईल. हे कुरुश्रेष्ठा, इतकें भाषण झाल्यावर त्या सर्वांनीं हसून परस्परांस टाळी दिली; आणि तसेंच करावयाचें असा त्यांनीं निश्चय ठरविला.

अध्याय दोनशें एकोणचाळिसावा

—:०:—

धृतराष्ट्राची दुर्योधनाच्या प्रयाणास अनुज्ञा.

वैशंपायन ह्मणालेः—जनमेजया, तदनंतर ते सर्वही धृतराष्ट्राच्या भेटीस गेले व त्याला क्षेम विचारून त्यानेंही क्षेम असल्याचें विचारल्यानंतर बसले. पुढें त्यांनीं पूर्वींच तयार करून ठेविलेला संगम नांवाचा गवळी आपल्या गाई जवळच आहेत असें धृतराष्ट्राला सांगूं लागला. नंतर, राजा जनमेजया, कर्ण आणि शकुनि हे प्रजाधिपति नृपश्रेष्ठ धृतराष्ट्र ह्याला ह्मणाले कीं, ' सांप्रत हे गौळवाडे रम्य प्रदेशामध्यें असून त्यांतील जनावरांची खानेसुमारी करण्याचा आणि वांसरांच्याही खाणाखुणा पाहण्याचा समय प्राप्त झालेला आहे. शिवाय, हे राजा, हा काळ मृगया करण्यासही योग्य आहे. ह्यास्तव तूं दुर्योधनाला तिकडे जाण्याविषयीं अनुमोदन दे. '

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—बा कर्णा, मृगया ही चांगलीच असून गाईंची तपासणी करणें हेंही योग्य आहे. कारण, गवळ्यांवर विश्वास ठेवणें ठीक नाहीं, हें तत्त्व माझ्या लक्षांत आहे. तथापि ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव तेथें जवळच वास्तव्य करीत असतात असें मीं ऐकिलेलें आहे, ह्मणून तुह्मांला तेथें जाण्याविषयीं मी अनुमोदन देत नाहीं. कर्णा, त्यांना आपण कपटानें जिंकलेलें आहे व ते अरण्यामध्यें कृश होऊन राहिलेले आहेत हें खरें आहे, तरीही ते महारथी नियमानें तपश्चर्या करीत असल्यामुळें सामर्थ्यसंपन्न आहेत. धर्मराजाला कांहीं क्रोध यावयाचा नाहीं, पण भीमसेन मात्र फार कोपिष्ठ आहे. त्यांतूनही यज्ञसेनाची कन्या द्रौपदी ही तर केवळ प्रत्यक्ष आग आहे. शिवाय तुम्हीही दर्प आणि मोह ह्यांनीं युक्त आहां. ह्यामुळें त्यांचा कांहीं अपराध कराल आणि ते नंतर तुह्मांला भस्म करून टाकतील. कारण, त्यांच्या अंगीं तपोबल आहे. अथवा क्रोधरूपी अग्नीनें व्यापून गेलेले ते वीर हातीं शस्त्रें घेऊन व कमरेला तरवारी लटकावून सर्वजण मिळून शस्त्रांच्याच तेजानें तुम्हांला दग्ध करून टाकतील. आतां तुह्मी पुष्कळजण असल्यामुळें कोणत्या तरी प्रकारानें त्यांच्याशीं झोंबाझोंबी कराल, पण तें फार वाईट आणि असह्य असें होईल, असें माझें मत आहे. कारण, महाबाहु अर्जुन इंद्रलोकीं जाऊन दिव्य अस्त्रें संपादन करून वनामध्यें परत आलेला आहे. तो पूर्वीं अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात झाला नव्हता तरीही त्यानें सर्व पृथ्वी जिंकून घेतली. मग आतां अस्त्रविद्येंत निष्णात झाल्यावर त्या महारथी अर्जुनाला तुमचा वध देखील करितां येणार नाहीं काय ? आतां तुह्मी माझें सांगणें ऐकून तेथें नियंत्रितपणें रहाल; पण तेथें स्वच्छंदपणें न राहतां अशा उद्विग्नपणानें राहणें तुह्मांला कष्टदायक होईल. शिवाय तुमच्या सैन्यांतील कांहीं लोक युधिष्ठिराला त्रास देतील आणि तें कृत्य जरी अज्ञानानें घडलेलें असलें तरीही त्यामुळें तुमच्यावर दोष येईल. तेव्हां गाईंची खानेसुमारी करणारे लोक तेवढेच

तिकडे जाऊं देत ह्मणजे झालें. दुर्योधना, तूं स्वतः तिकडे जाणें हें कांहीं मला बरें वाटत नाहीं.

शकुनि ह्मणालाः—ज्येष्ठ पांडुपुत्र युधिष्ठिर हा धर्मवेत्ता असून, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्यानें बारा वर्षेंपर्यंत अरण्यामध्यें वास्तव्य करावयाचें अशी प्रतिज्ञा भरसभेंत केलेली आहे, तेव्हां तो कांहीं आह्मांवर कोप करावयाचा नाहीं; आणि इतरही सर्व पांडव धर्मनिष्ठ असून ते त्याच्याच अनुरोधानें वागतात. ह्यामुळें त्यांच्या पासूनही भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. आह्मांला केवळ मृगया करण्याची बलवत्तर इच्छा असून त्यांतल्या त्यांत गाईंची खाने-सुमारी करण्याचाही आमचा अभिलाष आहे; पण पांडवांचें दर्शन घेण्याचा आमचा मानस नाही. शिवाय, तेथें आह्मी कोणत्याही प्रकारें कांहीं वाईट कर्म करणार नाहीं इतकेंच नव्हे, तर ते जेथें राहिले आहेत त्या प्रदेशांतही आह्मी जाणार नाहीं.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें शकुनीनें धृतराष्ट्रास सांगितल्यामुळेंच त्यानें दुर्योधन आणि त्याचे अमात्य ह्यांना जाण्याची अनुज्ञा दिली ती कांहीं त्यानें स्वतःच्या इच्छेनें दिली नाहीं.

दुर्योधनाचें द्वैतवनाकडे प्रयाण.

ह्याप्रमाणें अनुज्ञा मिळतांच तो भरतकुलश्रेष्ठ दुर्योधन बरोबर मोठें सैन्य, दुःशासन, कर्ण आणि बुद्धिमान् शकुनि ह्यांना घेऊन निघाला. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर त्याचे इतरही बंधु असून हजारों स्त्रियाही होत्या. तो महाबाहु द्वैतवनांतील सरोवर अवलोकन करण्यासाठीं निघाला, तेव्हां त्याच्या मागून सर्व नगरवासी लोकही आपल्या स्त्रियांना बरोबर घेऊन त्या वनाकडे जावयास निघाले. त्या वेळीं त्याच्या बरोबर आठ हजार रथ, तीस हजार हत्ती, अनेक हजार पायदळ आणि नऊ हजार अश्व होते. त्याशिवाय छकडे, बाजार, वेश्या, व्यापारी, स्तुतिपाठक आणि मृगया करणारे शेंकडों, हजारों लोकही बरोबर होते. तदनंतर हे राजा, वर्षाकालीं क्षुब्ध झालेल्या वायूचा जसा ध्वनि होतो त्याप्रमाणें दुर्योधनाच्या प्रयाणाचा सूचक असा वाद्यादिकांचा अत्यंत प्रचंड ध्वनि झाला. ह्याप्रमाणें आपल्या सर्व वाहनांसह द्वैतवनसरोवराकडे निघाल्यानंतर दोन कोस जाऊन राजा दुर्योधनानें मुक्काम केला.

अध्याय दोनशें चाळिसावा.

—:०:—

दुर्योधनाची मृगया.

वैशंपायन ह्मणाले:—नंतर राजा दुर्योधन ठिकठिकाणी मुक्काम करीत गौळवाड्या-समीप गेला व तेथें त्यानें तळ दिला. त्याच्या बरोबर असणाऱ्या इतर लोकांनींही त्यानें सांगितलेल्या—रम्य झाडी व उदक असलेल्या सर्वगुणसंपन्न अशा—ठिकाणीं वास्तव्य केलें. त्याचप्रमाणें कर्ण, शकुनि आणि दुर्योधनाचे सर्वही बंधु ह्यांनींही आपलीं वसतिस्थानें त्याच्या जवळच केलीं. पुढें त्यानें शेंकडों हजारों गाई पाहिल्या व त्या सर्वांच्या खुणा आणि संख्या ह्यांची तपासणी केली. त्यानें वासरांना खुणा करविल्या, जवळ आलेल्या वासरांच्या खुणा तपासून पाहिल्या, व ज्या धेनूंचीं वासरें लहान होतीं त्यांना प्रसूत होऊन किती काळ लोटला आहे हें ठरविलें. ह्याप्रमाणें गाईंची खानेसुमारी करून तीन वर्षां-पासून पुढील गाईंची गणना केल्यानंतर तो कुरुनंदन दुर्योधन त्या ठिकाणीं विहार करूं लागला. त्या वेळीं गवळीही त्याच्या सभोंवतीं जमलेले होते. त्याच्याप्रमाणें त्याचे नागरिक लोक आणि हजारों सैनिक त्या ठिकाणीं देवां-प्रमाणें क्रीडा करूं लागले. तदनंतर नृत्यवाद्यां-मध्यें चतुर व उत्तम प्रकारचे गाणारे गवळी

आणि उत्कृष्ट प्रकारें शृंगारलेल्या त्यांच्या कन्यका हे दुर्योधनाकडे आले. तेव्हां स्त्रीसमुदायानें वेष्टिलेल्या दुर्योधनानें आनंदानें त्यांना त्यांच्या योग्यतेनुसार द्रव्य आणि नानाप्रकारचीं अन्नपानें अर्पण केलीं. पुढें त्या सर्वांनीं मिळून व्याघ्र, महिष, हरिणें, गवे आणि वराह ह्यांना चोहोंकडून हुसकून लाविलें. नंतर दुर्योधनानें त्या पशूंचा आणि अनेक गजांचा बाणांच्या योगानें वध करून रम्य अशा प्रदेशामध्यें हरिणांना धरविलें. पुढें, हे भरतवंशजा जनमेजया, गोरसाचा आणि इतरही भोग्य वस्तूंचा उपयोग करीत व रम्य अशीं अरण्यें व मदोन्मत्त झालेल्या भ्रमरांचें वास्तव्य असलेलीं आणि मयूरांच्या शब्दांनीं युक्त असणारीं उपवनें अवलोकन करीत करीत क्रमाक्रमानें मदोन्मत्त भ्रमरांचा संचार असलेल्या, मयूरांच्या ध्वनीनें व्याप्त होऊन गेलेल्या, सातविणीच्या वृक्षांची गर्दी असलेल्या आणि पुन्नाग व बकुल ह्या वृक्षांनीं युक्त असलेल्या द्वैतवनांतील सरोवराजवळ तो गेला. हे प्रजाधिपते, त्या वेळीं त्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत असलेला वज्रधारण करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें समृद्धिसंपन्न असणारा धर्मपुत्र राजर्षि युधिष्ठिर तत्काल समाप्त होणारा एक यज्ञ दिव्य विधीच्या योगानें आणि वन्य सामग्रीच्या योगानें करीत होता. हे कुरुकुलोत्पन्ना, तो ज्ञानसंपन्न प्रजाधिपति युधिष्ठिर आपली धर्मपत्नी द्रौपदी हिच्यासहवर्तमान त्या सरोवराच्या समीपच गृह करून राहिलेला होता; असो.

गंधर्व व दुर्योधनसेना ह्यांचा संवाद.

हे भरतकुलोत्पन्ना, इकडे दुर्योधनानें तेथें उपवनें आणि वसतिस्थानें सत्वर तयार करा अशी आपल्या हजारों सेवकांना आज्ञा केली. तेव्हां ते आज्ञाधारक लोक 'जशी आज्ञा' असें ह्मणून उपवनें तयार करण्यासाठीं द्वैतवनसरोवरावर गेले. पुढें त्या धृतराष्ट्रपुत्राचा सेनानायक द्वैतवनामध्यें प्रवेश करीत आहे इतक्यांत त्याला त्या वनाच्या तोंडाशींच गंधर्वांनीं प्रतिबंध केला. कारण, हे प्रजापालका राजा जनमेजया, त्या ठिकाणीं पूर्वीच गंधर्वाधिपति चित्रसेन आपल्या गणांचा परिवार बरोबर घेऊन क्रीडा करण्यासाठीं कुबेरमंदिरांतून येऊन राहिलेला होता. त्या विहारशील गंधर्वाधिपतीबरोबर अप्सरांचे समुदाय आणि अनेक देवकुमार होते. त्यानें तें सर्व सरोवर व्याप्त करून टाकिलें आहे असें पाहून, हे राजा, दुर्योधनाचे सेवक मागें फिरले आणि ज्या ठिकाणीं राजा दुर्योधन होता, तेथें गेले. तेव्हां त्याचें भाषण ऐकतांच त्या गंधर्वांना हांकून लावा असें सांगून, हे कुरुकुलोत्पन्ना, त्यानें युद्धमदानें धुंद झालेल्या आपल्या सैनिकांना पाठवून दिलें. राजा दुर्योधनाची ती आज्ञा ऐकतांच सैन्यांतील पुढारी लोक द्वैतवनसरोवरावर गेले आणि गंधर्वांना असें ह्मणाले कीं, 'धृतराष्ट्राचा बलाढ्य पुत्र जो राजा दुर्योधन तो येथें क्रीडा करावयासाठीं येणार आहे. तेव्हां तुम्ही येथून निघून जा.' त्याप्रमाणें त्यांनीं सांगितल्यानंतर, हे प्रजापालका, गंधर्वांनीं हसत हसत त्या लोकांना असें कठोर उत्तर दिलें. ते ह्मणाले, "तुमचा जो अल्पबुद्धि राजा सुयोधन त्याला मुळीं शुद्धिच नाहीं, ह्मणूनच तो आह्मां देवांनाही वैश्यांना करावी त्याप्रमाणें आज्ञा करीत आहे. तुह्मी देखील अल्पबुद्धि असून मृत्यूचीच इच्छा करीत आहां ह्यांत संशय नाहीं. ह्मणूनच तुह्मी अविचारीपणानें आह्मांला असें बोलत आहां. आतां तुह्मी सर्वहीजण ज्या ठिकाणीं तो कुरुकुलोत्पन्न राजा असेल तिकडे तरी जा, नाहीं तर आजच्या आजच आह्मांबरोबर युद्ध करून यमसदनास

तरी जा ! " ह्याप्रमाणें गंधर्वांनीं सांगितल्यानंतर तें सैन्यांतील पुढारी लोक धावत धावत ज्या ठिकाणीं दुर्योधन होता तेथें गेले.

अध्याय दोनशें एकेचाळिसावा.

—:०:—

दुर्योधनगंधर्वसंग्राम.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे महाराजा,तदनंतर त्या सर्वहीजणांनीं मिळून दुर्योधनाकडे जाऊन गंधर्व कौरवांविषयीं जें कांहीं बोलले तें सर्व सांगितलें. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, गंधर्वांनीं सैन्याला प्रतिबंध केल्यामुळें प्रतापशाली धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन क्रोधानें व्याप्त होऊन जाऊन आपल्या सैन्याला ह्मणूं लागला कीं, "माझ्या विरुद्ध वागणाऱ्या ह्या लोकांना तुह्मी शिक्षा करा. मग तो सर्व देवांसहवर्तमान इंद्र जरी असला तरीही हरकत नाहीं!" दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकतांच सर्वही महाबलाढ्य धृतराष्ट्रपुत्र आणि हजारों योद्धे सज्ज झाले व प्रतिबंध करणाऱ्या सर्व गंधर्वांचा मोड करून प्रचंड सिंहनादाच्या योगानें दाही दिशा व्याप्त करून सोडीत सोडीत बलात्कारानें त्या वनामध्यें शिरले. तेव्हां त्या कौरववीरांना दुसऱ्या गंधर्वांनीं प्रतिबंध केला. हे राजा, ते गंधर्व सामोपचारानेंच निषेध करीत असल्यामुळें त्यांना न जुमानतां ते कौरववीर त्या प्रचंड अरण्यामध्यें शिरूं लागले. ते धृतराष्ट्रपुत्र आणि त्यांचा राजा हे जेव्हां कांहीं सांगून ऐकेनात, तेव्हां त्या सर्व गंधर्वांनीं जाऊन चित्रसेनाला तो वृत्तान्त निवेदन केला. तेव्हां त्या असहिष्णु चित्रसेन गंधर्वानें 'ह्या दुष्टांना शिक्षा करा!' असें कौरवांविषयीं त्यांस सांगितलें. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ह्याप्रमाणें चित्रसेनाची अनुज्ञा मिळतांच ते सर्वही गंधर्व आयुधें घेऊन धृतराष्ट्रपुत्रांवर चालून गेले. ते गंधर्व शस्त्रें उगारून वेगानें धावून येत आहेत असें पाहतांच दुर्योधनाच्या समक्ष त्याचे सर्वही वीर दाही दिशा पळून जाऊं लागले. ते सर्व धृतराष्ट्रपुत्र संग्रामांतून तोंड काढून पळूं लागले आहेत असें पाहिलें तरी कर्ण मागें फिरला नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर गंधर्वांचें सैन्य आपणावर चालून येत आहे असें पहातांच कर्णानें क्षुरप्र, भल्ल, वत्सदंत इत्यादि अनेक प्रकारचे पोलादी बाण सोडून त्यांना प्रतिबंध केला व चलाखपणामुळें शेंकडों गंधर्वांवर प्रहार करीत व गंधर्वांचीं मस्तकें तोडून पाडीत पाडीत एका क्षणांत त्या महारथी बुद्धिमान् सूतपुत्र कर्णानें चित्रसेनाचें सर्वही सैन्य बाणांनीं व्याप्त करून सोडलें. तेव्हां पुनरपि शेंकडों हजारों गंधर्व त्या ठिकाणीं येऊं लागले. तेव्हां तें चित्रसेनाचें सैन्य मोठ्या वेगानें धावून येऊं लागल्यामुळें एका क्षणांत सर्व पृथ्वी जणू गंधर्वमय होऊन गेली. नंतर राजा दुर्योधन, सुबलपुत्र शकुनि, दुःशासन, विकर्ण आणि दुसरेही धृतराष्ट्रपुत्र गरुडाप्रमाणें ध्वनि असलेल्या रथामध्यें आरोहण करून त्या गंधर्वसैन्याचा वध करूं लागले; व पुनरपि कर्णाला पुढें करून व मोठा रथसमुदाय आणि अश्वसमूह बरोबर घेऊन ते गंधर्वांशीं युद्ध करूं लागले आणि कर्णाचें संरक्षण करीत करीत गंधर्वांना वेढा देऊं लागले. तेव्हां ते सर्व गंधर्वही त्यांच्याशीं येऊन भिडले. ह्यामुळें त्या वेळीं अंगावर शहारे आणून सोडणारें अत्यंत तुंबळ युद्ध सुरू झालें. त्या वेळीं बाणांच्या योगें पीडित झाल्यामुळें ते गंधर्व जरा मऊ आले. ते पीडित झाले आहेत असें पाहून कौरव मोठ्यानें गर्जना करूं लागले. ह्याप्रमाणें गंधर्वांना त्रस्त करून सोडलें आहे असें पाहतांच असहिष्णु चित्रसेनानें क्रुद्ध होऊन त्यांचा वध करण्याविषयींच्या दृढनिश्चयानें आसनावरून उडी

टाकली; आणि युद्धाच्या विलक्षण प्रकारांची माहिती असल्यामुळें तो मायावी अस्त्रांचा अवलंब करून युद्ध करूं लागला. ह्यामुळें त्या चित्रसेनाच्या मायेनें सर्व कौरव मूर्च्छित होऊन गेले. त्यावेळीं, हे भरतकुलोत्पन्ना, दुर्योधनाचा एकेक योद्धा दहा दहा गंधर्वांशीं टक्कर देत होता. पण पुढें त्या प्रचंड सैन्याकडून पीडा होऊं लागल्यामुळें, हे राजा, ते सर्वही कौरव-योद्धे भयभीत होऊन आणि मुठींत जीव घेऊन संग्रामांतून पळून जाऊं लागले. ह्याप्रमाणें सैन्याचा आणि सर्वही धृतराष्ट्रपुत्रांचा मोड होऊं लागला तरी देखील, हे राजा, सूर्यपुत्र कर्ण एखाद्या पर्वताप्रमाणें तेथें निश्चल-पणें उभा राहिला व दुर्योधन, कर्ण आणि सुबलपुत्र शकुनि हे बिलकूल जखम न होतां त्या संग्रामामध्यें गंधर्वांशीं युद्ध करूं लागले. तेव्हां ते सर्वही शेंकडों हजारों गंधर्व मिळून वध करण्याच्या इच्छेनें संग्रामांत कर्णावर चालून गेले आणि त्या महाबलाढ्य गंधर्वांनीं खड्गें, पट्टे, शूल, गदा इत्यादि आयुधें हातीं घेऊन ठार करण्याच्या इरादानें कर्णाला वेढा दिला. कांहींजणांनीं त्याच्या रथाचें जूं छिन्नविच्छिन्न करून सोडलें; दुसऱ्यांनीं त्याचा ध्वज मोडून पाडिला; इतर कांहीं लोकांनीं रथाची दांडी मोडली; दुसऱ्या कित्येकांनीं अश्वांचा निःपात केला; कित्येकांनीं सारथ्याला भूमी-वर लोळविलें; दुसऱ्या कांहीं जणांनीं छत्र छिन्नविच्छिन्न केलें; कित्येकांनीं रथाचा टप उध्वस्त केला; आणि इतरांनीं कर्णाचें किरीट नष्टभ्रष्ट करून सोडलें. ह्याप्रमाणें अनेक हजार संख्या असलेल्या गंधर्वांनीं जेव्हां तिळातिळा-एवढे तुकडे करून रथ उडवून दिला, तेव्हां ढालतरवार हातीं घेऊन रथांतून कर्णानें खालीं उडी टाकली व विकर्णाच्या रथावर चढून त्या संग्रामांतून सुटून जाण्यासाठीं अश्व हांकले.

अध्याय दोनशें बेचाळिसावा.

—:०:—

गंधर्वांचें दुर्योधनग्रहण व दुर्योधनसैन्याचें पांडवांस शरण जाणें.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे महाराजा, गंधर्वांनीं महारथी कर्णाचा पराभव करितांच दुर्योधनाचें सर्व सैन्य सैरावैरां पळूं लागलें. तेव्हां ते सर्वही धृतराष्ट्रपुत्र समरापासून पराङ्मुख होऊन पलायन करीत आहेत असें पाहून देखील दुर्योधन पराङ्मुख झाला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर गंधर्वांचें तें प्रचंड सैन्य चाल करून येत आहे असें पाहून त्या शत्रुमर्दक दुर्योधनानें त्याजवर बाणांचा भयंकर वर्षाव केला. तथापि त्या शरवृष्टीला न जुमानतां गंधर्वांनीं दुर्योधनाला ठार करण्याच्या इरादानें येऊन त्याचा रथ चोहोंकडून घेरून सोडला; आणि त्याच्या रथाचें जूं, दांडी, टप, ध्वज, सारथि, अश्व, कणा आणि बसण्याची गादी ह्या सर्वांचे बाणांच्या योगानें तिळातिळाएवढे तुकडे तुकडे करून सोडले. तेव्हां महाबाहु चित्रसेनानें धावून जाऊन, रथ नष्ट झाल्यामुळें भूमीवर पडलेल्या दुर्योधनाला जिवंतच पकडला. ह्याप्रमाणें त्या नृपश्रेष्ठाला पकडतांच रथांत असणाऱ्या दुःशासनालाही सभोंवतीं गराडा देऊन गंधर्वांनीं पकडला. दुसरे कित्येक गंधर्व विविंशति आणि चित्रसेन ह्यांना घेऊन पळून गेले. दुसरे कित्येक विंद, अनुविंद आणि सर्वही राजस्त्रिया ह्यांना घेऊन पळून जाऊं लागले. ह्याप्रमाणें गंधर्व पाठलाग करूं लागल्यानंतर दुर्योधनाचे सर्वही योद्धे पूर्वी पराभव पावलेल्या योद्ध्यांसहवर्तमान पांडवांकडे गेले. सारांश, ते गंधर्व पृथ्वीपति दुर्योधनाला घेऊन जाऊं लागल्यानंतर छकडे, व्यापारी, वेश्या, रथ आणि त्यास जोडावयाचीं जनावरें या सर्वांसहवर्तमान ते पांडवांना शरण गेले.

सैनिक ह्मणाले:—पांडवहो, सर्वांवर प्रेम करणारा महाबाहु महाबलाढ्य राजा दुर्योधन ह्याला गंधर्व हरण करून नेत आहेत. ह्यास्तव आपण साहाय्य करण्यासाठीं त्याच्या मागोमाग धावत जा. दुःशासन, दुर्विषह आणि दुर्जय ह्या सर्वांना आणि राजस्त्रियांनाही गंधर्व बांधून घेऊन जात आहेत.

दुर्योधनसैनिकांस भीमसेनाचें उत्तर.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें दीन आणि व्याकूळ होऊन आक्रोश करीत दुर्योधनाचे अमात्य आपल्या राजाची प्राप्ति व्हावी ह्या इच्छेनें युधिष्ठिराकडे गेले. तेव्हां पीडित आणि दीन होऊन युधिष्ठिराकडे संरक्षणाची भिक्षा मागणाऱ्या दुर्योधनाच्या त्या वृद्ध अमात्यांना भीमसेन ह्मणाला, "आह्मीं मोठ्या प्रयासानें हत्ती-घोडे सज्ज करून जें करावयाचें तेंच गंधर्वांनीं केलेलें आहे. कौरवांनीं मनांत आणलें होतें एक आणि हें घडून आलें भलतेंच ! ही त्या दुष्टपणें द्यूत करणाऱ्या राजाची दुष्ट मसलत होय, समजलांत ! निर्बल मनुष्याचा कोणीं द्वेष केल्यास दुसरेच त्याचा निःपात करितात असें आमच्या ऐकण्यांत आहे; आणि तेंच हें अमानुष कृत्य गंधर्वांनीं आमच्या प्रत्ययास आणून दिलें. आमचें प्रिय करण्यासाठीं तयार असलेला कोणी तरी पुरुष आहे; आणि आह्मीं स्वस्थ बसलों असतां त्यानें आमच्या डोक्यावरील हा आम्हांला दुःखावह वाटणारा भार उतरला हें खरोखर सुदैव होय ! संकटांत पडून थंडी, वारा व ऊन सहन करीत असणाऱ्या आणि तपश्चर्येच्या योगानें कृश झालेल्या आमची सुखामध्यें असलेला तो दुष्ट भेट घेऊं इच्छित होता अँ ? अधर्माचें आचरण करणाऱ्या त्या कुरुकुलोत्पन्न दुष्टाच्या आचरणाचें जें अनुकरण करितील त्यांना देखील स्वतःचा पराभव झालेला पहावा लागावयाचा. ज्यानें त्याला असें करण्याविषयींचें शिक्षण दिलें असेल त्यानेंही हा खास अधर्म केला हेंही मी तुमच्या समक्ष सांगतों. कारण, कुंतीपुत्र हे कोणाचा घातपात करणारे नाहींत !" ह्याप्रमाणें जेव्हां कुंतीपुत्र भीमसेन अपशब्द बोलूं लागला तेव्हां 'हा असला कठोरपणा करण्याचा काल नव्हे' असें युधिष्ठिर त्याला म्हणाला.

अध्याय दोनशें त्रेचाळिसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचा पांडवांस उपदेश व अर्जुनाची प्रतिज्ञा.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—बा भीमा, हे कौरव संकटांत सांपडून भीतीनें पीडित होऊन आपलें संरक्षण व्हावें ह्या इच्छेनें आम्हांकडे आले आहेत असें असतां तूं त्यांना अशा प्रकारें काय बोलत आहेस ? भीमा, जातीजातीमध्यें आपसांत फाटाफूट होते, कलह होतात आणि वैरही करण्याचा प्रसंग येतो; पण आपल्या कुलाला योग्य असें जें आचरण करावयाचें त्याचा मात्र नाश होत नसतो. म्हणूनच जर एखादा कोणी तरी बाहेरचा पुरुष आपल्या ज्ञातींतील लोकसमुदायाला आक्रमण करून घेऊन जाण्याची इच्छा करूं लागला तर त्या परकी मनुष्यानें केलेला हा अपमान सज्जन सहन करीत नसतात. त्या दुर्बुद्धि गंधर्वाला आह्मी येथें चिरकाल वास्तव्य करीत आहों हें माहीत आहे. असें असतां आमचा अपमान करून त्यानें ही आह्मांस अप्रिय असलेली गोष्ट केली आहे. हे सामर्थ्यसंपन्ना भीमा, गंधर्वानें दुर्योधनाला बलात्कारानें पकडून नेला आणि कौरवांच्या स्त्रियांला परपुरुषांचा संपर्क झाला ह्यामुळें आमच्या कुलाचा घात झाला आहे. ह्मणूनच, हे नरश्रेष्ठहो, तुह्मी शरण आलेल्या लोकांच्या

संरक्षणासाठीं आणि आपल्या कुलाच्याही रक्षणासाठीं सज्ज व्हा. उठा, विलंब लावूं नका. हे वीरा, अर्जुन, नकुल, सहदेव आणि अजिंक्य असा तूं हे सर्वही नरश्रेष्ठ मिळून गंधर्व घेऊन जात असलेल्या दुर्योधनाला सोडवा. हे नरश्रेष्ठहो, हे धृतराष्ट्रपुत्रांचे सुवर्णमय ध्वजांनीं युक्त आणि सर्व प्रकारच्या शस्त्रांनीं युक्त असलेले निर्मल रथ आहेत; ह्या सदैव सज्ज असणाऱ्या, शस्त्रविद्येमध्यें निष्णात असणाऱ्या इंद्रसेनादिक सारथ्यांच्या अधीन असलेल्या व गर्जना करणाऱ्या रथांवर आरोहण करा; आणि, बाबांनो, आलस्य न करितां रणांगणांत जाऊन दुर्योधनाची सुटका करण्यासाठीं युद्ध करण्याचा प्रयत्न करा. भीमा, कोणीही जरी क्षत्रिय असला तरी तो ह्या ठिकाणीं शरणार्थी ह्मणून आलेल्या मनुष्याचें केवळ आपल्या सामर्थ्यानें संरक्षण करील; मग तूं करशील ह्यांत आश्चर्य काय ? 'अहो, धावा ! संरक्षण करा ! ' अशी प्रार्थना करणाऱ्या व हात जोडून शरण आलेल्या शत्रूंना देखील केवल पहात रहाणें ह्यांत काय पुरुषार्थ आहे ? हे पांडवहो, वरप्रदान, राज्यप्राप्ति व पुत्रजन्म ह्यांची आणि शत्रूची कां होईना—क्लेशांतून सुटका करणें ह्या एका गोष्टीची योग्यता सारखीच आहे. शिवाय दुर्योधनानें अशा संकटांत सांपडून तुझ्या बाहुबलाच्या आश्रयानें जीवितप्राप्तीची इच्छा करावी, ह्याहून अधिक असें दुसरें काय आहे ? भीमा, मीं जर यज्ञ सुरू केला नसता तर स्वतःच धावून गेलों असतों. कारण, मला ह्यामध्यें कांहीं विचारणीय असें वाटत नाहीं. हे कुरुनंदना भीमा, सामोपचारानेंच दुर्योधनाची सुटका होईल, अशा रीतीनें तूं सर्व प्रकारच्या उपायांनीं प्रयत्न करून पहा; आणि जर गंधर्वराजानें सामोपचारानें ही गोष्ट कबूल केली नाहीं तर सौम्य असा पराक्रम करून दुर्योधनाची सुटका कर. पण, भीमा, सौम्यसें युद्ध केलें तरीही त्यानें कौरवांना सोडलें नाहीं तर मात्र हव्या त्या उपायांनीं शत्रूंचा निग्रह करून त्यांची सुटका केली पाहिजे. भीमा, तुह्मांला निरोप सांगणें हेंच आज मला शक्य आहे. कारण, हे भरतकुलोत्पन्ना, आज माझी यज्ञक्रिया सुरू आहे.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें अजातशत्रु युधिष्ठिराचें भाषण ऐकतांच अर्जुनानें आपल्या ज्येष्ठ बंधूच्या आज्ञेवरून कौरवांना सोडविण्याची प्रतिज्ञा केली.

अर्जुन ह्मणाला:—जर गंधर्वांनीं सामोपचारानें धृतराष्ट्रपुत्रांना सोडून दिलें नाहीं, तर आज ही भूमि गंधर्वराज चित्रसेन ह्याचें रक्त प्राशन करील !

राजा जनमेजया, सत्यवादी अर्जुनाची ती प्रतिज्ञा श्रवण करितांच कौरवांच्या अंतःकरणांत पुनः धीर आला.

अध्याय दोनशें चवेचाळिसावा.

—:०:—

पांडवगंधर्वयुद्ध.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें युधिष्ठिराचें भाषण श्रवण करितांच भीमसेनप्रभृति त्या सर्वही नरश्रेष्ठांचीं मुखें आनंदानें विकसित होऊन ते उठले. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या महारथी पुरुषांनीं सुवर्णमय, चित्रविचित्र आणि अभेद्य अशीं चिलखतें चढविलीं; आणि नानाप्रकारचीं दिव्य आयुधें ग्रहण केलीं. त्या वेळीं ते सर्व हातीं धनुष्य घेतलेले, अंगांत चिलखत चढविलेले, ध्वजयुक्त असलेले आणि रथारूढ झालेले पांडव जणू प्रज्वलित झालेले अग्निच असे दिसत होते. पुढें उत्कृष्ट प्रकारच्या सामग्रीनें परिपूर्ण असणाऱ्या

व वेगसंपन्न अश्व जोडलेल्या रथांमध्यें आरोहण करून ते रथिश्रेष्ठ पांडव सत्वर जाऊं लागले. तेव्हां कौरवांच्या सैन्यामध्यें प्रचंड गर्जना होऊं लागली. ते सर्वही महारथी पांडुपुत्र मिळून प्रयाण करीत आहेत असें पाहतांच ते आकाशगामी व विजयश्रीनें शोभणारे गंधर्व न म्याल्याप्रमाणें एका क्षणांत त्या वनामध्यें परत आले; आणि नंतर युद्धाविषयीं उद्युक्त झालेल्या व लोकपालांप्रमाणें प्रज्वलित दिसणाऱ्या त्या रथारूढ चारही पांडवांस अवलोकन करून ते सर्वही गंधमादन पर्वतावर वास्तव्य करणारे गंधर्व सैन्यामध्यें व्यूहाची रचना करून युद्धासाठीं सज्ज होऊन उभे राहिले. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ज्ञानसंपन्न धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिर ह्याच्या वचनास मान देऊन पांडवांनीं सौम्य क्रमानेंच युद्धाचा उपक्रम केला. पण जेव्हां त्या गंधर्वाधिपति चित्रसेनाच्या क्षुद्रबुद्धि सैनिकांकडून सौम्य उपचारानें आपलें अभीष्ट सिद्ध करून घेतां येणें शक्य दिसेना, तेव्हां त्या दुर्जय अशा गंधर्वांस शत्रुतापन अर्जुन 'माझा बंधु राजा दुर्योधन ह्यास सोडून द्या.' असें त्या संग्रामामध्यें सामोपचारानें ह्मणाला. कीर्तिसंपन्न अर्जुनानें असें भाषण करितांच गंधर्व मोठ्यानें हंसून ह्मणाले, "बा अर्जुना, ज्यानें आज्ञा केलेलीं कर्में करून आह्मी शांति पावून संचार करीत आहों त्याचेंच सांगणें आम्ही ह्या भूतलावर मान्य करीत असतों; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना, तो एकटा जशी आज्ञा करील त्याप्रमाणें आम्ही वागतों. अर्जुना, आह्मांला आज्ञा करणारा असा ह्या एका देवाधिपतीवांचून दुसरा कोणीही नाहीं." ह्याप्रमाणें गंधर्वांनीं भाषण केल्यानंतर कुंतीपुत्र अर्जुन पुनरपि त्यांना असें ह्मणाला, "परस्त्रियांना स्पर्श करणें आणि मनुष्यांशीं जाऊन भिडणें हें निंद्य कर्म गंधर्व-राजानें करणें योग्य नाहीं. ह्यास्तव, हे महावीर्यसंपन्नहो, तुह्मी धर्मराजाच्या आज्ञेवरून ह्या धृतराष्ट्रपुत्रांना सोडून द्या. हे गंधर्वहो, जर तुह्मी सामोपचारानें ह्या धृतराष्ट्रपुत्रांना सोडून देणार नाहीं, तर मी स्वतःच पराक्रम करून दुर्योधनाची सुटका करीन." असें बोलून सव्यसाची अर्जुनानें प्रत्येक गंधर्वावर तीक्ष्ण बाण सोडले. तेव्हां ते सामर्थ्यामुळें उन्मत्त होऊन गेलेले स्वर्गवासी गंधर्वही बाण सोडीत पांडवांशीं येऊन भिडले. ह्यामुळें, हे भारता, ते वेगसंपन्न गंधर्व आणि भयंकर वेग असलेले पांडव ह्या उभयतांमध्यें तुंबळ युद्ध जुंपलें.

अध्याय दोनशें पंचेचाळिसावा.

—:०:—

अर्जुनकृत गंधर्वपराजय.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर सुवर्णमय माला धारण करणाऱ्या व दिव्यास्त्रसंपन्न अशा गंधर्वांनीं प्रज्वलित असलेले बाण सोडीत सोडीत पांडवांना चोहोंकडून वेढा दिला. हे राजा, त्या वेळीं पांडववीर चारच असून हजारों गंधर्व त्या संग्रामामध्यें त्यांच्याशीं येऊन भिडले ही गोष्ट आश्चर्य करण्यासारखी आहे. ज्याप्रमाणें कर्ण आणि दुर्योधन ह्या उभयतांच्या रथांचे गंधर्वांनीं शेंकडों तुकडे करून टाकिले होते, त्याप्रमाणें पांडवांच्याही रथांचे तुकडे करण्याचा त्यांनीं उपक्रम केला. पण, हे राजा, त्या पुरुषश्रेष्ठ पांडवांनीं अनेक बाणांची वृष्टि करून रणांगणामध्यें चाल करून येणाऱ्या त्या शेंकडों गंधर्वांचा चांगला समाचार घेतला. शरवृष्टीनें चोहोंकडून व्याप्त होऊन जाऊं लागल्यामुळें त्या गंधर्वांना पांडुपुत्रांच्या आसपास फिरकावयासही सांपडेना. त्या वेळीं अत्यंत क्रुद्ध होऊन गेलेला अर्जुन अतिशय क्रुद्ध